

**ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ
ΔΙΔΑΣΚΩΝ: ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΕΤΜΕΖΑΣ
ΜΑΡΤΙΟΣ 2012**

**ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙ.**

ΜΑΡΙΑ ΠΡΟΒΑΤΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. *Γεωγραφία- Δημογραφία-Καλλιέργειες*

1. Μορφολογία εδάφους
2. Ο πληθυσμός
3. Χρήσεις της γης- προϊόντα

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. *Κοινωνικές ομάδες και διεκδικήσεις*

1. 13^{ος}-18^{ος} αι.
2. Ύστερη βενετική περίοδος
3. Πολιτικές αλλαγές και συγκρούσεις (1799-1864)

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. *Η πόλη*

1. Αρχιτεκτονική
2. Πληθυσμός- κάτοικοι- επαγγέλματα
3. Αστικός πολιτισμός- οι διανοούμενοι της πόλης

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. *Προβλήματα ιδιοκτησίας στην Κέρκυρα Του 19^{ου} αι.*

1. Φέουδα
2. Ιδιόκτητες γαίες
3. Σύστημα εκτίμησης
4. Καταχρηστικές αγροληψίες –τοκογλυφικό κεφάλαιο
5. Ιονική Τράπεζα
6. Φορολογικό σύστημα

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. *Οι νομικές περιπέτειες της Κερκυραϊκής ιδιοκτησίας*

1. Η περίοδος 1797-1863
2. Από την ΙΓ' Ιόνιο Βουλή στο ελληνικό κοινοβούλιο
3. Η νομική αφομοίωση (1864-1871) της Επτανήσου
4. Η περίοδος 1868-1925. Τροποποιήσεις και αντιπαραθέσεις

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ –ΠΗΓΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

ΝΟΜΟΙ-ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΑ (1825-1925)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της μεταπτυχιακής αυτής εργασίας, είναι οι «*περιπέτειες*» της αγροτικής ιδιοκτησίας της Κέρκυρας, με αφορμή την ενσωμάτωση, το 1864, της Επτανήσου, στην τότε Ελλάδα. Πρόκειται για μια *περιφερειακή μονογραφία*¹, στην οποία συναντιούνται ο στάσιμος χώρος, ο γεωγραφικός, ο αργός χρόνος των κοινωνικών αλλαγών και ο βραχύς χρόνος των πολιτικών γεγονότων². Η προσπάθεια αυτή εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο παρουσίασης της ελληνικής αγροτικής ιστορίας του 19^{ου} αι., μέσα από τη μελέτη των επαρχιών που διαμορφώνουν τον αρχικό πυρήνα του ελληνικού κράτους³.

Κάνοντας λόγο για κερκυραϊκή αγροτική ιδιοκτησία εννοούμε τη για αιώνες επιβαρυσμένη και στην ουσία εξαρτημένη από φεουδαλικά κατάλοιπα ιδιοκτησία του νησιού. Οι *περιπέτειες* της σχετίζονται με τις προσπάθειες που γίνονται για την απελευθέρωση της οι οποίες συνοδεύονται από έντονες συγκρούσεις ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες του νησιού και ξεκινούν πολύ νωρίτερα από τη χρονική στιγμή στην οποία εμείς εστιάζουμε. Γιατί επιλέξαμε λοιπόν τη στιγμή της Ένωσης;

Παρόλο που η εποχή των αγροτικών *ρεμπελιών* στην Κέρκυρα είναι το πρώτο μισό του 17^{ου} αι., ένας κερκυραϊκός εμφύλιος διακυβεύεται την επόμενη της Ένωσης με τη γενίκευση του δικαιώματος ψήφου και κατά συνέπεια την άρθρωση πολιτικού λόγου από την τάξη των χωρικών. Προκειμένου βέβαια να κατανοήσουμε καλύτερα τα όσα διαδραματίζονται στο νησί, θα εξετάσουμε τις κοινωνικές και οικονομικές δομές σε μεγαλύτερη διάρκεια. Ως αφετηρία ορίζουμε την έλευση των Γάλλων στο νησί, στα τέλη του 18^{ου} αι.. Η στιγμή της Ένωσης όμως είναι αυτή που θα μας απασχολήσει. Η εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας στα νησιά, φέρνει για πρώτη φορά στο προσκήνιο τα προβλήματα και τις διεκδικήσεις των *χωρικών*. Οι τελευταίοι, πίστευαν ότι η εθνική ολοκλήρωση θα ισοδυναμούσε με την απελευθέρωση τους από τα πολύπλοκα φεουδαλικά κατάλοιπα του παρελθόντος και κατά συνέπεια από τους *αρχόντους* της πόλης. Πίσω από τη σύγκρουση συμφερόντων της παρηκμασμένης ευγένειας αφενός και αφετέρου της ανερχόμενης αστικής τάξης, βρίσκεται ο χωρικός, το θύμα αυτής της συγκυρίας. Τελικά η Ένωση με την περίφημη

¹ Ο όρος αυτός μας παραπέμπει στην σχολή γεωγραφίας του Vidal de la Blache, η οποία άνοιξε το πεδίο του ιστορικού προς τα τοπία και τη διάρκεια.

² F. Braudel, *Civilisation materielle, economie et capitalisme*, τόμος 3 Παρίσι, A. Colin, 1979, σ. 199.

³ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αι. Η περιφερειακή διάσταση*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003.

Αφομοίωση, βελτίωσε τη θέση του ή απλά άλλαξε τη μορφή εκμετάλλευσης που υφίσταται; Η εθνική ολοκλήρωση του προσφέρει τη δυνατότητα πολιτικής εκπροσώπησης έστω και συγκυριακά, συμβαδίζει όμως και με τη βελτίωση της οικονομικής του θέσης;

Προσπαθώντας να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, μελετήσαμε τη σχετική βιβλιογραφία, τον τύπο της εποχής, κερκυραϊκό και αθηναϊκό, τα υπό ψήφιση νομοσχέδια και τους νόμους που τελικά θεσμοθετούνται, την τοπική ιστοριογραφία, αλλά και μια ιδιαίτερη κατηγορία πηγών, τα επονομαζόμενα *παμφλέτια*. Η *παμφλετογραφία*, είχε αναπτυχθεί από την περίοδο της Αγγλοκρατίας, έπαιξε ρόλο στον αγώνα για την Ένωση και συνέχισε να ανθεί και μετά, με αφορμή κυρίως το *αγροτικό ζήτημα* της Κέρκυρας. Το αποτέλεσμα είναι ο πλούτος αλλά και η επικινδυνότητα των συγκεκριμένων πηγών. Με κίνδυνο να παρασυρθούμε από τα πολιτικά πάθη της εποχής προσπαθήσαμε να αποκωδικοποιήσουμε το λόγο των κοινωνικών ομάδων, τα συμφέροντα των οποίων συγκρούονται τη στιγμή της Ένωσης και να παρουσιάσουμε το περιεχόμενο του λεγόμενου *Αγροτικού Ζητήματος* Κέρκυρας.

Προκειμένου να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης περιοχής θα ξεκινήσουμε την εργασία αυτή από τη μελέτη του χώρου. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός εξηγεί κάποιους από τους καταναγκασμούς που υφίσταται το νησί και οι άνθρωποι του. Παράλληλα συνδέει μία ιστορία με περιορισμένους γεωγραφικούς ορίζοντες με τα γεγονότα ενός ευρύτερου χώρου.

Η Κέρκυρα, για να θυμηθούμε τον Σπ. Ασδραχά ⁴, ως μεσογειακό νησί, έχει τυπικά χαρακτηριστικά κοινά με άλλους τόπους της Μεσογείου. Βρίσκεται σε μία από τις πιο πολυσύχναστες θαλάσσιες διαδρομές και εξαιτίας αυτής της θέσης, μία από τις μεγαλύτερες ναυτικές δυνάμεις του παρελθόντος την έκανε μία από τις κυριότερες βάσεις της, κλειδί στην Αδριατική και προπύργιο στην άμυνα κατά της Οθωμανικής εξάπλωσης. Έτσι, η ιστορία του νησιού τοποθετείται στις διαδρομές της γενικότερης ιστορίας και καθορίζεται από τις ανάγκες των κατακτητών του. Τελικά η παρέμβαση του ανθρώπου στο χώρο κατά πόσο καθορίζεται από τα καλλιεργητικά συστήματα που οι τελευταίοι επιβάλλουν; Το φυσικό τοπίο συνηγορεί στον καθορισμό αυτό;

Μετά το χώρο οι άνθρωποι και η παραγωγή. Η φυσική και γεωγραφική κίνηση του πληθυσμού συνδέεται στενά με τις αγροτικές δομές και την εξέλιξη των μεγεθών της αγροτικής οικονομίας ⁵. Η δημογραφική συμπεριφορά μαρτυρά τη σχέση μεταξύ πληθυσμού και γης αλλά και τον τρόπο με τον οποίο την οικειοποιείται και τη διαμορφώνει. Βέβαια,

⁴ Σπ. Ασδραχάς, *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση. Νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα 16^{ος}-19^{ος} αι.*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κέρκυρα 1998, σ. 283.

⁵ Σ. Πετμεζάς, *ό.π.*, σ. 145.

προκειμένου να έχει κανείς ασφαλή συμπεράσματα, απαιτείται ένα μεγαλύτερο χρονικό ανάπτυγμα και άλλους είδους προσέγγιση. Στην ουσία αυτό που θα καταγραφεί δεν αποτελεί παρά ένα σχόλιο κι όχι συστηματική ανάπτυξη. Στη συνέχεια θα ελέγξουμε κατά πόσο η χρήση της γης και τα προϊόντα που παράγονται επηρεάζονται από εξωγενείς παράγοντες ή από τις ανάγκες των κατοίκων.

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να οριοθετήσουμε τις κοινωνικές ομάδες που διεκδικούν το αγροτικό πλεόνασμα και που παρά την κοινωνική διαφοροποίηση παρουσιάζονται συμπαγείς από την τοπική ιστοριογραφία. Η πυραμιδική δομή, όπως και σε άλλες μεσαιωνικές κοινωνίες είναι εμφανής και στην Κέρκυρα. Η κυρίαρχη τάξη που νεμόταν την παραγωγή και είχε δικαίωμα συμμετοχής στη διοίκηση, είναι αυτή της γαιοκτητικής ολιγαρχίας, η τάξη των ευγενών. Όσοι αποκλείονται από αυτήν, κατατάσσονται στη δεύτερη, εκείνη των αστών. Αυτή αποτελείται από εύπορους επαγγελματίες που συγκεντρώνουν οικονομική δύναμη και κατά συνέπεια, ιδιαίτερα από τον 17ο αι. και μετά, πολιτική έκφραση και αυτονομία. Τέλος συναντάμε την τάξη των *ποπολάρων-χωρικών*, η οποία είναι επιφορτισμένη εκτός από τη χειρωνακτική εργασία και με ποικίλες επιβαρύνσεις⁶. Το ενδιαφέρον στην περίπτωση τους είναι ότι εξαιτίας της ασταθούς πολιτικής συγκυρίας που διαμορφώνεται τη στιγμή της Ένωσης, έρχονται στο προσκήνιο οι ίδιοι και τα προβλήματα τους.

Η ταξική αντιπαράθεση που προκύπτει ανάμεσα στους φορείς της αστικής πολιτικής ιδεολογίας και σε εκείνους των δυσαρεστημένων χωρικών, φανερώνει και μία άλλη αντίθεση, εκείνης της πόλης-εξοχής. Στην προσπάθεια μας να κατανοήσουμε κατά πόσο η αστικοποιημένη πόλη περιχαράκωνεται στα δικά της ήθη αντιτιθέμενη συχνά στο ηθικό πλέγμα της αγροτικής κοινωνίας, θα εξετάσουμε αρχικά την αρχιτεκτονική της, όπως αυτή διαμορφώνεται από τους κατακτητές της. Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τους κατοίκους της, τα επαγγέλματα τους και τις πολιτιστικές τους επιρροές. Η εξέταση των υποδομών της συγκριτικά με άλλες πόλεις της Ευρώπης αλλά και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, κρίνεται απαραίτητη, αλλά απαιτεί μία άλλου τύπου έρευνα που στα πλαίσια της συγκεκριμένης δεν ήταν πραγματοποιήσιμη.

Τους δύο χώρους, αστικό και αγροτικό, ενώνει στην ουσία το έγγειο καθεστώς και οι ενδιάμεσοι εκείνοι άνθρωποι και θεσμοί που συμμετέχουν στην απόσπαση του αγροτικού πλεονάσματος, που ορίζεται ως η διαφορά ανάμεσα στις αξίες που δημιουργούν οι παραγωγικές μονάδες μείον τις αξίες που συνιστούν το ζωτικό ελάχιστο⁷. Οι

⁶ Ν. Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του 15' αι.», *Τα Ιστορικά*, τ. 2. τχ 3, Μάιος 1985.

⁷ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της Αγγλικής κυριαρχίας(1814-1864)*, Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2003, σ. Χ.

αντιπαραθέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες του νησιού, πριν αλλά και μετά την Ένωση, είναι σχετικές με την διεκδίκηση του τελευταίου. Προκειμένου να τις κατανοήσουμε, πρέπει να εστιάσουμε στις αντιφάσεις του πολύπλοκου γαιοκτητικού συστήματος που κυριαρχεί στην περιοχή και στους μηχανισμούς που το διέπουν. Γι αυτό κρίθηκε απαραίτητο να εξετάσουμε τις οικονομικές και κοινωνικές δομές σε μεγαλύτερη διάρκεια. Η αγροτική ιδιοκτησία καθορίζεται από την ύπαρξη φεουδαλικών σχέσεων που διαμορφώνονται κατά τη βενετική περίοδο και διαιώνίζονται ακόμα και μετά την Ένωση με την τότε Ελλάδα. Γιατί καμία από τις προηγούμενες Διοικήσεις και ιδιαίτερα η Αγγλική παρά τις προσπάθειες, δεν κατόρθωσε ή δεν θέλησε να απελευθερώσει τη γη από τα λείψανα του φεουδαλισμού;

Μέσα σ αυτό το πλαίσιο ξεσπά η κοινωνική διαμάχη που αντανακλούν οι πηγές μας όταν τίθεται στη Βουλή το περίφημο *Αγροτικό Ζήτημα Κέρκυρας*. Πολλοί νομομαθείς επιστρατεύονται προκειμένου ν απαντήσουν αν έχουμε να κάνουμε με φεουδαλικές σχέσεις ή με σχέσεις ιδιοκτησίας. Τι ήταν οι *συγκράτειες* και τα *κανίσκια*; Φεουδαλικού τύπου υποχρεώσεις ή συστήματα αγροληψίας; Οι εκπρόσωποι της πόλης έρχονται για δεύτερη φορά μετά το 1797, αντιμέτωποι με τον κίνδυνο ανατροπής τους. Η διαφορά είναι ότι για πρώτη φορά οι *χωρικοί* εκπροσωπούνται στη Βουλή από το Αγροτικό Κόμμα, του Πολυχρόνη Κωνσταντά.

Το ζητούμενο εδώ πέρα από την καταγραφή των γεγονότων, είναι οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις που είχαν προηγηθεί, σύμπτωμα των οποίων αποτελούν όσα διαδραματίστηκαν στην πολιτική σκηνή. Το θέμα της Ένωσης που σύντομα ονομάστηκε Αφομοίωση, επιτρέπει την ανάδειξη αυτών των διαφοροποιήσεων, ενώ παράλληλα γεννά ερωτήματα σχετικά με τη συνάντηση εθνικού οράματος και ταξικών συμφερόντων. Οι νόμοι που ψηφίζονται από την ελληνική Βουλή απελευθερώνουν τον χωρικό ή επιτρέπουν τη διαιώνιση των προβλημάτων του;

Και μία τελευταία παρατήρηση. Θα περιοριστούμε εδώ στην παρουσίαση της ιδιαιτερότητας του κερκυραϊκού παραδείγματος. Απουσιάζει η συγκριτική παρουσίαση με τα άλλα νησιά του Ιονίου, ιδιαίτερα της Κεφαλλονιάς και της Ζακύνθου, όπως επίσης και με άλλες περιοχές του υπό κατασκευή ελληνικού κράτους. Ό,τι ακολουθεί είναι ένα σχόλιο και έχει σαν πρόθεση να υποδείξει τις δυνατότητες που παρέχει η πληθώρα των επτανησιακών πηγών, η μελέτη των οποίων μπορεί να επιτρέψει στον ιστορικό να οδηγηθεί, μέσα από ένα μερικό φαινόμενο στην ανάδειξη ενός γενικότερου οικονομικού μηχανισμού.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

Μορφολογία εδάφους

Το πρώτο σε σειρά και σε διοικητική σημασία νησί των Επτανήσων, είναι εκείνο των Κορφών. Σύμφωνα με την παλιά του διοικητική διαίρεση, στα χρόνια των Ανδηγαυών, αλλά και τη μορφολογία του, χωρίζεται σε 4 περιφέρειες, τις ονομαζόμενες βαϊλάτα. Στα βόρεια βρίσκονται οι περιφέρειες του Όρους και του Γύρου, στο κέντρο η Μέση (με την πόλη) και τέλος στο νότιο τμήμα του νησιού η Λευκίμμη.⁸

Η περιοχή του Όρους, που φτάνει μέχρι τα στενά του Αγίου Παντελεήμονα και του Τυφλοπόταμου, καλύπτεται από βραχώδεις ορεινές εκτάσεις που δεν ευνοούν την καλλιέργεια. «*Το Β τμήμα κατέχεται εξ ορεινής χώρας, ήτις, 4 χιλ. το πλάτος...ευρύνεται βαθμηδόν εις το τριπλούν...αποκλίνει εις ποικιλωτάτους λόφους και πεδιάδας, προς Ν όμως καταπίπτει αποτόμως*»⁹. Το δύσβατο και απότομο έδαφος δεν επιτρέπει το χτίσιμο παρά ελάχιστων οικισμών. Τα ορεινά αυτά χωριά (Περίθεια, Ομαλή, Λαύκι, Στρινίλας), είναι ακαλλιέργητα στο σύνολό τους εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις στα πεδινά.

Μια άλλη σειρά βουνών ξεπροβάλλει σχεδόν από το σημείο εκείνο που σταματά η πρώτη κι αφού διατρέξει από Δυτικά προς Ανατολικά το νησί, συνθέτει μαζί με την προηγούμενη κάτι σαν δρεπανόμορφο φεγγάρι ή σαν το μισό μιας έλλειψης. Η κυριαρχία λευκών και μελανών αργιλώδων ασβεστόλιθων στην περιοχή, ευνοεί τη δημιουργία λατομείων, τα οποία προσφέρουν οικοδομήσιμη ύλη για τις ανάγκες του νησιού. Από τα μικρά αυτά λατομεία, κατά τον Πάρτς, «*ευκόλως εξάγονται αι κείμεναι ασβεστίδες πλάκες, όπως χρησιμοποιηθώσι προς οικοδομάς*».¹⁰

Στις περιοχές Γύρου και Μέσης το έδαφος είναι πιο εύφορο γι αυτό και πιο καλλιεργήσιμο. Η σύσταση του εδάφους με τα ασβεστολιθικά στρώματα επιτρέπει εκτός από την ελιά και το αμπέλι και την καλλιέργεια άλλων γεωργικών προϊόντων. Ιδιαίτερα η περιοχή Μέσης με την κοιλάδα του Ρόπα, αποτελεί τον τροφοδότη της πόλης.¹¹

⁸ Αθ. Τσίτσας, «Μια περιγραφή των Κορφών καμωμένη το 1630 από τον Στέφανο Μαστρακά», Δ.Α.Ε.Κ., αρ.16, σ.99. Ο χωρισμός του νησιού σε 4 βαϊλάτα (balle) Agiri, Hori, Medii et Alechimie, ανάγεται στα χρόνια της κυριαρχίας των Ανδηγαυών. Η διαίρεση διατηρήθηκε και στα χρόνια της Ενετοκρατίας, ενώ συνεχίζει μέχρι τις μέρες μας να υφίσταται στην ανεπίσημη ορολογία. Βλ. επίσης Αντωνίου Μηλιαράκη, *Μελέτη περί της θέσεως του Ιονίου Πελάγους*, Αθήνα 1888, σ. 80.

⁹ Ι. Πάρτς, *Η Νήσος Κέρκυρα. Γεωγραφική μονογραφία*, Κέρκυρα 1892, σ.26.

¹⁰ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 29 –30. βλ. επίσης Τσίτσας Αθανάσιος, *ό.π.*, σ.105.

¹¹ Ι. Πάρτς, *Η νήσος Κέρκυρα, Γεωγραφική μονογραφία*, Εν Κερκύρα, 1892, σ.236.

Στο τέταρτο και νότιο τμήμα του νησιού, στην περιοχή της Λευκίμμης, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, το έδαφος είναι αργιλώδες και φτωχό.¹² Ευδοκμεί η ελιά και εξαιτίας της φτωχής σύστασης του εδάφους, παράγεται το καλύτερο λάδι του νησιού. «*Το ήμισυ άπαντος του της νήσου καλύπτεται υπ' ελαιώνων...*», ενώ το καλυπτόμενο, από τα φυλλώματα των δένδρων, έδαφος, «*δεν δύναται να παραγάγη σίτον ή λάχανα, αλλά είναι κατάλληλον μόνον προς ποιμνιοβοσκήν*»¹³. Το κρασί αντίθετα είναι κακής ποιότητας για τους ίδιους λόγους. «*Εξ άλλου η οينوποιΐα εκτελείται ως επί το πολύ λίαν ακαταλλήλως και αμελώς.*»¹⁴

Οι αμμώδεις και ελώδεις εκτάσεις εμποδίζουν την επέκταση των καλλιεργειών, ενώ η αποξήρανση των ελών θα πραγματοποιηθεί καθυστερημένα προς τα τέλη του 19^{ου} αι.¹⁵ Η διαφορετική αυτή μορφολογία και σύσταση του εδάφους σε σχέση με το Βόρειο τμήμα θα προκαλέσει και την τόσο έντονα διαφορετική εξέλιξη, πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική των δύο τμημάτων του νησιού.

Το φυσικό τοπίο λοιπόν με τη λοφώδη διαμόρφωση δεν προσφέρει φυσικές πεδιάδες προς καλλιέργεια-εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις-. Η ανθρώπινη παρέμβαση σ αυτό, καθορίζεται από την ύπαρξη ή μη ελώδων εκτάσεων, αλλά και την ανασφάλεια και το φόβο για τις επιδρομές, όπου δεν υπάρχουν οχυρωματικά έργα. Παράλληλα, η πυκνότητα του πληθυσμού, αλλά ιδιαίτερα το καθεστώς των έγγειων σχέσεων, εμποδίζουν την συγκέντρωση και ίσως πιο εντατικές καλλιέργειες, με αποτέλεσμα την κυριαρχία στο νησί της μικρής πολυτεμαχισμένης αγροτικής εκμετάλλευσης.

Ο πληθυσμός

Η κατανομή του πληθυσμού στις περιφέρειες του νησιού, ήταν άνιση. Τα 2/3 σχεδόν των κατοίκων και των χωριών βρίσκονταν στις περιοχές Μέσης και Γύρου. Η προστασία την οποία προσέφεραν οι οχυρώσεις της πόλης, αλλά και ο μειωμένος χρόνος, όσο και το χαμηλότερο κόστος μεταφοράς των προϊόντων στο αστικό κέντρο εξαιτίας της γειτνίασης με αυτό, οδήγησε στην πύκνωση του πληθυσμού ιδιαίτερα της Μέσης, τουλάχιστον από τα μέσα του 18^{ου} αι. και μετά¹⁶.

Μεταξύ των ετών 1770-1879, αυξάνεται περισσότερο ο πληθυσμός των διαμερισμάτων στις περιοχές του Όρους και του Γύρου και κατά πολύ

¹² Στ. Βλασσόπουλος, *Στατιστικά και ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις, 1809-1813, Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXI (1977), 82

¹³ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 206-7.

¹⁴ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 262.

¹⁵ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 241

¹⁶ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της Αγγλικής κυριαρχίας (1814-1864)*, Αθήνα 2003, σ. 3-4

λιγότερο σ εκείνη της Λευκίμμης ¹⁷. Οι άνισες αυτές πληθυσμιακές αυξήσεις εξηγούνται τόσο από τη διαφορά μεταξύ γεννήσεων και θανάτων στις περιοχές του νησιού, αλλά και από την αυξημένη θνησιμότητα στο Νότο εξαιτίας των στάσιμων νερών. Αυτά διατηρούνται όλο τον χρόνο και προκαλούν ελώδεις πυρετούς, οι οποίοι, σημειώνει ο Πάρτς, «ου μόνον παρακωλύουσι την αύξησιν των κατοίκων, αλλ αμβλύνουσι την θέλησιν και δραστηριότητα». Ιδιαίτερα στην κοιλάδα των Κορισσίων οι κάτοικοι «επ ουδενί άλλο της νήσου μέρος μοι εφάνησαν τοσούτον οκνηροί, πτωχικοί και κατά τας συναλλαγάς επισφαλείς». ¹⁸

Το πρόβλημα της μόλυνσης δεν εντοπίζεται μόνο στις παραπάνω περιοχές αλλά εμφανίζεται οπουδήποτε υπάρχουν λιμνάζοντα νερά. Έτσι ο πληθυσμός έχει το μειονέκτημα να είναι άνισα κατανεμημένος. ¹⁹ Αυτή η αδυναμία διαχείρισης των υδάτων, χαρακτηριστικό των προβιομηχανικών μεσογειακών κοινωνιών ²⁰, είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη ολόκληρων περιοχών, καθώς η αύξηση της θνησιμότητας ανατρέπει τις όποιες προσπάθειες επέκτασης των καλλιεργειών στα πεδινά. ²¹

Η μετανάστευση, εξωτερική και εσωτερική, αλλοιώνει τη «φυσική» δημογραφική εξέλιξη και οδηγεί με τη σειρά της στην άνιση πληθυσμιακή αύξηση. Η βελτίωση επίσης, και ανάπτυξη του οδικού δικτύου τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι., καθώς και τα δημόσια έργα και οι υπηρεσίες για την ανάπτυξη του λιμανιού όπου έβρισκαν δουλειά οι κάτοικοι, επηρεάζουν την εσωτερική μετανάστευση. Περίπου 12% των κατοίκων της υπαίθρου μετακινείται προς την πόλη ²². Τέλος η άνιση

---

¹⁷ *Περί της εν Κερκύρα λιμναζούσης κοιλάδος Κορισσία*, Κέρκυρα 1891, σ. 22 (=ΜΑ Πράξις της 7^{ης} Γερουσίας, 1842). Ιδιοκτήτες ήταν οι ευγενείς κύριοι Μ. Πολυλάς, Ν. Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος, Σπ. Πετρετής και Π. Προσαλένδης. Η λίμνη Κορισσίων έχει περίμετρο 12 μίλια και στην ουσία συγκεντρώνει ελώδη νερά. Οι ιδιοκτήτες της «την εμφράττουν εις διάφορα μέρη με σκοπόν...να ωφεληθούν επι μάλλον από την αλιείαν ιχθύων φθοροποιού ποιότητος».

¹⁸ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 249

¹⁹ Σ. Λιβιεράτος, «Η ελονοσία και η φυματίωσις Εν Επτανήσω», Πρακτικά Α Πανιονίου Συνεδρίου, Αθήνα 1915.

²⁰ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα*, *ό.π.*, σ. 6.

²¹ Σ. Λιβιεράτος, «Η ελονοσία και η φυματίωσις εν Επτανήσω», Πρακτικά Α Πανιονίου Συνεδρίου, Αθήνα 1915. «Η νοσηρότης των υπό ελονοσίας παθόντων υπήρξεν αλλού άλλη, κυμανθείσα από 10-30%. Την ιδιαίτεραν προσβολή υπέστησαν ο δήμος Λευκιμμαίων παρά τω οποίω υπάρχουσιν αλκαί, ο δήμος Ισθωναίων, ο δήμος Απηλιωτών ένεκα του έλους Γουβίου, ο δήμος Μεσοχωριτών ένεκα της λίμνης Χρυσίδος, ο δήμος Κασσωπαίων ένεκα της λίμνης Αθηνιώτιδος. Εν τω δήμω Απηλιωτών η ελονοσία είναι το πρωταγωνιστούν νόσημα. Ιδία μάλιστα η μεταξύ του χωρίου Κοντόκαλι μέχρι Κορακιάνας απόστασις 12 χιλιομέτρων τοσούτον μαστίζεται υπό των ελωδών πυρετών, ώστε μένει ακατοίκητος.»

²² Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα*, *ό.π.*, σ. 6-7.

αυτή κατανομή εξηγείται και από τις δύο επιδημίες πανώλης και χολέρας που έπληξαν το νησί το πρώτο μισό του 19^{ου} αι.²³.

Παρόλα αυτά, τη στιγμή της Ένωσης, ο πληθυσμός της Κέρκυρας είναι σε σχέση με την έκταση της πέντε φορές μεγαλύτερος από αυτόν του παλαιού ελληνικού βασιλείου. Σύμφωνα με πραγματεία του Μανσόλα στην εφημερίδα Αιών, η Επτάνησος το 1864 θα προσφέρει στο ελληνικό βασίλειο έναν πληθυσμό της τάξης των 235.698.²⁴ Γενικά διαπιστώνεται μια σταθερή αύξηση του πληθυσμού καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αι. Σ αυτό ίσως βοηθάει και το γεγονός ότι επί Αγγλικής Προστασίας, επειδή ενισχύεται το εισόδημα των χαμηλότερων στρωμάτων, παρατηρείται γενική βελτίωση των συνθηκών ζωής ως προς τη διατροφή, την κατοικία, τη δημόσια υγεία.²⁵

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η ανάπτυξη της πόλης δεν είναι ανάλογη με εκείνη της υπαίθρου. Ο πληθυσμός της πρώτης αυξάνεται κατά 139% μεταξύ 1803 και 1832. Η είσοδος των ξένων (1866 1.329 Άγγλοι, 854 Ιταλοί, 695 Τούρκοι και 2.700 Εβραίοι) και η διαμονή τους κυρίως στην πόλη πιθανά εξηγεί την διαφορετική ανάπτυξη ανάμεσα στην εξοχή και το αστικό κέντρο ²⁶. Έτσι στα 1866 η πόλη συγκεντρώνει 27.025 άτομα. Στα προάστεια κατοικούν 9.000, ενώ οι 16.500 συνωστίζονται στο κέντρο αποτελώντας το 1/3 του πληθυσμού του νησιού. Τελικά η πόλη αυξάνεται και αναπτύσσεται πληθυσμιακά χωρίς ιδιαίτερη ενίσχυση από την εξοχή ²⁷.

Χρήσεις της γης -Γεωργία-Προϊόντα

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των μελετητών, η έκταση του νησιού κυμαίνεται μεταξύ 593 και 763τ.χμ. Αυτή η διαφορά οφείλεται βέβαια στην έλλειψη αυστηρότητας των εκτιμήσεων.²⁸ Τα δάση καταλάμβαναν το 15% της συνολικής έκτασης, ενώ ο καλλιεργούμενος χώρος ανερχόταν στο 75% του συνόλου. ²⁹ «Οι μείζονες των δρυμώνων έκειντο

²³ Α. Χ. Τσίτσας, *Ο λοιμός του χειμώνα 1815-1816 στην Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1990. βλ. επίσης «Αναφορά της επιτροπής περί της εν Κερκύρα χολέρας» Gazzetta, φ. 225/1855.

²⁴ Αιών, 23 Ιουνίου 1866, 27 Ιουνίου 1866, 30 Ιουνίου 1866, 4 Ιουλίου 1866

²⁵ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 7-9 και 73. Επίσης Ζάμιτ Λ., *Η οικονομία της Επτανήσου επί Αγγλικής Προστασίας*, Κέρκυρα 1992, σ. 36-37.

²⁶ Γ. Προγουλάκης, «Στην Κέρκυρα τον 19^ο αι. Πλεονασματικά χωριά και ελλειμματικές εκμεταλλεύσεις», *Ιστορικά*, τχ. 7 (1987), σ. 64.

²⁷ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...ό.π.*, σ. 326-342

²⁸ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 13

²⁹ Γ. Παπαβλασσόπουλος, *Η Κέρκυρα από αγροτικής απόψεως άλλοτε και σήμερα*, Πειραιάς 1921, σ. 75 «Σήμερα ελάχιστα δάση υπάρχουν εν τη νήσω ή μάλλον δεν υπάρχουν ποσώς τοιαύτα, αλλά μόνον δασικά δένδρα μεμονωμένα και κατά μικράς ομάδας, όπως η βαλανιδιά, η κυπάρισσος...»

επί του Β. αποκλίματος του όγκου του Παντοκράτορος. Εκεί, κατά την χώραν του Στρινίλα, της Επισκέψεως, του Λαύκη και της Περίθειας, υπελογίζετο κατά τας αρχάς έτι της εκατονταετηρίδας ο αριθμός των κορμών εις 100 χιλ.»³⁰.

Η αμπελουργία, η οποία θα περίμενε κανείς να ανθεί στην περιοχή του Όρους, λόγω του πρόσφορου για την ποιότητα του κρασιού εδάφους, αυξάνεται αντίθετα στην πεδινή περιφέρεια της Μέσης. Αυτό πιθανόν εξηγείται από την δυνατότητα εύκολης πρόσβασης στην αγορά της πόλης³¹. Η έλλειψη οδικού δικτύου μέχρι το 1822, αποτελούσε σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την ανάπτυξη της γεωργίας. Σημειώνει ο Πάρτς : « Εγνώρισα πολλούς ιδιοκτήτας , οίτινες ουδέ άπαξ είχαν ιδή τα αγροτικά αυτών κτήματα. Η αποξένωσις αύτη του κεφαλαιούχου ιδιοκτήτου από της αγροτικής ουσίας, η άστοργος περιποίησης ταύτης υπό πτωχών αγροληπτών ή μισθωτών μόλις αποζώντων επήνεγκε κατ' ανάγκην την κατάπτωσιν της γεωργίας»³².

Το κρασί ήταν το πιο σημαντικό εξαγωγίμο είδος του νησιού μέχρι την επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας. «Από της 16ης εκατονταετηρίδας άρχεται το πρώτον προδιαγεγραμμένος περιορισμός της αμπελουργίας επ' ωφελεία των του ελαιοδένδρου φυτειών. Η αμπελουργία εν τω κεντρικώ της νήσου τμήματι αποβληθείσα από των προσφόρων αυτών λόφων κατέλαβε τας κοιλάδας, ας αφείλετο τη εκεί ενδεικνυμένη γεωργία»³³. Τον 17^ο αι., το νησί παράγει «μέλι, κεριά και ποσότητα μεγάλη λαδιού, μα πιο πλούσια είναι η παραγωγή θαυμαστών κρασιών»³⁴. Ήδη όμως κατά τον 19^ο η σημασία του μειώνεται, ενώ η παραγωγή του δεν θα επαρκεί για την εσωτερική κατανάλωση. Η παραγωγή αυτή έφτανε περίπου τις 120.000 βαρέλες το χρόνο³⁵. Προς τα τέλη του αιώνα (1885-6), έχουμε μια σχετική αύξηση της παραγωγής για εξαγωγή, λόγω της καταστροφής της Ευρωπαϊκής αμπελουργίας από τη φυλλοξήρα.

Τα αμπέλια είναι χαμηλά και κακοδουλεμένα, σε εδάφη πεδινά και υγρά, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα τη χαμηλή ποιότητα του κρασιού και την ανάγκη άμεσης κατανάλωσης του. Έτσι το κρασί δεν μπόρεσε να αποτελέσει εξαγωγίμο εμπόρευμα και καταναλώνεται εσωτερικά από τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις του νησιού³⁶. «Οι καλλίτεροι της νήσου

³⁰ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ.251-2.

³¹ Ε. Γενατάς, *Πρακτική γεωργία*, Κέρκυρα 1860, σ. 214. Επίσης βλ.

Βλασσόπουλος Σ., *ό.π.*, σ. 82

³² Ι. Πάρτς, *ό.π.* σ. 224.

³³ Ι. Πάρτς., *ό.π.*, σ.261.

³⁴ Αθ. Τσίτσας, *ό.π.*, σ. 15. Στα μέσα του 19^{ου} ο Γενατάς αποθησαυρίζει 30 ποικιλίες σταφυλιού.

³⁵ Στ. Βλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 76-77. βλ. επίσης Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ.62.

³⁶ Γ. Παπαβλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 106-107.

οίνοι οι των Σπάγων, των Λιαπάδων, των Συναράδων και των Πεντάτη, αντλούσι το πνεύμα αυτών εκ του ξηρού εδάφους των ορεινών κλιτύων, εισί δε απηλλαγμένοι της δυσαρέστου γεώδους γεύσεως, της συμπαρομαρτούσης τω οίνω...εκ χθαμαλών χωρών»³⁷.

Μέχρι και τα μέσα του 16^{ου} αι., η παραγωγή του νησιού επικεντρώνεται στα σιτηρά με τα οποία θα τροφοδοτεί και τις απέναντι Ηπειρωτικές ακτές³⁸. Από το δεύτερο όμως μισό του αιώνα και μετά αρχίζει η συστηματική προσπάθεια ανάπτυξης της ελαιοκαλλιέργειας στο νησί η οποία εντάσσεται στη γενικότερη αύξηση της ελαιοπαραγωγής που παρατηρήθηκε στην περιοχή της Μεσογείου εκείνη την περίοδο³⁹. Οι Βενετοί προσπάθησαν με τον τρόπο αυτό να πετύχουν την αυτάρκεια σε λάδι, πρώτη ύλη για τη σαπυνοποιία της μητρόπολης και έτσι η καλλιεργητική φύση του νησιού υποτάσσεται στα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων της Γαληνοτάτης⁴⁰.

Μεταξύ 16^{ου} και 18^{ου} αι., κατορθώνεται η αλλαγή στη σύνθεση των καλλιεργειών του νησιού, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την αύξηση των εισαγωγών λαδιού από την Κέρκυρα προς την Μητρόπολη⁴¹. Η κατανομή των δένδρων στον χώρο δεν είναι ομοιόμορφη. Το Βόρειο και Μέσο τμήμα-ιδιαίτερα το δεύτερο με 1.000.000-συγκεντρώνουν τον μεγαλύτερο αριθμό δένδρων σε σχέση με το Νότιο, που το φτωχό του έδαφος δεν επιτρέπει ανάλογη εικόνα, προσφέρει όμως για τους ίδιους λόγους καλύτερη ποιότητα λαδιού⁴².

Η ελιά καταλάμβανε τα 2/3 σχεδόν του καλλιεργούμενου χώρου και αυτό ίσχυε με μικρές μεταβολές σε ολόκληρο το νησί. «*Η γη της νήσου γονιμωτάτη καθ' εαυτήν δεν είναι ούτε όλη καλλιεργημένη, ούτε όλη επιστημονικώς διευρυμένη... Το καλλιεργηθέν μέρος χρησιμεύει εις την παραγωγήν ενός μόνου κυρίου προϊόντος, του ελαίου, κατά δεύτερον λόγον είναι αμπελόφυτον και έτι μικρότερον είναι το παράγον δημητριακούς καρπούς και άλλα δευτερεύοντα προϊόντα*»⁴³.

³⁷ I. Πάρτς, *ό.π.*, σ.262.

³⁸ βλ. I. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 264 και Στ. Βλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 81-82.

³⁹ F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β της Ισπανίας*, 3τ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991-8, σ. 90-91.

⁴⁰ Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, Αθήνα 1914, τ. Α, σ. 288. βλ. επίσης Πολίτης Ε., «Η υποχρεωτική επί Ενετοκρατίας εμφύτευσις ελαιοδένδρων», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XIII.

⁴¹ M. Constantini, «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεων της στην Ανατολική Μεσόγειο», Κέρκυρα, μια Μεσογειακή σύνθεση. Νησιωτισμός, διασυνδέσεις, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16^{ος} –19^{ος} αι., Πολιτιστικός Σύλλογος «Κέρκυρα», Κέρκυρα 1998, σ.76. βλ. επίσης Ε. Πολίτης, «Η υποχρεωτική επί Ενετοκρατίας εμφύτευσις ελαιοδένδρων», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XIII.

⁴² I. Πάρτς, *ό.π.*, σ.265.

⁴³ *Εκθεσις της επί της γεωργίας επιτροπής συσταθείσης από 18 Μαΐου 1853...*, σ. 2-3.

Η κάλυψη του μισού περίπου τμήματος του νησιού από ελιές δεν συνοδεύεται και από ικανοποιητική αύξηση της παραγωγικότητας και της ποιότητας του προϊόντος. Τον 19^ο αι. στο νησί «δεν υπάρχουν ελαιώνες, αλλά δάση εξ ελαιών, ων εγκαταλειπομένων εις την ελευθέραν αυτών ανάπτυξιν, η χείρ του ανθρώπου δεν άπτεται ή κατά τον χρόνον της συγκομιδής»⁴⁴. Τα περισσότερα δένδρα, πυκνά φυτεμένα το ένα κοντά στο άλλο, ποτέ δεν κλαδεύτηκαν. «Γενικώς επισωρεύονται το εν επί του άλλου χωρίς να διατηρηθεί η ελαχίστη ισομετρία... Η συνέπεια είναι ότι ο αήρ και ο ήλιος δεν περιέρχονται κανονικώς, και ως εκ τούτου δεν έχουσιν σχεδόν καμμίαν ενέργειαν επί της αναπτύξεως των ελαιοδένδρων και της καρπίας αυτών. Εις το άτοπον τούτο προσθές α. ότι ουδέποτε κλαδεύομεν, β. ότι δεν καλλιεργούμεν παντάπασι το έδαφος, γ. ότι δεν λιπαζόμεν σχεδόν ποτέ τα ελαιόδενδρα»⁴⁵.

Λόγω του μεγάλου ύψους των δένδρων και του ακανόνιστου σχήματος τους, είναι αδύνατη η συλλογή με ράβδισμα. Έτσι άφηναν τον καρπό να πέσει αφού είχε ωριμάσει αρκετά, ενώ μέχρι τη συλλογή, τις περισσότερες φορές είχε σαπίσει. Παράλληλα τα δένδρα, που καρποφορούν κάθε δύο χρόνια, αδυνατίζαν κρατώντας τον καρπό για αρκετό καιρό. Η συλλογή του καρπού γίνεται στο διάστημα μεταξύ Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου, αφού είχε προηγηθεί η εκτίμηση της σοδειάς κατά τον Οκτώβριο για την πληρωμή των αγροληπτικών μεριδίων⁴⁶.

Μετά τη συγκομιδή του καρπού, ακολουθούσε η μεταφορά στα ελαιοτριβεία του νησιού, τα οποία ήταν ατελή και καθόλου εκσυγχρονισμένα, με αποτέλεσμα να μην παράγουν ούτε την ανάλογη ποσότητα, ούτε και την απαραίτητη ποιότητα. «Εις την νηπιότητα της τέχνης, την οποίαν παρουσιάζουσι τα συνήθη παρ ημίν ελαιοτριβεία, προστίθεται και η αηδεστέρα ακαθαρσία»⁴⁷. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Γεννατάς, υπολογίζεται ότι το κόστος του αλέσματος για τον ιδιοκτήτη του καρπού αντιστοιχούσε στο 15% της συνολικής αξίας του προϊόντος. Οι τρεις εργάτες και τα δύο άλογα που απαιτούνταν για τη λειτουργία του ελαιοτριβείου, σύμφωνα πάλι με τον ίδιο, πραγματοποιούσαν καθημερινά τρία αλέσματα που ισοδυναμούν με 216 λίτρα λαδιού⁴⁸.

Μέχρι περίπου το 1870 εξάγονται την καλή χρονιά 55.000 βαρέλες. Από τότε και μέχρι το 1913, οπότε έχουμε και την τελευταία πληροφορία, σημειώνεται αύξηση και η εξαγωγή φτάνει τις 100.000

⁴⁴ Ι. Πάρτσ, *ό.π.*, σ.263.

⁴⁵ Ε. Γενατάς, *Πρακτική γεωργία*, Κέρκυρα 1860, σ. 190.

⁴⁶ Ε. Γενατάς, *ό.π.*, σ.190. βλ. επίσης Ι. Τουρλινός, *Σύντομοι σκέψεις επί των αληθών αιτίων της αθλίας καταστάσεως του χωρικού της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1864, σ.1. βλ. επίσης Σ. Βλασσόπουλος, *ό.π.*, σ.80.

⁴⁷ Ε. Γενατάς, *ό.π.*, σ. 357.

⁴⁸ Ε. Γενατάς, *ό.π.*, σ. 357-8

βαρέλες ανά διετία ⁴⁹. Πρόκειται για διπλασιασμό σχεδόν της εξαγωγίμης ποσότητας γεγονός που εξηγείται ίσως από την εντατικότερη φύτευση, της ήδη χρησιμοποιούμενης για ελαιοκαλλιέργειας γης, όλο τον 19^ο αι. Εξάλλου, παρά τις χαμηλές αποδόσεις και την τεχνολογική στέρηση της κερκυραϊκής υπαίθρου, η παραγωγή του λαδιού αποτελούσε μια σταθερά για το νησί και τους ανθρώπους του τα χρόνια αυτά.

Περνώντας στις ετήσιες καλλιέργειες και συγκεκριμένα στα σιτηρά (κριθάρι, βρώμη, καλαμπόκι), διαπιστώνουμε ότι η παραγωγή είναι ελλειμματική ⁵⁰. Εξαιτίας της προσπάθειας των κατοίκων να πετύχουν κάποια μορφή αυτάρκειας, κυριαρχούν τα «δεύτερα στάρια», ιδιαίτερα στην απομακρυσμένη περιοχή του Όρους. *«Η Κυβέρνησις ώφειλεν εξ άπαντος, να υποθάληψη ζωηρότεροντην επί της νήσου καλλιέργειαν του σίτου. Επί τω ιδιοτελεί σκοπώ να καταστήση την νήσον όσον ένεστιν εντελεστέρον υποτελή τη εισαγωγή... ηυνόει την αδιαλείπτως επεκτεινόμενην δενδροκομίαν»* ⁵¹.

Τα διάφορα είδη δημητριακών περιορίζονται στο 10% του εδάφους. Σαφή προτεραιότητα έχει ο αραβόσιτος (καλαμπόκι), η μέση απόδοση του οποίου φτάνει, όπως και του σιταριού, στις 100 οκάδες. Ο πρώτος κατέχει αναμφίβολα την πρώτη θέση αφού μ' αυτόν οι χωρικοί φτιάχνουν το ψωμί τους, την επονομαζόμενη *βαρβαρέλαν*. Για τη βρώμη, το κριθάρι και τη σίκαλη η αντίστοιχη μέση τιμή φτάνει τις 80 οκάδες. Η παραγόμενη ποσότητα δεν επαρκεί παρά για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες μόνο 4 μηνών ⁵². Οι μικρές στρεμματικές αποδόσεις σε συνδυασμό με τη μικρή καλλιεργούμενη έκταση και την έλλειψη εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα, έκαναν απαραίτητες τις εισαγωγές από άλλες περιοχές, ιδιαίτερα την Ήπειρο και την Ακαρνανία ⁵³.

Στις αρχές του αιώνα, επί Γαλλικής κυριαρχίας, έγιναν σοβαρές προσπάθειες για την επέκταση των σιτηρών, με πρωτοβουλία του Διοικητή Donzelot, εξαιτίας των υψηλών τιμών στις οποίες είχαν φτάσει λόγω του αποκλεισμού του νησιού από τους Άγγλους. Εκχερσώθηκαν αρκετές εκτάσεις στις περιοχές της Μεσσογής και του Τυφλοποτάμου. Με την άρση όμως του αποκλεισμού και την υποτίμηση των τιμών, περιορίζεται και η παραγωγή ⁵⁴.

Η καλλιέργεια γινόταν με το Ησιόδειο άροτρο, *«που σύρεται υπό βοών και αγελάδων»* και το οποίο δεν έχει τη δυνατότητα να ανακινήσει το χώμα περισσότερο από 20 εκατοστά. Δεν εφαρμόζεται αγρανάπαυση ενώ

⁴⁹ Γ. Παπαβλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 115-6

⁵⁰ Α. Ανδρεάδης, *ό.π.*, τ. Β, σ. 305, και Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 256.

⁵¹ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 257.

⁵² Στ. Βλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 78. βλ. επίσης Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 275 και Γ. Παπαβλασσόπουλο, *ό.π.*, σ. 80-89.

⁵³ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα.. ό.π.*, σ. 25-29.

⁵⁴ Γ. Παπαβλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 80.

η σπορά διενεργούνταν στα πεταχτά ⁵⁵. Αποτέλεσμα οι χαμηλές αποδόσεις. Τη βρώμη, την οποία χρησιμοποιούσαν στη διατροφή των ζώων, το κριθάρι και τη σικάλη, τα συναντάμε κυρίως στην περιοχή της Λευκίμμης, επειδή διαθέτει ξηρό έδαφος και η σύσταση του εδάφους είναι φτωχή.

Βαμβάκι και λινάρι κατέχουν περιθωριακή θέση. Αποτελούσαν την πρώτη ύλη για την οικοτεχνία των χωρικών. Το λινάρι παρόλο που η παραγωγή του είναι ιδιαίτερα επίπονη χωρίς τα κατάλληλα τεχνικά μέσα, καλλιεργούνταν από τους χωρικούς, σε αντίθεση με το βαμβάκι που περιορίζεται «εις μικρότερον μέρος της νήσου μας» ⁵⁶. Στα 1835 καλλιεργούνται 380 στρέμματα βαμβάκι και 3.340 λινάρι. Στα 1911 η παραγωγή έχει πέσει αντίστοιχα στα 23 και 382 στρέμματα, όλα στην περιοχή της Λευκίμμης. Η παραγωγή αυτή χρησιμοποιούνταν για την ύφανση πουκαμίσων και σεντονιών. Την παραγωγή βαμβακιού συμπλήρωναν με εισαγωγή ξένου, με το οποίο έφτιαχναν κάλτσες, σκουφιά, ζιπούνια κ.ά. ⁵⁷.

Η καλλιέργεια της πατάτας (χρειάστηκε ο Α Παγκόσμιος Πόλεμος για να καθιερωθεί η πατάτα), η οποία αποτελεί και εξαγωγίμο είδος, μαζί με τη λαχανοκομία αποτελούν τις μόνες τομές στην παραγωγή του τόπου για τον 19^ο αι. Στα 1800 ο Αρλιώτης «εφύτευσε γεώμηλα τινά σταλθέντα εις αυτόν εκ Τεργέστης...τα οποία, μέχρι της ημέρας εκείνης ήσαν παρ ημίν άγνωστα» ⁵⁸. Η διάδοση τους βέβαια δεν ήταν εύκολη υπόθεση ενώ «η καλλιέργεια των προϊόντων λαχανοκήπων φαίνεται ότι ανεπτύχθη επί Αγγλικής Προστασίας, χάρις εις τους τότε ελθόντας εις Κέρκυραν Μαλτέζους, οίτινες συνέτεινον και εις την εξάπλωσιν της σήμερον αρκούντως διαδεδομένης καλλιέργειας των γεωμήλων, ήτις είχε εισαχθεί ολίγα έτη πρότερον».⁵⁹ Η παραγωγή αυτών των προϊόντων παράγεται σε μια ακτίνα γύρω και κοντά στην πόλη και προορίζεται για την αγορά της. Κι εδώ κυρίως εξαιτίας του τρόπου καλλιέργειας έχουμε χαμηλές

⁵⁵ Στ. Βλασόπουλος, *ό.π.*, σ. 80-89. «Η καλλιέργεια των αγρών διενεργείται δια 339 αρότρων ξυλίνων και 64 σιδηρών» διαπιστώνει ο Παπαβλασσόπουλος το 1921.

⁵⁶ Ε. Γενατάς, *ό.π.*, σ.374.

⁵⁷ Γ. Παπαβλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 102-105.

⁵⁸ Ν. Αρλιώτης, «Τα χρονικά», επιμ. Ν.Β.Μάνεσης, Κερκυραϊκά χρονικά, τ. VIII (1960), σ. 114. βλ. επίσης Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ. 24.

⁵⁹ Το 1814 ήρθαν οι πρώτοι Μαλτέζοι στην Κέρκυρα. Είναι μείγμα Αρχαίων Καρχηδονίων, Αράβων και Ιταλών. Το ίδιο και η γλώσσα τους. Το 1826 υπήρχαν στην Κέρκυρα 460 οικογένειες Μαλτέζων με δύο χιλιάδες περίπου άτομα. Το 1940 έφταναν τις 3.000, από τους οποίους οι μισοί ήταν Άγγλοι υπήκοοι και οι υπόλοιποι έλληνες και Ιταλοί. Βλ. Γ. Παπαβλασσόπουλος, *ό.π.*, σ. 89-90. βλ. επίσης Α. Ανδρεάδη, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, *ό.π.*, τ. Β, σ. 10. επίσης Οδ. Κλήμη, *Ιστορία νήσου Κερκύρας*, εκδόσεις τυπωθήτω, Αθήνα 2002, σ.190-191.

αποδόσεις. Χρειάζεται βαθύτερη όργωση του εδάφους, αφθονότερη λίπανση, εκλογή της κατάλληλης ποικιλίας και του εδάφους⁶⁰.

Θα πρέπει εδώ να κάνουμε μια αναφορά και στην παραγωγή αλατιού που πραγματοποιείται στις αλυκές του νησιού, οι οποίες προσφέρουν σημαντικά έσοδα στο νησί. Συγκεκριμένα επί βενετοκρατίας οι αλυκές ήταν η κύρια πρόσοδος για τις χρηματικές ανάγκες της διοίκησης του νησιού. «*Η Κέρκυρα προμήθευε προ πάντων εις τας αλβανικάς και δαλματικάς αποικίας της Ενετίας (Δυρράχιον, Σκούταρι, Δουλιτσίνιον, Κάτταρον, Ραγούζαν, Σπάλατον) το άλας, όπερ απ' αυτών απεστέλλετο εις το εσωτερικόν της χερσονήσου Αίμου*»⁶¹.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η παραγωγή του νησιού εξαρτάται αρχικά από εξωγενείς παράγοντες, όπως οι ανάγκες της Μητρόπολης σε λάδι. Ακόλουθα, καθορίζεται από τον πολυτεμαχισμό της γης⁶², ο οποίος ακύρωνε κάθε οικονομική λογική και διάθεση για επένδυση, την έλλειψη εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα αλλά και τη δυσκολία αποδοχής καινοτομιών από τους χωρικούς. Έτσι η εικόνα που διαμορφώνεται, παραμένει σε γενικές γραμμές σταθερή για τα χρόνια που εξετάζουμε. Τεχνική στέρηση, χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις, ελλειμματικές καλλιέργειες⁶³. Αν σταθούμε στην παραγωγή των δημητριακών, στα τέλη του 18^{ου} αι., «*τις καλές χρονιές η ποσότητα μόλις φτάνει για τις ανάγκες τεσσάρων μηνών*»⁶⁴. Η αυξημένη παραγωγή δημητριακών στις αρχές του 19^{ου} και του 20^{ου} αι. οφείλεται στα πολεμικά γεγονότα της εποχής και όχι σε κάποια προσπάθεια για την επιδίωξη αυτάρκειας⁶⁵.

Η άνιση ανάπτυξη των περιοχών του νησιού εξαιτίας της αδυναμίας ανθρώπινης παρέμβασης αλλά και οι καταναγκασμοί που επέβαλλαν τα γεωγραφικά δεδομένα, είχαν σαν αποτέλεσμα η περιοχή της Μέσης να συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη παραγωγή λαδιού και κρασιού, περίπου 40% της συνολικής παραγωγής. Αντίθετα το Όρος παράγει το 30% του συνόλου των δημητριακών και το 35% των οσπρίων, ενώ το ποσοστό ανέβαινε στο 40% για τη βρόμη, που ήταν απαραίτητη στην κτηνοτροφία⁶⁶. Οι εμπορευματικές καλλιέργειες είχαν προχωρήσει περισσότερο στο

⁶⁰ Ε. Γενατάς, *ό.π.*, σ. 27. βλ. επίσης Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα*, *ό.π.*, σ. 24-25.

⁶¹ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 190-191.

⁶² «Ο κατακερματισμός της γης ήταν το αποτέλεσμα κληρονομικών διαδοχών και προικοδοτήσεων». Βλ. Γ. Προγουλάκη, *ό.π.*, σ. 148.

⁶³ «Οι ελλειμματικές εκμεταλλεύσεις ανέρχονταν στα 2/3 των περιουσιών της υπαίθρου και οι κάτοχοι τους έπρεπε να συμπληρώνουν το εισόδημα τους προσφέροντας εποχική εργασία, ή/και με τη χρησιμοποίηση των κοινών για όλους βοσκότοπων και των δασικών εκτάσεων του χωριού, οι οποίες είναι ελάχιστες» βλ. Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 153.

⁶⁴ Α. Ανδρεάδης, *ό.π.*, τ. Β, σ. 305, και Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 256.

⁶⁵ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...ό.π.*, σ. 28.

⁶⁶ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 28.

Νότιο τμήμα του νησιού το οποίο παραμένει στην πλειοψηφία του ακαλλιέργητο, εξαιτίας της αδυναμίας ελέγχου των στάσιμων υδάτων ⁶⁷.

Τέλος η ανάπτυξη της κερκυραϊκής γεωργίας δεν εμποδίζεται μόνο από τους παραπάνω παράγοντες ή από την έλλειψη χρημάτων, αλλά και από τον τρόπο καλλιέργειας που καθορίζεται από το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων μέσω των αγροληψιών και των υπεκμισθώσεων, οι οποίες διατηρούνται μέχρι το 1925, οπότε με νομοθετικό διάταγμα καταργήθηκαν «*προ πάσης αποζημιώσεως πάντα τα αγροτικά κτήματα βαρύνοντα βάρη διηνεκή ή πρόσκαιρα*» και οι εδαφολήπτες μετατράπηκαν σε ιδιοκτήτες γεωργούς ⁶⁸.

Οι γαίες τόσο των ιδιωτών όσο και των φέουδων και της Καθολικής Εκκλησίας, βρίσκονταν διασκορπισμένες σε διάφορα χωριά και σε αγροληψία από ένα μεγαλύτερο αριθμό νοικοκυριών. Κάθε αγρολήπτης μπορούσε να οφείλει μερίδια σε πέντε ή έξι διαφορετικούς δικαιούχους, κατά μέσο όρο ⁶⁹. Έτσι τα αγροτικά νοικοκυριά αναγκάζονται να αναπτύξουν συγκεκριμένη στρατηγική για το είδος των καλλιεργειών. Δεν είναι τυχαίο το ότι καλλιεργούσαν σε ιδιόκτητες γαίες το προϊόν που είχε τη μεγαλύτερη απόδοση. Στις ελεύθερες δηλαδή, καλλιεργούσαν κρασί, ενώ στις ξένες, που επιβαρύνονται με δοσίματα, σιτάρια ⁷⁰.

---

⁶⁷ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 102.

⁶⁸ Α. Σίδερης, «Αγροτικόν Ζήτημα Κερκύρας» λήμμα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α. σ. 174.

⁶⁹ Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής...*, *ό.π.*, τ. Α, σ. 233-234.

⁷⁰ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 168.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ

Η Κέρκυρα, όπως και άλλα νησιά της Μεσογείου, είναι σηματοδοτημένη από πολλές κατακτήσεις. Η ιστορία των κατακτήσεων αυτών, είναι που της προσδίδει ένα ιδιόμορφο χαρακτήρα και σίγουρα διαφορετική πορεία και εξέλιξη από τον γειτονικό Ελλαδικό χώρο. Το ότι είναι νησί, την τοποθετεί στις γενικές διαδρομές της γενικότερης ιστορίας χωρίς αυτό να την αποκλείει από τη δική της ιστορία, την ιστορία της Μεσογείου, της Βενετίας ή την εθνική της ιστορία. «*Η Κέρκυρα είναι τοποθεσία ισχυροτάτη εκ φύσεως και βελτιωμένη από την τέχνη των ανθρώπων*», έγραφε ένας Άγγλος στρατιώτης στις αρχές του 19^{ου} αι.⁷¹ Η θέση αυτή, που την καθιστά ενδιάμεσο σταθμό από τη Δύση στην Ανατολή, δικαιολογεί το ενδιαφέρον τόσων κατακτητών, που από τον 13^ο ως τον 19^ο αι. εναλλάσσονται στην κυριαρχία του νησιού. Εμπορικός σταθμός σημαντικός, που επιτρέπει τον έλεγχο της Αδριατικής, περνάει πρώτα στα χέρια των Φράγκων μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια περιήλθε διαδοχικά στην κυριαρχία των Βενετών, των Ανδηγαυών, ξανά των Βενετών. Από τα τέλη του 18^{ου} αι. εναλλάσσονται οι Γάλλοι, οι Ρώσοι, ξανά οι Γάλλοι στις αρχές του 19^{ου} αι. και τέλος οι Άγγλοι από το 1815 ως το 1864⁷².

Ύστερη Βενετική Περίοδος

Παρά την ποικιλία των κατακτητών, οι Βενετοί είναι αυτοί που θα διαμορφώσουν το χαρακτήρα οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό, του νησιού. «*Η ολοκλήρωση της υπό την Ενετίαν πολιτικής ενότητας παρεσκεύασε τας απαραίτητας προϋποθέσεις δια την δημιουργίαν κοινότητος κοινωνικής και πολιτικής*»⁷³. Η τελευταία θα διατηρήσει στα νησιά, το ποικιλόμορφο κοινωνικό καθεστώς, που είχε εισαχθεί από τους προηγούμενους Δυτικούς κυρίαρχους (Ανδηγαυούς, Ορσίνους, Ναπολιτάνους). Παλιοί βυζαντινοί θεσμοί, τοπικές συνήθειες και λατινογενή στοιχεία διατηρούνται από τους Βενετούς, οι οποίοι μοιράζονται με την αυτόχθονη φεουδαρχία τη διαχείριση των νέων

⁷¹ Lidell Hart, *Οι επιστολές του οπλίτη Wheeler, 1809-1829*, Βαρυ, 1971.

⁷² Για τα Επτάνησα βλ. Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1969. Κ. Λομβάρδος, *Απομνημονεύματα προς καταρτισμόν της απελευθερώσεως της Επτανήσου Ιστορίας* (φυλλάδια Α-Ε), Ζάκυνθος 1871-1875. Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου*, Κέρκυρα 1863.

⁷³ Δ. Ζακυθινός, «Αι ιστορικά τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του Επτανησιακού πολιτισμού», *Παρνασσός*, τ. 2 (1965) αρ. 3, σ. 333.

κτήσεις⁷⁴. Η ντόπια κοινωνία λοιπόν, διαρθρώνεται σύμφωνα με τα φεουδαλικά πρότυπα της Δύσης.

Κυρίαρχη μέσα σε αυτό το σύστημα κοινωνικής οργάνωσης είναι η γαιοκτημονική ολιγαρχία επονομαζόμενη *nobilita-cittadinaza originaria* ή απλώς *cittadinanza*⁷⁵, που νεμόταν την παραγωγή, ενώ παράλληλα είχε και το δικαίωμα συμμετοχής στη διοίκηση του τόπου⁷⁶. Η ένταξη σε αυτήν πραγματοποιούνταν με την κατοχή των τριών προσόντων εξευγενισμού⁷⁷, τα οποία παράλληλα ορίζουν τη θέση της στην παραγωγική διαδικασία (μη άμεσα εργαζόμενοι-κτηματίες, πιθανόν κάτοχοι φέουδων), αλλά και στην πόλη⁷⁸. Βέβαια υπάρχουν διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της εξαιτίας των άνισων δυνατοτήτων οικειοποίησης των «δημοσίων υπηρεγημάτων», αλλά και λόγω των διαφορετικών θέσεων που έχουν στις οικονομικές ιεραρχίες⁷⁹.

Στη δεύτερη τάξη, εκείνη των «αστών», ανήκουν όσοι πληρούσαν μεν τα κριτήρια να ανήκουν στην πρώτη τάξη, βρίσκονταν όμως αποκλεισμένη από αυτήν⁸⁰. Σταδιακά αρχίζει να δημιουργείται από τον 11^ο αι, με τη φυγή από τη δουλοπαροικία των αγροτικών περιοχών και τον ερχομό στην πόλη, Κερκυραίων αγροτών. Νομότυπα αναγνωρίζεται με το χρυσόβουλο της 13^{ης} Μαρτίου 1434, ως ενδιάμεση τάξη μεταξύ ευγενών και δουλοπαροίκων. Χρειάστηκαν όμως πολλά χρόνια για την εδραίωση της στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο.

Σημαντικό μέρος της δράσης της, εντοπίζεται στην προσπάθεια πολλών μελών της να ενταχθούν στην τάξη των *cittadini* για να αναβαθμίσουν την κοινωνική τους θέση και για να μπορούν να συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική ζωή. Οι συγκρούσεις που προκύπτουν εξαιτίας αυτής της επιδίωξης, φανερώνουν ότι η αντίθεση μεταξύ «ευγενών» και «αστών» δεν ήταν παρά μια αντίθεση στο πλαίσιο της ίδιας ιδιοκτήτριας τάξης, ένα τμήμα της οποίας, και μάλιστα όχι κατ'ανάγκη το ισχυρότερο οικονομικά, είχε μονοπωλήσει την άσκηση πολιτικών λειτουργιών αποκλείοντας τους υπόλοιπους⁸¹.

Σταδιακά συναλλάσσονται με κατοίκους της υπαίθρου είτε λόγω εκκρηματισμού, είτε λόγω επενδύσεων. Η διάχυση τους στα ευρύτερα

⁷⁴ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.Ι, σ. 220.

⁷⁵ Ν. Καραπιδάκης, «Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ αιώνα», Τα Ιστορικά, τ. 2, τχ. 3, Μάιος 1985, σ. 102.

⁷⁶ Ε. Λούντζης, *ό.π.*, σ.112-113.

⁷⁷ Στην τάξη αυτή μπορούσαν να ενταχθούν « όσοι για τρεις γενιές α. δεν μετήλθαν βάνανσον επάγγελμα, β. είχαν γεννηθεί από νόμιμο γάμο και ένας τουλάχιστον από αυτούς είχε παντρευτεί κόρη ευγενούς, γ. αυτοί και ο πατέρας τους διατηρούσαν ιδιόκτητη κατοικία στην πόλη.» Ν. Καραπιδάκης, *ό.π.*, σ. 102.

⁷⁸ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...* *ό.π.*, σ. 387.

⁷⁹ Ν. Καραπιδάκης, *ό.π.*, σ. 108.

⁸⁰ Ν. Καραπιδάκης, *ό.π.*, σ. 108.

⁸¹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 388.

λαϊκά στρώματα καλύπτει το κενό επικοινωνίας μεταξύ κορυφής και βάσης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης⁸². Οι δραστηριότητες τους την περίοδο αυτή, εντοπίζονται στη χρηματοδότηση εμπορικών συντροφιών, επιχειρήσεων λαθρεμπορίας, αγορά γαιών, δανειακές συναλλαγές, εμπορική εκμετάλλευση των γεωργικών προϊόντων⁸³. Σε κάθε περίπτωση πάντως οι σχέσεις αστών και χωρικών είναι απόρροια της προσπάθειας των πρώτων για κοινωνική ανέλιξη και αποδέσμευση από την κυριαρχία της πρώτης τάξης⁸⁴.

Ο «εργατικός και χύδην λαός», ο «κυρίως όχλος, το σκυλολόγιον»⁸⁵ περιλαμβάνει τους τεχνίτες της πόλης και τους χωρικούς. Η Λαϊκή τάξη των ποπολάρων και των χωρικών είναι περιορισμένη σε χειρωνακτικές εργασίες, υπόχρη σε ποικίλες επιβαρύνσεις⁸⁶. Δεν είναι συμπαγής ούτε αυτή, αφού υπάρχουν ιδιαιτερότητες και κοινωνικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της. Εστιάζοντας στους χωρικούς διαπιστώνουμε ότι κάποιοι είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν σημαντικές περιουσίες, όλοι τους όμως όφειλαν να συμμετέχουν σε δημόσιες αγγαρείες και επάνδρωναν τα σώματα πολιτοφυλακής⁸⁷.

Κατά τη διάρκεια του 17ου αι., εξαιτίας της απολυταρχικής οικονομικής πίεσης των ευγενών για την είσπραξη των δοσιμάτων και των άλλων φόρων, και πιθανά βοηθούμενοι από τους αστούς, οι αγρότες πραγματοποιούν τρεις επαναστάσεις, που αναγκάζουν τη βενετική διοίκηση να διαφοροποιήσει την διοίκηση της στα χωριά. Με διάφορα νομοθετήματα η βενετική διοίκηση, καταργεί τη για χρέη προσωποκράτηση των αγροτών και των δουλοπαροίκων⁸⁸.

Αν και στην περίπτωση των άλλων κοινωνικών ομάδων παρατηρείται ανεξαρτήτως ρυθμού κάποια εξέλιξη, τα πράγματα για τους χωρικούς, εκτός από την κατάργηση της προσωποκράτησης, δεν άλλαξαν καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας, ακόμη και ύστερα απ' αυτήν. Ζουν εξαρτημένοι από τους αριστοκράτες και τους αστούς γαιοκτήμονες. Δανείζονται από αυτούς, όταν δεν μπορούν να καταβάλλουν τα δοσίματα, με αποτέλεσμα να βρίσκονται μονίμως χρεωμένοι. Έχουν δικαίωμα κυριότητας γης και ελεύθερης μετακίνησης, αλλά είναι στερημένοι από κάθε πολιτικό δικαίωμα, «διετέλουν υπ αυτήν την έποψιν

⁸² Γραμμένος Α., «Αστοί και χωρικοί στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα.», Corfu History, σ. 1.

⁸³ Το επονομαζόμενο «προστύχιον», έναν έμμεσο τρόπο δανεισμού με τόκο, υπό το κάλυμμα της προαγοράς της σοδειάς. *Εκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής*, Κέρκυρα 1865, σ. 16.

⁸⁴ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 387-388.

⁸⁵ Κ. Λομβάρδος, *ό.π.*, σ.8-10.

⁸⁶ Οι πιο εύποροι βέβαια είχαν τη δυνατότητα να τις «αντισηκώσουν» σε χρήμα.

⁸⁷ Ε. Λούντζης, *ό.π.*, σ. 254.

⁸⁸ Κ. Κλήμης, *Ιστορία Νήσου Κέρκυρας*, Αθήνα 2002, σ.138-142.

εις υποδεεστέραν κατάστασιν της των συναδέλφων αυτών Ελλήνων ⁸⁹». Η πολιτική θέση ακόμα και των ευπορότερων χωρικών ήταν υποδεέστερη από αυτή των φτωχότερων στρωμάτων της πόλης. Τελικά αναγκάζονται να ζήσουν υπό την εκμετάλλευση των ισχυρότερων τους μέχρι τη στιγμή της νομικής απελευθέρωσης τους στις αρχές του 20^{ου} αι. Βέβαια η οι αλλαγές που έλαβαν χώρα στις διαρθρώσεις των σοδειών π.χ. η αντικατάσταση της αμπέλου από το ελαιόλαδο ως κυριότερο προϊόν του νησιού, συνοδεύονταν από αλλαγές στην οικονομική θέση των χωρικών παρά το γεγονός ότι νομικά παραμένουν υποτελείς. Έτσι εξηγείται και η κοινωνική διαφοροποίηση που συναντάμε τα χρόνια αυτά στην εξοχή.

Πολιτικές αλλαγές και συγκρούσεις 1799-1864

Την περίοδο αυτή η επαφή του χώρου με τα κηρύγματα του Διαφωτισμού καθώς και η ανάπτυξη του τεκτονισμού ⁹⁰, ως φορέα του αστικού πνεύματος, προετοιμάζουν και καλλιεργούν την ανάπτυξη και διάδοση των φιλελεύθερων ιδεών στα Ιόνια νησιά. Η σύντομη αυτή δημοκρατική περίοδος, θα αποτελέσει τη βάση για τη διάχυση στο νησί μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας, η οποία θα εξελιχθεί και θα κυριαρχήσει στην πολιτική ζωή του 19^{ου} αι. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός της εποχής θεμελιώνεται στις δημοκρατικές αρχές της ελευθερίας, της ισότητας, της λαϊκής κυριαρχίας, του έθνους και των δικαιωμάτων του πολίτη ⁹¹.

Με την έλευση των δημοκρατικών Γάλλων, καταρρέει το μέχρι τότε υπάρχον ιδεολογικό και πολιτικό οικοδόμημα, γεγονός που επιτρέπει την ανάδειξη των αντιθέσεων του παλαιού καθεστώτος. Θρησκευτικές-εθνοτικές ή πολιτικές αντιπαραθέσεις έρχονται στην επιφάνεια. «*Αι περί ελευθερίας συχνάί διακηρύξεις και αι δημοκρατικάί εορταί είχαν τοσούτον εκβαχέυσει τα πλήθη, ώστε τινές, καταχρώμενοι του δικαιώματος της ελευθερίας, είχαν εμπέσει εις ασεβή ακολασίαν, εκφέροντες απανταχού εν ταις πλατείαις και ταις αγυιαίς βλασφημίας κατά της θρησκείας και κατά του θεού αυτού* ⁹².

⁸⁹ Ε. Λούντζης, *ό.π.*, σ. 271.

⁹⁰ Η πρώτη τεκτονική στοά, *Ο Πυθαγόρας* δημιουργήθηκε με τον ερχομό των Άγγλων στην Κέρκυρα. Σ αυτήν δούλευαν Άγγλοι πολιτικοί υπάλληλοι και στρατιωτικοί, ιόνιοι δημόσιοι υπάλληλοι καθώς και αλλοεθνείς δημόσιοι υπάλληλοι του Ιονικού Κράτους. Το 1818 δημιουργείται η δεύτερη Στοά *Φοίνιξ*. Βλ. Κ. Κλήμη., *ό.π.*, σ. 197.

⁹¹ Γ. Ν. Μοσχονά, «Η πολιτική ιδεολογία στα Ιόνια Νησιά κατά την Δημοκρατική περίοδο (1797-1799)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 3 (1986-1994), σ. 360-365.

⁹² Γ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων*, 2 τ., Αθήνα 1889, τ. Α, σ. 98. βλ. επίσης Τσίτσας Α., *Το Διάριο της πολιορκίας της Κέρκυρας από τους Ρωσότουρκους (1798-1799) γραμμένο από τον Πέτρο Βούλγαρη*, Κέρκυρα 1989.

Η διάδοση παράλληλα των επαναστατικών ιδεών στην ύπαιθρο, πυροδοτεί το ήδη έκρυθμο κλίμα της υπαίθρου, παρόλο που η αποδοχή τους εκεί, δεν είχε την ανάλογη δυναμική μ' εκείνη του αστικού χώρου. Η απόφαση για την πυρπόληση της Χρυσής Βίβλου, αλλά και το διάταγμα του Ναπολέοντα ⁹³ για την κατάργηση των φέουδων, προκαλεί κύμα αναταραχών στα χωριά ⁹⁴.

Την περίοδο αυτή έχουμε μια πρώτη προσπάθεια εκδημοκρατισμού του συστήματος, που προσκρούει τελικά στην αντίδραση της γαιοκτημονικής αριστοκρατίας. Οι ευγενείς ανησυχούν για τη θέση τους. Οι αστοί όμως, αυτοί οι «πολίτες επί προσδοκία», θα δουν την δυνατότητα πολιτικής έκφρασης τους θεμελιωμένη πάνω στα δημοκρατικά κηρύγματα των Γάλλων ⁹⁵.

Η άφιξη των συμμαχικών πλοίων πυροδοτεί μια άγρια εξέγερση, χωρίς πολιτικό σχέδιο, που σκοπό είχε την καταστροφή της περιουσίας του αντιπάλου και της φυσικής του εξόντωσης. « *Το εσπέρας της 24^{ης} Οκτωβρίου, παρουσιάσθησαν εις τον πορθμόν της νήσου, παρά την Λευκίμμη, επτά Ρωσοτουρκικά πλοία. Από της ημέρας ταύτης, ήρχισεν η κατά των ευγενών και των ιδιοκτητών της πόλεως αναστάσεις της εξοχής* »⁹⁶. Οι βιαιότητες που διαδραματίζονται αποκαλύπτουν το πολιτικό αδιέξοδο και την σπασμωδική έστω προσπάθεια αποτίναξης των σχέσεων υποτέλειας που για αιώνες βίωναν ⁹⁷. « *Εβλεπε τις, τους δυστυχείς πολίτας και ιδίως τους πρώην ευγενείς, άλλους μεν εξερχομένους της πόλεως μετά των οικογενειών και επίπλων των κλαίοντας, και άλλους επανερχομένους και κλαίοντας επίσης, άπαντας δε ζητούντας άσυλον, το οποίον ουδαμού εδύναντο να εύρωσιν* »⁹⁸.

Η διάχυση των φιλελεύθερων ιδεών θα ανακοπεί με την Ρωσοοθωμανική κατοχή. Η αποκατάσταση της τάξης από τα ρωσικά στρατεύματα, ανοίγει το δρόμο για τη σταδιακή επαναφορά του παλαιού καθεστώτος ⁹⁹. Διατηρείται η παλιά κληρονομική ευγένεια, έχανε όμως την αποκλειστικότητα της. Έστω και με προϋποθέσεις, οι αστοί συμμετέχουν από εδώ και στο εξής στο Συμβούλιο. « *Ηρκει να αποδείξωσιν ότι αυτοί δεν εξήσκησαν βάνανσον τινά τέχνην, οι δε πατέρες των είχαν ήδη αρχίσει να διάγωσιν πολιτικώς και προσέτι ότι είχαν*

⁹³ 12 Νοεμβρίου 1797, άρθρο 2 «tout les fiefs et autres droits quelconques sont abolis ». βλ Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, σ. 257.

⁹⁴ Σ. Κατσαρός, *Ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1958, σ. 261.

⁹⁵ Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου...*, *ό.π.*, σ. 699. βλ. επίσης Anderson P, *Το απολυταρχικό κράτος*, μετ. Ελένη Αστερίου, Οδυσσεάς, Αθήνα 1986, σ. 270.

⁹⁶ Ν. Αρλιώτης, *ό.π.*, σ. 106. «από ημερών αναγκάζομαι να συντηρώ και εφοδιάζω ολποφόρους άνδρας προς υπεράσπισιν μου».

⁹⁷ Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου...*, *ό.π.*, σ. 704. βλ. επίσης Μαυρογιάννη Γ., *ό.π.*, σ.243

⁹⁸ Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, σ. 228.

⁹⁹ Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, σ. 264.

καθαρόν ετήσιον εισόδημα (για την Κέρκυρα) ίσο με 100 zechini (=1.200 τάλαρα)¹⁰⁰. Έτσι σπάνε τα προνόμια της αριστοκρατίας και της καταγωγής, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται προοδευτικά οι αστικές φιλελεύθερες ιδέες.

Η αναχώρηση του συμμαχικού στόλου στις 13 Αυγούστου προκαλεί το ξέσπασμα μιας δεύτερης εξέγερσης. «Τη 16 εδολοφονήθη εν Μαγουλάδαις, ο γραμματεὺς του Κακουργοδικείου, Σ. Κρασσάς..., τη δε 18, τραυματίσθη θανατηφόρως, ο Ι. Παδοβάς. Από της κόμης Μαγουλάδων ήρχιζεν εκ νέου να διαδίδηται εν τη εξοχή η αναστάτωση. Οι πολίται επέστρεφον κατεσπευσμένως εις την πόλιν...και αυτά τα προάστεια ουδεμίαν παρείχον ασφάλειαν»¹⁰¹.

Οι εξεγερμένοι οδηγούνται στη σύσταση της «Εντίμου Αντιπροσωπείας της πόλεως, των κωμοπόλεων και των χωρίων της Κέρκυρας»¹⁰², η οποία διαλύεται στις 7 Μαρτίου 1802 μετά την άφιξη αγγλικού αγγήματος. Η δράση της ωστόσο, οδηγεί στο Ρωσικό Σύνταγμα του 1803, που έχει στόχο την κατασίγαση των βίαιων κοινωνικών συγκρούσεων και την ισχυροποίηση της αστικής τάξης¹⁰³. Καταργείται η κληρονομική ευγένεια και στη θέση της δημιουργείται μια νέα αστική αριστοκρατία, που θα βασίζεται από εδώ και στο εξής στα εισοδήματα και τον πανεπιστημιακό τίτλο. Στην ουσία το πολίτευμα μετατρέπεται σε τιμοκρατικό. Φαινομενικά οι ευγενείς μένουν αλώβητοι, ενώ η δεύτερη τάξη πετυχαίνει την παραβίαση του κλειστού κυκλώματος μέσω του οποίου η *cittadinanza* ασκούσε την εξουσία της¹⁰⁴. Έτσι, παρόλο που φαίνεται ότι πρόκειται για εξέγερση από τα κάτω, το γεγονός ότι λήγει με τη δημιουργία ενός τιμοκρατικού πολιτεύματος μας βάζει σε αρκετές σκέψεις σχετικά με το ποια κοινωνικά στρώματα βρίσκονταν πίσω από αυτήν.

Στις 7/19 Αυγούστου 1807 ξεκινά η δεύτερη Γαλλική κατοχή, η οποία καταλύει το πολίτευμα του 1803 και εντείνει την ήδη δύσκολη οικονομική κατάσταση των νησιών, παρά τις προσπάθειες την περίοδο αυτή να ενισχυθεί η γεωργία¹⁰⁵. Παρόλα αυτά στη δεύτερη αυτή παρουσία των Γάλλων, χτίζονται τα δύο οικοδομήματα –Σπιανάδα, Λιστόν-, ενώ παράλληλα ενισχύεται η δημοτική εκπαίδευση¹⁰⁶.

Η Αγγλική Προστασία θα επιβληθεί με τη σειρά της, με τη συνθήκη των Παρισίων της 17^{ης} Νοεμβρίου 1815 και θα κυριαρχήσει στην

¹⁰⁰ Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, σ. 268.

¹⁰¹ Ν.Αρλιώτης, *ό.π.*, σ. 116-117. βλ. επίσης Χιώτης Π., *ό.π.*, σ. 704-705.

¹⁰² Π. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 797.

¹⁰³ Α. Σίδερης, «Τα συντάγματα της Επτανήσου», Επτάνησος, αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως, Αθήνα 1964, σ. 75.

¹⁰⁴ Γ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων...*, *ό.π.*, σ. 104.

¹⁰⁵ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Ι, σ. 202-218.

¹⁰⁶ Κ. Κλήμης, *ό.π.*, σ. 183.

πολιτική ζωή με μια σειρά απολυταρχικές Αρμοστείες, οι οποίες θα βρουν κοινωνικό έρεισμα στην υπάρχουσα οικονομική και πολιτική ελίτ. Το Σύνταγμα του 1817 χαρακτηρίζεται από συγκεντρωτισμό της εξουσίας και περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων στην οικονομικά ανώτερη τάξη. Είναι αντιδραστικό σε κάθε φιλελεύθερη ιδέα ¹⁰⁷.

Η όξυνση της κοινωνικής διαφοροποίησης όμως, σε συνδυασμό με τις αστικές διεκδικήσεις, πυροδοτούν κοινωνικές αναταραχές με τις οποίες εκφράζεται η αμφισβήτηση του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος καθώς και η ανάγκη εισαγωγής αστικών και πολιτικών ελευθεριών. Οι φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις του Seaton (1843-1849) συμβάλλουν στην αλλαγή του πολιτικού κλίματος ¹⁰⁸. Με βάση αυτές τις μεταρρυθμίσεις ¹⁰⁹, προκύπτει η Ιόνιος Βουλή, η οποία χαρακτηρίζεται ως η πρώτη «ελεύθερη Βουλή» ¹¹⁰ της Επτανήσου, η οποία θα θίξει ζητήματα εθνικά (την Ένωση με την Ελλάδα), αλλά και κοινωνικά, όπως η κοινωνική και οικονομική κατάσταση της εξοχής.

Στο κοινοβούλιο που μετατρέπεται σε πολιτικό εργαλείο της εθνικής ολοκλήρωσης, θα προκύψουν συγκρούσεις σχετικές με τη σχέση εθνικής ενοποίησης και φιλελευθερισμού. Οι εθνικοί αγώνες στη συγκεκριμένη περίπτωση αποκτούν κοινοβουλευτικό χαρακτήρα προσδίδοντας στο Κοινοβούλιο χαρακτήρα εθνικού θεσμού. Η ιδιαιτερότητα αυτή του επτανησιακού παραδείγματος, το καθιστά ενδιαφέρον επιστημονικό πεδίο μελέτης σχετικά με την ανάπτυξη του εθνικισμού.

Κατά τη διάρκεια της Αρμοστείας του John Seaton (1844-1849), εξαιτίας του απόηχου στην περιοχή των ευρωπαϊκών επαναστάσεων, επιτρέπεται η εισαγωγή ελληνικών εφημερίδων στα νησιά και η ίδρυση ιδιωτικών τυπογραφείων. Στις 22 Μαΐου 1848 καθιερώνεται επίσημα η ελευθερία του τύπου ¹¹¹. Εδώ θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι επειδή η Κέρκυρα είναι η πρωτεύουσα των Ιονίων Νήσων, συχνά εξελίξεις που συνέβαιναν στα άλλα νησιά, π.χ. στην Κεφαλληνία ή στην Ζάκυνθο, επηρέαζαν τις πολιτικές εξελίξεις στην Κέρκυρα. Π.χ. η εξέγερση στο Ληξούρι το 1848 με έναν από τους στόχους των εξεγερμένων το υποκατάστημα της Ιονικής στο νησί.

¹⁰⁷ Κ. Κλήμης, *ό.π.*, σ. 194-5.

¹⁰⁸ Π. Χιώτης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων...ό.π.*, σ. 95. βλ. επίσης Κ. Λομβάρδος, *Απομνημονεύματα...ό.π.*, σ.230. Η μεταρρύθμιση βέβαια δεν ήταν άσχετη με τα γεγονότα του 1848 στην Ευρώπη.

¹⁰⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τ. ΙΓ, σς. 202-203.

¹¹⁰ Σ. Λουκάτος, «Εκθέσεις Ελλήνων προξένων στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Θ' Ιονίου Βουλής (1850-1851)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 1 (1976-1977), σ. 1-44.

¹¹¹ Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, σ. 104.

Με την καθιέρωση της ελευθεροτυπίας κυκλοφορούν οι πρώτες εφημερίδες στο νησί. Διακρίνονται τρεις τάσεις που εκφράζουν τις αντιλήψεις και τις επιδιώξεις τριών κυρίως κοινωνικών ομάδων. Τα ακραία συντηρητικά και αντιδραστικά στοιχεία τάσσονταν υπέρ του καθεστώτος και λεγόταν «Προστασιανοί» ή «Καταχθόνιοι» ή «Καμαρίλα». Υποστηρίζονται από την τεκτονική Στοά *Ο Πυθαγόρας*, που δημιουργείται με τον ερχομό των Άγγλων στο νησί. Προσπάθησαν να ανακόψουν κάθε φιλελεύθερη κίνηση και πολέμησαν την ιδέα της Ένωσης¹¹². Δημοσιογραφικά όργανα της ομάδας αυτής ήταν οι εφημερίδες *Φίλος του Λαού* και *Τιμόνι*. Αρχηγός των Καταχθόνιων, που είναι κυρίαρχοι στην πολιτική ζωή ως το 1850, ήταν ο Αντώνης Δουσμάνης¹¹³.

Η δεύτερη ομάδα, οι μετριοπαθείς προοδευτικοί, αποτελούν την πλειοψηφία του Κοινοβουλίου, από το 1850 και μετά. Αυτοί αποδέχονται την αναγκαιότητα της Προστασίας, αλλά δεν απέρριπταν μελλοντικά την ένωση με την Ελλάδα. Βασική τους επιδίωξη ήταν να επιτύχουν μέσα από συνεχείς μεταρρυθμίσεις, την παραχώρηση περισσότερων συνταγματικών ελευθεριών¹¹⁴. Τα προβλήματα του κόσμου της υπαίθρου σίγουρα στις αρχές της δεκαετίας του 1850, δεν την απασχολούν. «*Είμεθα φίλοι του λαού, αλλά δεν είμεθα κοινωνιστάι... Δεν θέλομεν την κατάργησιν της ιδιοκτησίας, ούτε αμέσως, ούτε εμμέσως δια της αποκοπής των χρεών*»¹¹⁵.

Μεταρρυθμιστικές εφημερίδες στην Κέρκυρα ήταν η εφημερίδα *Πατρίς* (1849- 1851), η εφημερίδα *Ελλάς* (1850-1851) και ο *Φιλαλήθης* (1851-1852)¹¹⁶. Ηγέτες αυτής της ομάδας ήταν οι Σωκράτης Κουρής, δικηγόρος, και ο καθηγητής της Φιλοσοφίας στην Ιόνιο Ακαδημία Πέτρος Βράϊλας Αρμένης. Σύντομα η ομάδα αυτή θα διαλυθεί και τα μέλη της θα ακολουθήσουν προσωπικές στρατηγικές.

Τέλος, η ομάδα των Ριζοσπαστών¹¹⁷, που κήρυττε παράνομη κάθε ξένη επέμβαση και ζητούσε την ένωση με την Ελλάδα. «*Θέλομεν τω όντι να γίνωμεν και όχι να λεγώμεθα Έλληνες. Θέλομεν να ενωθώμεν εις εν Έθνος*

¹¹² Όλ. Παχή, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς και η πολιτική ζωή της Κέρκυρας τον 19^ο αι.*, Εκδόσεις Απόστροφος, Κέρκυρα 2009, σ. 16.

¹¹³ Κ. Κλήμης, *ό.π.*, σ.215-216.

¹¹⁴ Την εκλογική βάση των μεταρρυθμιστών αποτελούσαν οι έμποροι και οι νοικοκυραίοι, αλλά και άνθρωποι του λαού, που πίστευαν ότι οι Άγγλοι θα έφευγαν όχι με την επαναστατική τακτική των Ριζοσπαστών, αλλά με παρακλήσεις και πειστικά επιχειρήματα. Βλ. Γ. Αλισανδράτος, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2006, σ. 44-45.

¹¹⁵ *Η Πατρίς*, φ. 25/1849.

¹¹⁶ Γ Χυτήρης, *Η πολιτική των εκδόσεων, μια φάση της ιστορίας του ιονικού κράτους*, Κέρκυρα 1982, σ. 28.

¹¹⁷ Ο όρος «ριζοσπάστες» και «ριζοσπαστισμός» χαρακτηρίζει τους αδιάλλακτους ενωτικούς και το κίνημα τους. βλ. Αλισανδράτος Γ., *ό.π.*, σ. 25-26.

αληθώς ελεύθερον μεθ όλης της Ελληνικής Φυλής ¹¹⁸». Μέχρι τότε πρότειναν την ψήφιση νόμων που θα ανακούφιζαν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι πρώτοι πυρήνες του ριζοσπαστικού κόμματος σχηματίστηκαν στην Κεφαλλονιά. Οι Επτανήσιοι Ριζοσπάστες, συγχέοντας Μεγάλη Ιδέα και εθνική ολοκλήρωση κατά το γαριβαλδινό μοντέλο και αργότερα κατά το πρότυπο του Καβούρ, που υποστήριζε την προσάρτηση, στηρίζουν τον Όθωνα, νόμιμο βασιλέα του απελευθερωμένου τμήματος του έθνους και άρα, κατά το ιταλικό πρότυπο, νόμιμο φορέα της ενοποίησης ¹¹⁹

Στην Κέρκυρα η ομάδα αυτή δεν θα έχει την αντίστοιχη υποστήριξη. Η ριζοσπαστική εφημερίδα *Ριζοσπάστης* εκδίδεται στο νησί το 1850, αλλά η έκδοση της διακόπηκε σύντομα. Η απουσία σοβαρής Ριζοσπαστικής παράταξης στην Κέρκυρα, περιορίζει την πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα σε *Προστασιανούς* και *Μεταρρυθμιστές* ¹²⁰. Άλλες εφημερίδες που εκδόθηκαν στην Κέρκυρα ήταν: *Καθημερινή, Παλιγγενεσία, Κεραυνός, Ερμής, Παρατηρητής, Αναγέννησις* ¹²¹.

Με την εκλογική μεταρρύθμιση του 1849 έχουμε διεύρυνση του εκλογικού σώματος και κατά συνέπεια την ενδυνάμωση της μεσαιάς τάξης ¹²². Η τάση αυτή συνεχίζεται και την περίοδο 1851-1863 και είναι αποτέλεσμα της όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των χωριών, που επέτρεψε σε μια ομάδα αγροτών να ενισχύσουν την περιουσία τους σε βάρος των φτωχότερων ¹²³. Η παρέμβαση των εμπόρων της πόλης σε αυτήν τη διαδικασία οξύνει ακόμα περισσότερο τις αντιφάσεις ενός συστήματος το οποίο, σε αντίθεση με το καπιταλιστικό που επιτρέπει –δυνητικά τουλάχιστον – τη βελτίωση της θέσης όλων μέσω της αύξησης της παραγωγής, κυριαρχείται σε μεγάλο βαθμό από το τοκογλυφικό κεφάλαιο ¹²⁴, ένα κεφάλαιο « που εξαθλιώνει..., παραλύει τις παραγωγικές δυνάμεις, αντί να τις αναπτύσσει...

¹¹⁸ Εφ. «Φιλελεύθερος», αρ. φ. 1, 19 Ιανουαρίου 1849.

¹¹⁹ Ν. Καραπιδάκης, «Ιόνια Νησιά 1815-1864. Προστασία, το πρόσχημα της Αγγλοκρατίας», Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 4^{ος}, Εκδόσεις Τα Νέα, σ. 265-284.

¹²⁰ Γ. Χυτήρης, *Η πολιτική των εκδόσεων, μια φάση της ιστορίας του ιονικού κράτους*, Κέρκυρα 1982, σ. 28.

¹²¹ Κ. Κλήμης, *ό.π.*, σ. 216.

¹²² Το δικαίωμα ψήφου πλέον δίνεται σε όσους έχουν ελάχιστη περιουσία ίση με 3.000 τάλαρα στην πόλη και 1.800 στην εξοχή. Για να είναι κανείς εκλόγιμος το ύψος της περιουσίας του έπρεπε να ανέρχεται στα 6.000 τάλαρα. Κ. Λομβάρδος, *Απομνημονεύματα... ό.π.*, σ. 230. βλ. επίσης Γ. Προγουλάκης Γ, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ. 401-402.

¹²³ Στη Μέση παρατηρείται και η μεγαλύτερη αύξηση των εκλογέων μεταξύ 1851-1863. βλ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ. 403.

¹²⁴ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ. 403.

και εξαναγκάζει την παραγωγή να συντελείται κάτω από διαρκώς ελεεινότερους όρους »¹²⁵.

Στην πόλη, μεταξύ των ετών 1821-1851, παρατηρείται επίσης αύξηση του αριθμού των υπηκόων που διαθέτουν περιουσία μεγαλύτερη από 3.000 τάλ., η οποία οδηγεί στην αύξηση των εκλόγιμων. Επειδή όμως η αύξηση αυτή αφορά κυρίως κατόχους γαιοπροσόδων, γαιοκτήμονες, εισοδηματίες αστικών ακινήτων, έμπορους και δημόσιους υπάλληλους, θα μπορούσε να θεωρηθεί πλασματική αφού παρά τις αλλαγές στα πρόσωπα και την πιθανή αύξηση ήδη σημαντικών περιουσιών, η ομάδα μένει ουσιαστικά στάσιμη. Στην πραγματικότητα συντελείται μια αλλαγή στις κυρίαρχες οικογένειες του νησιού, όπως προκύπτει από την σύγκριση των εκλογικών καταλόγων των ετών 1863 και 1851¹²⁶.

Οι κοινωνικές αυτές αλλαγές, συνοδεύονται από προσπάθειες επίλυσης του αγροτικού ζητήματος με μια σειρά νομοθετημάτων από τις αγγλικές διοικήσεις προκειμένου να απελευθερωθεί η γη από τα πολλαπλά βάρη και να μετατραπεί σε εμπόρευμα. Στην πραγματικότητα όμως, οι Άγγλοι αρνήθηκαν να αναμειχθούν στο πολύπλοκο αυτό ζήτημα και να το επιλύσουν, για να μη διαταράξουν τις εύθραυστες ισορροπίες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες, οπότε το πρόβλημα κληροδοτήθηκε στο ελληνικό κράτος¹²⁷.

---

¹²⁵ Κ. Μάρξ, *Το Κεφάλαιο*, μετ. Π. Μαυρομμάτης, 3τ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, τ.Γ, σ. 745.

¹²⁶ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 404.

¹²⁷ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ.406-408.

Η ΠΟΛΗ

Αρχιτεκτονική

Η ιστορία του νησιού είναι έντονα αποτυπωμένη στην πόλη της Κέρκυρας. Η εναλλαγή των κατακτητών, αλλά και η ανακήρυξη της σε πρωτεύουσα του Ιονίου Κράτους, της προσδίδουν ένα έντονα κοσμοπολίτικο χρώμα ενώ παράλληλα επηρεάζουν και το αρχιτεκτονικό της τοπίο.

Η πόλη, την οποία είχε να διαχειρισθεί η αγγλική διοίκηση, είναι ένα τρίγωνο με κορυφή το Νέο Φρούριο στα δυτικά, βάση το θαλάσσιο όριο του Παλαιού Φρουρίου (800 μ.), και πλευρές την παραλιακή γραμμή του Βορρά (650 μ.) και τη δυτική περιτειχίση της ξηράς (850 μ.), μια συνολική έκταση 295 στρεμμάτων.¹²⁸ Αν εξαιρέσουμε την περιοχή μπροστά από το Παλαιό Φρούριο, τη *Σπιανάδα*, που για στρατιωτικούς λόγους έμενε ακάλυπτη και καταλάμβανε το 1/3 της συνολικής της έκτασης, ήταν ήδη κατά τα 9/10 τουλάχιστον κτισμένη.

Γύρω από ένα δαιδαλώδες οδικό σύμπλεγμα και 39 εκκλησίες, τέσσερις από τις οποίες ήταν καθολικές, υπήρχαν 1.940 κτίρια με μέσο εμβαδόν 84τ.μ., αρκετά από τα οποία πρέπει να είχαν περισσότερους από έναν ορόφους¹²⁹. «*Η πόλις συνίσταται εκ πολυπλόκου δικτύου στενών και πολλάκις περιελισσόμενων δρομίσκων, ων αι υψηλαί και εγγύταται αλλήλαις παρακείμεναι οικείαι καταδεικνύουσι σαφώς την άλλοτε περίσφυγξιν της πόλεως υπό στενής εκ τειχών ζώνης*»¹³⁰.

Τα όρια των συνοικιών, τόσο γεωγραφικά όσο και κοινωνικά ήταν δυσδιάκριτα. Η μόνη καθορισμένη «εθνικά», περιοχή ήταν το εβραϊκό γκέτο, στην πιο ανθυγιεινή τοποθεσία της πόλης, τη «*γούβα*» που σχηματίζεται ανάμεσα στους λόφους των Αγίων Πατέρων και του Καμπιέλο. «*Η συνοικία των Ισραηλινών υπερέχει κατά τους ανθυγιεινούς όρους. Εκτισμένη εις μέρος χαμηλόν, υγρόν. Παρέχει δρόμους στενούς, ακανονίστους, ακαθάρτους και οικήματα στενόχωρα.*»¹³¹.

Η παρέμβαση των Άγγλων στον οικισμένο χώρο της πόλης, η οποία χαρακτηρίζεται *ευεργετική* από τους συγχρόνους, έγινε σε τρεις κατευθύνσεις. Αρχικά περιορίστηκαν οι οχυρώσεις, τα παλιά τείχη εγκαταλείφθηκαν, ενώ στη συνέχεια γκρεμίστηκε το νότιο τμήμα τους

¹²⁸ Γ. Λινάρδος, «Η ιστορική εξέλιξη της πόλεως Κέρκυρα», Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. ΙΧ, 1961, σ. 29-47.

¹²⁹ Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα 1976, σ. 162.

¹³⁰ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 182-183.

¹³¹ Χ. Τυπάλδος-Πρετεντέρης, *Περί της εν Κερκύρα χολέρας κατά το 1855*, Κέρκυρα 1856, σ. 10-12.

¹³², επιτρέποντας την ευκολότερη κυκλοφορία του αέρα ανάμεσα στα διάφορα κτίρια αλλά και την οικοδόμηση νέων κατοικιών.

Παράλληλα χτίζεται στο βόρειο τμήμα της πόλης, στην περιοχή Σπιανάδα,¹³³ ένα νεοκλασικό οικοδόμημα, το ανάκτορο των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου, έδρα του αρμοστή και της κυβέρνησης¹³⁴. Η αναβαθμισμένη πλέον πλατεία γίνεται το σύμβολο της βρετανικής διοίκησης. « *Η Σπιανάδα είναι το ωραιότερο μέρος ολόκληρης της πόλης...με την απογευματινή δροσιά γίνεται χώρος συγκέντρωσης της αριστοκρατίας, όπου οι χαριτωμένες υπερβολές της παριζιάνικης μόδας φθάνουν εξίσου εύκολα και γρήγορα με τα πιο σημαντικά πολιτικά γεγονότα* »¹³⁵.

Τέλος, κατασκευάζεται έξω από την πύλη της Σπηλιάς, μια νέα σκεπαστή αγορά. Η ατμόσφαιρα που επικρατούσε στο νέο αυτό εμπορικό κέντρο ήταν πολύ διαφορετική από αυτήν που επικρατούσε στην Πλατεία. « *Αχθοφόροι που αγκομαχούν, γυμνοπόδαροι ψαράδες, ναύτες όλων των εθνότητων... Εβραίοι που αισχροκερδούν, Κορφιάτες με σκούρα χιτώνια και μπλε κοντά παντελόνια... Ανάμεσα σε αυτούς...βλέπει κανείς τα ανέμελα πρόσωπα των Άγγλων στρατιωτών. Μπροστά και κατά μήκος των σπιτιών βρίσκονται πάγκοι στους οποίους είναι απλωμένα ψωμιά, φρούτα κάθε λογής...μπροστά στον πάγκο στέκεται ο πωλητής, διαλαλώντας με φωνές και χειρονομίες τηνπραμάτεια του. Τον θόρυβο αυξάνει ακόμα περισσότερο ο ήχος των αγγλικών σελινιών και των οβολών, όπως ακούγεται από τα τραπέζια των Εβραίων αργυραμοιβών, το τσιτσίρισμα από το ψήσιμο των ψαριών...και το βραχνό τραγούδι των ναυτών, αποτέλεσμα πολυήμερης μέθης*»¹³⁶.

Η παλιά πόλη βρίσκεται ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους, το παλάτι του αρμοστή και το λιμάνι. Ο πληθυσμός της διπλασιάζεται μέσα σε 15 χρόνια¹³⁷, λόγω των δημοσίων έργων, της ανάπτυξης της δημοσιοϋπαλληλίας¹³⁸ και της αύξησης της κίνησης του λιμανιού. Ένα

¹³² I. Πάρτς, *Η νήσος Κέρκυρα, γεωγραφική μονογραφία*, Κέρκυρα 1892, σ. 180. βλ. επίσης Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., *ό.π.*, σ.60

¹³³ G. Zucconi, *Η βρετανική Κέρκυρα. Αρχιτεκτονική και αστικές στρατηγικές στην πρωτεύουσα του Ιονίου Κράτους*, Κέρκυρα 1994, σ. 97.

¹³⁴ Το παλάτι αυτό, τα σημερινά παλιά ανάκτορα, χτίστηκε στη θέση του παλιού βρετανικού Νοσοκομείου. Το χτίσιμο του ανέλαβε ο G. Whitmore. Βλ. Κλήμη Οδ., *ό.π.*, σ., 196.

¹³⁵ A. Mousson, *Κέρκυρα και Κεφαλονιά. Μια περιήγηση το 1858*, μετ. Κλ.-Θ Φλωράτου, Ιστορητής, Αθήνα 1995, σ. 65-66.

¹³⁶ A. Mousson A, *ό.π.*, σ. 62-63.

¹³⁷ Γ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων*, 2τ., Αθήνα 1889, τ. Β, σ. 269-285.

¹³⁸ «Στα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας δημιουργείται μια σύγχρονη γραφειοκρατία με κέντρο την Κέρκυρα. Οι μισθοδοτούμενοι από το κράτος έφταναν τα 823 άτομα, το 1,3% του πληθυσμού του νησιού...Την ίδια περίοδο (1856) οι

από τα δύο μεγάλα προβλήματα της πόλης ήταν η ύδρευση, το οποίο αντιμετωπίζεται με το κτίσιμο του υδραγωγείου το 1831¹³⁹. « *Η σοβαρωτέρα των ελλείψεων του φυσικού της πόλεως κόσμου ην η του ύδατος. Αι ολίγαι πηγαί, εξ ων μία κείται εν τη Ακροπόλει, εισίν όλως ανεπαρκείς, παρέχουσαι εν μέρει υφάλμυρον ύδωρ* »¹⁴⁰.

Επόμενο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η πόλη της Κέρκυρας είναι το στεγαστικό. Λύνεται με το κτίσιμο πολυόροφων κτιρίων, γεγονός που επιτρέπει την ανάπτυξη του κατασκευαστικού τομέα. « *Πολλαί οικίαι υψώθησαν, αίτινες πρότερον δεν ηδύναντο να υψωθώσιν, αλλά προιόντος του χρόνου, παρετηρήθη ότι, εάν αφενός ηύξησαν αι ευκολίαι της κατοικίας, αφ ετέρου, η κυκλοφορία του αέρος και το φως ηλαττώθησαν με μείζονα ίσως βλάβην ή πρότερον της δημοσίας υγείας* »¹⁴¹.

Αποτέλεσμα αυτής της αρχιτεκτονικής επιλογής ήταν να επιδεινωθούν οι συνθήκες υγιεινής και διαβίωσης των κατοίκων, ιδιαίτερα βέβαια των φτωχότερων στρωμάτων. « *Αι οικίαι ένεκα του ύψους αυτών, του ακανόνιστου και στενού των δρόμων εστερημένοι καθαρού αέρος...είναι κάθυγροι. Οι πλησιέστεροι του εδάφους όροφοι εισίν οι μάλλον υγροί στερούμενοι του ηλίου και της ανανεώσεως του αέρος και οι ταλαιπωρούμενοι από τας κακάς αναθυμιάσεις των ακαθάρτων αγυιών* »¹⁴².

Πληθυσμός- κάτοικοι-επαγγέλματα

Ο πληθυσμός της πόλης αποτελεί ένα πολύχρωμο μωσαϊκό. Σ αυτήν συνυπάρχουν διάφορες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες, η αναλογία των οποίων συνεχώς μεταβάλλεται κατά τον 19^ο αι. Γνωρίζουμε ότι οι ξένοι αποτελούν το 30%, οι γηγενείς Κερκυραίοι αστοί το μισό του συνολικού πληθυσμού και οι χωρικοί και άλλοι Επτανήσιοι το 20%¹⁴³. Τόσο οι ξένοι, όσο και οι εντός των τειχών Κερκυραίοι, συνέθεταν διάφορες πολιτισμικές ομάδες, οι οποίες αποτελούσαν για το χωρικό της πόλης αλλά και γενικότερα για τον πληθυσμό της υπαίθρου, μια πραγματικότητα ξένη και εχθρική. Σ' αυτό σίγουρα συνέβαλε και η

δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα έφταναν το 5% του ενεργού πληθυσμού.» βλ Γ. Προγουλάκη, *ό.π.*, σ. 78.

¹³⁹ Gazzetta, φ. 64/1832.

¹⁴⁰ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ.184.

¹⁴¹ Περιγραφή Α. Δούσμανη στην Gazzetta, φ. 326/1857.

¹⁴² Χ. Τυπάλδος-Πρετεντέρης, *Περί της εν Κερκύρα χολέρας κατά το 1855, Κέρκυρα 1856*, σ. 10-12.

¹⁴³ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της Αγγλικής κυριαρχίας (1814-1864)*, Αθήνα 2003, σ. 320-3. «Σύμφωνα με την απογραφή του 1844, την μεγαλύτερη ομάδα αποτελούσαν οι Μαλτέζοι...ακολουθούσαν οι Ιταλοί, οι Ηπειρώτες (από την Πάργα, το Συράκο, το Σούλι και τα Γιάννενα), άλλοι Επτανήσιοι κα, φυσικά οι Άγγλοι.»

δυσκολία επικοινωνίας των δύο χώρων, εξαιτίας της έλλειψης οδικού δικτύου, μέχρι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. «*Επί πολλές εκατονταετηρίδας αι μεταξύ πόλεως και κωμών σχέσεις ήσαν ελλιπέσταται, καθ' άπασαν π.χ. την διάρκειαν της ενετικής κυριαρχίας δεν υπήρχον αμαξιτοί οδοί, αλλά μόνον ατραποί, τουθ' όπερ συνεβάλετο βεβαίως, όπως, ως καταφανές, άλλως ανεπτύχθη η πόλις και άλλως η εξοχή*»¹⁴⁴.

Οι διαφοροποιήσεις ξεκινούσαν από το ντύσιμο, τους κανόνες συμπεριφοράς και έφταναν μέχρι τη γλώσσα. «*Εκτός της Ευρωπαϊκής ενδυμασίας των αστών επικρατεί η έτι κατά το ήμισυ αρχαιΐζουσα των αγροτών... Σπανιότεροι είναι οι εν λευκή εκ λινού φουστανέλλα ή εν δασεία κάπα δια του πλήθους βαίνοντες Αλβανοί. Οι ξένοι ναύται, οι ευκόλως αναγνωριζόμενοι Εβραίοι, οι γυμνόποδες αλιείς και οι του ύδατος πωληταί συμπληρούσι την ποικιλωτάτην εικόνα*»¹⁴⁵. Ο χωρικός που ερχόταν στην πόλη «*αν φορούσε τσαρούχια και πλατοβράκι τα έβγανε στο χωριό, γιατί μ αυτά τον περιγελούσανε στη χώρα κι εφορούσε βρακί μακρύ... Είχε δύο χοντροπάπουτσα με πρόκες, και ένα σκούφο χωσμένο στο κεφάλι. Διέφερε στο ντύσιμο από τα παιδιά της χώρας, τα οποία είχαν και εδείκνυαν κάποια ανωτερότητα. Ήταν το χωριατόπουλο σε μειονεκτικότητα και το ησθάνετο*»¹⁴⁶.

Οι Κερκυραίοι αστοί που είχαν γεννηθεί στην πόλη και εκεί βρίσκονταν η κατοικία τους ήταν διασπασμένοι σε ορθόδοξους, καθολικούς και εβραίους. Η εβραϊκή κοινότητα¹⁴⁷, ζούσε εγκλωβισμένη στην άθλια συνοικία της από το 1622. Το γκέτο είχε τρεις βασικούς δρόμους, οι αρχές και το τέλος των οποίων, είχαν πύλες και σκοπούς γιατί δεν επιτρεπόταν η ανάμειξη τη νύχτα Εβραίων και Χριστιανών¹⁴⁸.

Σύμφωνα με τον Πάρτς, ο αριθμός τους δεν υπερβαίνει τους 2.700¹⁴⁹. Δεν διέθεταν πολιτικά δικαιώματα. Η Ένωση της Επτανήσου με την

¹⁴⁴ I. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 223.

¹⁴⁵ I. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 183-184.

¹⁴⁶ I. Μπουνιάς, *Κερκυραϊκά*, 2τ., Κέρκυρα 1854-1959, τ. Α, σ. 109.

¹⁴⁷ Οι πρώτοι Εβραίοι έφτασαν στην Κέρκυρα τον 13^ο αι., πιθανόν από τη Μικρά Ασία, και έφτιαξαν την «παλαιά» ή «ελληνική» συναγωγή. Ακολούθησε ένα δεύτερο κύμα το 1493, μετά την προγραφή των Εβραίων της Ισπανίας και, τέλος, στο πρώτο μισό του 16^{ου} αι. η μετανάστευση των Εβραίων της Απουλίας, η πολυαριθμότερη από όλες... Αυτοί έκτισαν τη δεύτερη συναγωγή της πόλης. Από το 1402 ήταν υποχρεωμένοι να φορούν διακριτικό σημάδι στα ρούχα τους για να διακρίνονται από τους Χριστιανούς. Με διάταγμα το 1622 αναγκάστηκαν να περιοριστούν στη συνοικία τους. I. Ρωμανό, «Η Εβραϊκή κοινότης εν Κερκύρα», *Ιστορικά Έργα* (=Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. VII, 1959), σ. 386-405.

¹⁴⁸ K. Κλήμης, *ό.π.*, σ. 132.

¹⁴⁹ I. Πάρτς, *ό.π.* σ. 187. «Ασαφής είναι η καταγωγή της ιουδαϊκής ταύτης αποικίας... και τω μεν 1492 ηυξήθη τη προελεύσει των εξ Ισπανίας και Πορτογαλλίας φυγάδων... Άπαντες σχεδόν κατοικούσι μονίμως εν τη πόλει, ανά τας κώμας περιπλανώνται τινες μόνον, ιδία όταν προσεγγίζει η συγκομιδή του ελαιοκάρπου».

Ελλάδα θα αποκαταστήσει την ισοπολιτεία για τους Εβραίους των νησιών, δίνοντας τους το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι άρα και τη δυνατότητα σταδιοδρομίας σε δημόσιες θέσεις. Όμως η συγκρατημένη φιλοσημιτική στάση των ελληνικών κυβερνήσεων μετά την Ένωση δεν θα αποτρέψει τον υφέρποντα αντισημιτισμό της κερκυραϊκής κοινωνίας και των τοπικών αρχών. Οι Εβραίοι ήταν και συνέχισαν να είναι ο «εσωτερικός εχθρός» που όχι μόνο δεν έπαψε, αλλά αντίθετα, με το δικαίωμα της ισονομίας που απέκτησε αποτελεί στον 19^ο αι. απειλή μεγαλύτερη για την κερκυραϊκή κοινωνία ¹⁵⁰. Η επιρροή του καθολικισμού μειώνεται κατά τον 19^ο αι. ενώ η ορθόδοξη θρησκεία κυριαρχεί τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο ¹⁵¹.

Κάτοικοι της πόλης, αλλά και ιδιοκτήτες της, είναι κυρίως οι κυρίαρχες ομάδες του νησιού. Η ομάδα των γαιοκτημόνων, το εισόδημα της οποίας δεν αποτελείται μόνο από προσόδους φεουδαλικού τύπου, διαφοροποιείται ανάλογα με τη λογική με την οποία νομιμοποιούνταν τα δικαιώματα των ιδιοκτητών ¹⁵². Η διάκριση μεταξύ φεουδαλικών και ελεύθερων γαιών βοηθά στο να προκύψουν δύο ομάδες ιδιοκτητών, τα συμφέροντα των οποίων δεν ταυτίζονταν πάντα, επειδή κάποιες φορές μεγάλοι γαιοκτήμονες όφειλαν μερίδια για τις φεουδαλικές γαίες που είχαν στην κατοχή τους ¹⁵³. Παράλληλα, συγκεντρώνουν μεγάλο μέρος της αστικής ιδιοκτησίας. Τα ακίνητα αυτά χρησίμευαν κυρίως ως τόπος κατοικίας, αποθηκευτικοί χώροι και σύμβολο κύρους των κατόχων τους. Κάποια νοικιάζονταν και γνωρίζουμε ότι η ζήτηση ήταν αυξημένη ¹⁵⁴.

Την ομάδα των εμπόρων της πόλης αποτελούσαν, σύμφωνα με έναν κατάλογο του 1818, που παραθέτει ο Γ. Προγουλακης, 47 άτομα. Ανάμεσα στους 28 γηγενείς οι 9 ήταν Εβραίοι, ενώ ανάμεσα στους 19 ξένους οι 9 Ηπειρώτες ¹⁵⁵. Οι εμπορικές δραστηριότητες δεν αποτελούσαν τη μοναδική πηγή εισοδήματος ή τοποθέτησης των κερδών τους. Κάποιοι διέθεταν κατοικίες και μαγαζιά στην πόλη, άλλοι ήταν και ιδιοκτήτες αγροτικών κτημάτων από τα οποία είχαν ετήσιες προσόδους.

Οι εναλλακτικές αυτές πηγές εισοδήματος, επιτρέπουν στους απογόνους τους μια γενιά αργότερα να ασχοληθούν με τα νομικά και την ιατρική και να απομακρυνθούν από τις εμπορικές δραστηριότητες. Μέσα σε μια γενιά τα πρόσωπα που ασκούν τις εμπορικές δραστηριότητες

¹⁵⁰ Ε. Λιάτα, *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891*, Αθήνα 2006, σ.12.

¹⁵¹ Σ. Κατσαρός, *Ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1958, σ. 322.

¹⁵² Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα*, ό.π., σ. 343-8.

¹⁵³ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 82 και 345

¹⁵⁴ Α. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, *Η αρχιτεκτονική της πόλεως...*, ό.π., σ. 2.

¹⁵⁵ Ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνο τους εμπόρους που ασχολούνται με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο. ΙΑΚ, Ιόνιον Κράτος, φάκ. 232.

αλλάζουν σχεδόν εξ ολοκλήρου ¹⁵⁶. Η φιλοδοξία τους να φτάσουν τις βαθμίδες της αριστοκρατίας και να χωνευτούν μέσα σε αυτήν εξηγεί ίσως αυτήν την αλλαγή. Οι εμπορικοί κατάλογοι των ετών 1851 και 1863 δείχνουν ότι η περιουσία τους συνεχίζει να σχηματίζεται και από γαιοπροσόδους και ενοίκια ¹⁵⁷.

Παρόλα αυτά η θέση των εμπόρων είναι περιθωριακή στις κοινωνικές ιεραρχίες της πόλης ¹⁵⁸. Το γεγονός δεν οφείλεται μόνο στο ότι οι Εβραίοι και οι ξένοι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, αλλά και στην ολιγοπωλιακή οργάνωση του εμπορίου. Δημιουργούνται μεγάλες περιουσίες, συγκεντρωμένες σε λίγους φορείς, η πολιτισμική μειονεξία των οποίων δεν τους επιτρέπει να υπερβούν τα ατομικά όρια πλουτισμού ¹⁵⁹.

Εκτός από αυτούς που διαθέτουν ένα μαγαζί, πρέπει να αναφέρουμε και τους γυρολόγους, τους πλανόδιους με ανύπαρκτο κεφάλαιο, που βρίσκονταν παντού ¹⁶⁰. Πωλητές φρούτων, ψωμάδες και νερουλάδες αποτελούν το «προλεταριάτο της εμπορικής ομάδας». Περίπου 900 είναι τα πρόσωπα που εφοδιάζουν την αγορά. Κρασοπώλες, μάγειροι, καφεπώλες, «ταμβακοπώλες», ζαχαροπλάστες που η έδρα τους βρίσκεται γύρω από το παλαιό εμπορικό κέντρο, την Πίνια, και το λιμάνι ¹⁶¹.

Προσεγγίζοντας τον δευτερογενή τομέα, διαπιστώνουμε ότι η βιομηχανία της Κέρκυρας μέχρι την εποχή της Ένωσης περιοριζόταν σε επτά εργαστήρια βυρσοδεψίας και οχτώ καταστήματα σαπωνοποιίας τα οποία απασχολούσαν μαζί 20 περίπου εργάτες ¹⁶². Στα 1872 συναντάμε στην πόλη, 37 «βιομηχάνους», 46 «εργαστηριάρχες» και 200 ¹⁶³. Προς το τέλος του αιώνα (1892), ο Πάρτς απαριθμεί 6 μικρούς ατμόμυλους, λίγα σαπωνοποιεία, 1 εργοστάσιο αχυρίνων πύλων, 1 εργοστάσιο παιγνιοχάρτων, 1 χειριδοποιείο, επιπλοποιεία και αμαξοποιεία ¹⁶⁴.

¹⁵⁶ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 356-7.

¹⁵⁷ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 358. «Οι εμπορικοί κατάλογοι των ετών 1851 και 1863 περιλαμβάνουν αντίστοιχα, 149 και 214 πρόσωπα...Πρόκειται για όσους ιόνιους υπηκόους κατοικούσαν στην Κέρκυρα και μετά την καταβολή της σχετικής συνδρομής, είχαν το δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογικές διαδικασίες για την ανάδειξη της διοίκησης του χρηματιστηρίου...Οι εκλόγμοι έμποροι δεν αποτελούσαν παρά το 5% του συνόλου των εκλογίμων, οι εκλογείς το 8%.

¹⁵⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι τη μια και μοναδική φορά που θα θέσει υποψηφιότητα για το κοινοβούλιο ο Α. Καντώνης, το 1858, ο επιφανέστερος εκπρόσωπος της εμπορικής ομάδας, θα αποτύχει. *Gazzetta*, φ. 277/1857.

¹⁵⁹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 358.

¹⁶⁰ ΙΑΚ, Εκτελεστική Αστυνομία, 818, 16.12.1842.

¹⁶¹ Α. Τσίτσας, *Κέρκυρα, νοσταλγικές αναδρομές*, Κέρκυρα 1992, σ. 22-23.

¹⁶² Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ.

17.

¹⁶³ Η Φωνή, φ. 394/1872.

¹⁶⁴ Ι. Πάρτς, *ό.π.*, σ. 276.

Παρατηρούμε ότι οι προσπάθειες ανάπτυξης βιομηχανίας ειδών κατανάλωσης βασισμένη σε πρώτες ύλες (λάδι-σαπούνι), που το νησί προσφέρει, είναι μεμονωμένες.

Σ αυτό συμβάλλει και η απουσία δασμολογικής προστασίας των ντόπιων προϊόντων, που τα άφηγε απροστάτευτα απέναντι στα φτηνότερα εισαγόμενα ¹⁶⁵. Είχε γεμίσει ο τόπος από τα αντίστοιχα αγγλικά, που πωλούνταν σε χαμηλότερες τιμές, με αποτέλεσμα την απουσία ενδιαφέροντος για επενδύσεις στο χώρο της βιομηχανίας ¹⁶⁶.

Γράφει το 1865 η Φωνή των Χωρικών ¹⁶⁷ «δεν έχομεν καταστήματα προς βελτίονα τελειοποίησιν και μεταποίησιν των προϊόντων του ελαιοκάρπου... έως και τα πεταλόκαρφα προμηθευόμεθα από την αλλοδαπήν... όχι καταστήματα ή μηχαναί προς βελτίονα μεταποίησιν των σταφυλών. Εν ενί λόγω ουδέν είχαν ούτε έχει η Κέρκυρα των όσων αναλογούν εις μίαν κοινωνίαν, η υψηλή αριστοκρατία της οποίας έχει ως δόγμα την εθιμοταξίαν, τας ευωχίας, τας τέρψεις και την πολυτέλειαν της μεγαλουπόλεως της Αγγλίας.» Η βιομηχανική κίνηση θα διατηρήσει τον ίδιο χαρακτήρα για πολλές δεκαετίες ακόμα, παρά τις κάποιες προσπάθειες εισαγωγής καινοτομιών ¹⁶⁸.

Κομμάτι του αστικού πληθυσμού αποτελούν και οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι τεχνίτες και οι μισθωτοί. Οι πρώτοι, οφείλουν την ύπαρξη τους στις ανάγκες της κεντρικής και τοπικής διοίκησης. Το 1820 υπήρχαν οι απαραίτητοι νομοθετικοί, δικαστικοί και εκτελεστικοί μηχανισμοί. Κοντά σ αυτούς το τυπογραφείο, το ταχυδρομείο και το Αρχείο, το υγειονομείο και τα ταμεία ¹⁶⁹. Στη συνέχεια ο μηχανισμός αυτός θα συμπληρωθεί με όλες εκείνες τις απαραίτητες, για τη σύγχρονη οργάνωση της κρατικής διοίκησης, υπηρεσίες. «*Εκτελεστική αστυνομία*», δεσμοκτήριο και σωφρονιστήριο-το δεύτερο για τους «*αστυκούς*

---

¹⁶⁵ Χρ. Αγριαντόνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 257-258.

¹⁶⁶ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 67.

¹⁶⁷ *Η Φωνή των Χωρικών*, φ. 5/1865.

¹⁶⁸ Ο Βρετανός Αρμοστής Adam το 1830 ιδρύει κατάστημα επεξεργασίας μεταξιού. Το 1827 είχε διανεμίει δωρεάν 1.000 περίπου μουριές, ενώ ταυτόχρονα κάλεσε ειδικούς τεχνίτες από την Ιταλία για την εκμάθηση του ντόπιου πληθυσμού στην επεξεργασία του μεταξιού. Το πείραμα αυτό απέτυχε γιατί δεν υπήρξε ανταπόκριση από το ντόπιο στοιχείο στην μεμονωμένη αυτή προσπάθεια. Λ. Ζάμιτ, *Η οικονομία της Επτανήσου επί Αγγλικής Προστασίας*, Κέρκυρα 1992, σ.36-37. βλ. επίσης Γ. Λεοντσίνης, *Ζητήματα Επτανησιακής Ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 221 και Παπαβλασσόπουλος Γ., ό.π., σ.156.

¹⁶⁹ Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου από Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Αγγλων*, Κέρκυρα 1863, σ. 637. βλ. επίσης Γ. Προγουλάκη, ό.π., σ. 74.

οφειλέτες»-, φρενοκομείο ¹⁷⁰. Αρχικά ο μηχανισμός αυτός στελεχώνεται από τους ίδιους τους Άγγλους και από μια σχετικά μικρή ομάδα προσώπων, που εισέπρατταν αμοιβές μεγαλύτερες από 500 τάλιρα ¹⁷¹.

Είναι προφανές, πως η γραφειοκρατία που δημιουργείται, αποτελεί στήριγμα της αγγλικής εξουσίας. Το 1862, οι πάσης φύσεως μισθοδοτούμενοι από το Δημόσιο Ταμείο Κερκυραίοι, έφταναν τους 800, από τους οποίους οι 680 έμεναν στην πόλη. Η εικόνα αυτή αλλάζει μετά την Ένωση. Το 1871 παράλληλα με τη μείωση των αποδοχών τους, έχει μειωθεί και ο αριθμός τους σε 460 άτομα ¹⁷². Η «αφομοίωση» είχε απ' αυτήν την άποψη επιφέρει σοβαρή μείωση εισοδημάτων σε ένα κομμάτι του πληθυσμού.

Οι δεύτεροι, οι 1.500 τεχνίτες ¹⁷³, αποτελούν τη μεγαλύτερη επαγγελματική ομάδα, το 20% του (ανδρικού) ενεργού πληθυσμού. Είναι κυρίως τσαγκάρηδες, ράφτες και ενασχολούμενοι με την οικοδομή ¹⁷⁴. Οι τρίτοι, οι μισθωτοί έξω από τον δημόσιο Τομέα, θα πρέπει να περιοριζόταν σε 200-250 πρόσωπα. 150 ήταν υπάλληλοι των μεγάλων εμπορικών καταστημάτων και 50-60 εργάζονταν στις σαπωνοποιίες και στα βυρσοδεψεία. Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε και τους 400 αχθοφόρους και λεμβούχους ¹⁷⁵ που δούλευαν στην περιοχή του λιμανιού. Αυτή ήταν η μόνη άξια λόγου οργανωμένη-αλλά από το κράτος- ομάδα εργαζομένων. Δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σώμα, ενώ η αμοιβή τους καθοριζόταν με ελεύθερη διαπραγμάτευση ανάμεσα σ αυτούς και τους ιδιοκτήτες των υπό μεταφορά αγαθών ¹⁷⁶.

Στο περιθώριο της αστικής ζωής, όπως σε κάθε πόλη, βρίσκονται όσοι δεν μπορούν ή αρνούνται να εργαστούν. Οι φτωχοί της πόλης, οι ζητιάνοι και οι αλήτες, μια μικροκοινωνία της τάξης των 150-250 ατόμων ¹⁷⁷, μπορούσαν να ζητήσουν καταφύγιο στο *Άσυλον των πτωχών*

---

¹⁷⁰ Το 1840 χτίστηκε σύμφωνα με τα αγγλικά πρότυπα το φρενοκομείο Κέρκυρας σύμφωνα με τα αγγλικά πρότυπα. Οι πρώτοι του διευθυντές ήταν Άγγλοι. Είχε 350 κρεβάτια. Βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους...*, ό.π., τ. Α, σ. 158-157.

¹⁷¹ Π. Χιώτης, ό.π., σ. 261.

¹⁷² Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 362.

¹⁷³ Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867 (ανατ. Δ. Καραβίας, Αθήνα 1980), σ. 17.

¹⁷⁴ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 362.

¹⁷⁵ Στον χώρο του λιμανιού αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 1880 οι πρώτες συνδικαλιστικές κινήσεις, ενώ στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ εκ μέρους του «Εργατικού Συνδέσμου Κερκύρας» συμμετείχαν ένας καφεπώλης, ένας λεμβούχος και ένας αχθοφόρος. Βλ. Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β, Γνώση, Αθήνα 1991, σ. 411-413.

¹⁷⁶ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 362-364.

¹⁷⁷ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 382-383.

¹⁷⁸, ο κανονισμός του οποίου δεν διέφερε και πολύ από μια φυλακή. «*Το Καθίδρυμα τούτο ευρίσκεται εν τη μάλλον δυσφημιζούση καταστάσει, και απαιτεί πλήρη μεταρρύθμισιν. Το κτίριον είναι νέον, ευρύ και εις θέσιν ευάερον και υγιεινήν. Αλλά υπάρχει παντελής έλλειψις της αρμοδίας ευταξίας και καθαριότητας...*»¹⁷⁹.

Τέλος, όπως κάθε αστικό κέντρο, έτσι και η Κέρκυρα έχει τις «αμαρτωλές» της. Το 1822 έφταναν τις 63 και ήταν υποχρεωμένες να παρουσιάζονται δύο φορές το μήνα για εξέταση στο ειδικό νοσοκομείο που βρισκόταν στο εσωτερικό του Νέου Φρουρίου¹⁸⁰. Ο αριθμός τους διπλασιάζεται το 1844 σύμφωνα με τον Γ. Προγουλάκη, ενώ οι μισές ήταν ξένες¹⁸¹. Ο Ιατρικός Σύλλογος το 1861 θα ζητήσει η εξέταση των γυναικών να γίνεται κάθε βδομάδα και «να μην εξαιρείται καμία πόρνη ή παλλακίς από την Ιατροψίαν επό προφάσει ότι είναι υπό την σκέπη ανδρός»¹⁸².

Αστικός πολιτισμός-Οι διανοούμενοι της πόλης

Η πολιτική και οικονομική διάρθρωση του νησιού δεν θα μπορούσε παρά να έχει και τις ανάλογες επιπτώσεις στο πολιτισμικό πεδίο. Η εξάρτηση αλλά και η γειτνίαση της περιοχής με τη Δύση επέτρεψε την κίνηση ανθρώπων αλλά και ιδεών με κατεύθυνση προς την Κέρκυρα¹⁸³. Η κοινωνία της θα αφομοιώσει μόνο τα στοιχεία που εκφράζουν τις κυρίαρχες ομάδες, αγνοώντας τα υπόλοιπα.

Θα σταθούμε από την άποψη που μας ενδιαφέρει στην μετά το 1848 περίοδο. Οι πολιτικές μεταρρυθμίσεις στις οποίες υποχρεωτικά η Αγγλική διοίκηση προχωρεί και συγκεκριμένα η κατάργηση της απαγόρευσης της ελευθεροτυπίας, δίνουν, έστω και ελεγχόμενη, δυνατότητα πολιτικής έκφρασης στους διανοούμενους της πόλης. «*Τα εν*

¹⁷⁸ Ι. Λασκαράτος, *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815-1864)*, Αθήνα 1985, σ. 270.

¹⁷⁹ «Κανονισμός Εσωτερικός του Ασύλου των πτωχών», μονόφυλλο. Βλ. Γ. Προγουλάκη, *ό.π.*, σ. 383.

¹⁸⁰ Σ. Λιβιεράτος, «Η ελνοσσία και η φυματίωσις εν Επτανήσω», *Πρακτικά Α Πανιονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 1915, σ. 231.

¹⁸¹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 383-384.

¹⁸² Σ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 230.

¹⁸³ Οι καλές οικογένειες της πόλης εξακολουθούσαν, παρά την ύπαρξη της Ιονίου Ακαδημίας, να στέλνουν τα παιδιά τους για σπουδές στην Ιταλία. Βλ. Γ. Τυπάλδο-Ιακωβάτο, *Ιστορία της Ιονίου Ακαδημίας*, επιμ. Σπ. Ασδραχάς, Ερμής/NEB, Αθήνα 1982, σ. 31. Από τους 167 απόφοιτους που εμφανίζονται στον κατάλογο του 1851, οι 37 είχαν τελειώσει το Πανεπιστήμιο της Πίζας, όπου μεταξύ των ετών 1806-1861 φοίτησαν συνολικά 90 Κερκυραίοι και έλαβαν δίπλωμα οι 75. βλ. Α. Σίδερη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας*, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, τ. Β, Αθήνα 1994.

τη Ευρώπη τω 1848 συμβάντα επέδρασαν εις το πνεύμα των προστατών ουχ ήττον των προστατευομένων...και η Αγγλία επιλοτιμήθη να παραχωρήση μεταρρύθμισιν τινα του επιβληθέντος τοις Ιονίοις Συντάγματος»¹⁸⁴.

Την περίοδο αυτή, η παρέμβαση των διανοουμένων αυτών, είναι απομονωμένη από κάθε κοινωνική δυναμική και περιορίζεται σε πολιτικές αλλά και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις¹⁸⁵. Παράλληλα αξίζει να μνημονευθεί η έστω και ελάχιστη λογοτεχνική παραγωγή που αναπτύσσουν, ενώ συλλογικά παρεμβαίνουν με την έκδοση περιοδικών και την ίδρυση εταιριών (ιδιωτικά σωματεία και τεκτονικές στοές). Θα πρέπει να περάσουν δεκαπέντε χρόνια για να παρέμβουν ουσιαστικά στην πολιτική συγκυρία που διαμορφώνει η Ένωση¹⁸⁶.

Η κοινωνική ζωή των ανώτερων στρωμάτων οργανωνόταν γύρω από το θέατρο της πόλης. Το κτίριο που ανακαινίστηκε το 1832, διέθετε 24 θεωρεία και 200 θέσεις στην πλατεία¹⁸⁷. Το κοινό στο οποίο απευθυνόταν η ιταλική όπερα στην Κέρκυρα, πρέπει να ήταν περιορισμένο λόγω του φράγματος της γλώσσας, με αποτέλεσμα μόνο οι μορφωμένοι να μπορούν να παρακολουθούν τις παραστάσεις¹⁸⁸. Εκτός από τα θεωρεία και τις θέσεις της πλατείας, ένας άλλος χώρος ανάπτυξης μιας άτυπης αστικής κοινωνικότητας και επίδειξης του χρήματος είναι και τα σαλόνια¹⁸⁹. Βλέπουμε δηλαδή ότι το 1864, η πόλη της Κέρκυρας διέθετε όλη την υποδομή που συναντούσε κανείς τα ίδια χρόνια σε πόλεις της Ευρώπης. Η κερκυραϊκή ύπαιθρος όμως συνεχίζει να αποτελεί έναν άλλο κόσμο, στον οποίο επιβιώνουν θεσμοί που εμποδίζουν την πρόοδο και την ανάπτυξη της.

---

¹⁸⁴ Ιδρωμένος Α., *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου*, Κέρκυρα 1889, σ. 42.

¹⁸⁵ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 375.

¹⁸⁶ Γ. Χυτήρης, *ό.π.*, σ. 12-13.

¹⁸⁷ Δ. Καπαδόχος, *Το θέατρο της Κέρκυρας στα μέσα του 19ου αιώνα*, Εκδόσεις «ΤΗΝΟΣ», Αθήνα 1991, σ.13-16.

¹⁸⁸ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 380.

¹⁸⁹ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ. 382.

ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙ.

Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, εκτός από μερική ολοκλήρωση των εθνικών στόχων, προκάλεσε και σειρά προβλημάτων σχετικών με το διαφορετικό νομικό καθεστώς των δύο χώρων, και μάλιστα σε μια στιγμή, που στην Ελλάδα η Β Εθνοσυνέλευση Αθηνών, είχε αναλάβει την ψήφιση του νέου Συντάγματος. Η συζήτηση για την πλήρη και άμεση ή σταδιακή νομική αφομοίωση της Επτανήσου στο Ελληνικό βασίλειο, συναγωνίζεται σε σπουδαιότητα εκείνη του Συντάγματος, παρόλο που τις περισσότερες φορές αποτελεί αφορμή και χρησιμοποιείται σκόπιμα, για την αναβολή συζητήσεων σημαντικών θεμάτων¹⁹⁰.

Μέσα σ αυτό το κλίμα, προκύπτει ένα θέμα, που για πολλές δεκαετίες θα ταλαιπωρήσει την Ελληνική Βουλή, καθώς και μια σειρά νομομαθών της εποχής. Προκύπτει, ύστερα από εισήγηση στην Εθνοσυνέλευση, μερίδας των βουλευτών Κερκύρας, με επικεφαλής τον Πολυχρόνιο Κωνσταντά¹⁹¹. Μένει γνωστό ως «αγροτικό ζήτημα» και στην ουσία αφορά τις πολύπλοκες δεσμεύσεις που επιβάρυναν την Κερκυραϊκή

¹⁹⁰ Βλ. Κλειώ (Τεργέστης) 9/21 Οκτωβρίου 1864. Γίνεται δεκτή όλη η Ελληνική νομοθεσία στα Επτάνησα από την 1^η Ιανουαρίου 1865, με πρόσκαιρες εξαιρέσεις στο φορολογικό σύστημα, στον Αστικό Κώδικα και στα Εκκλησιαστικά. Επίσης Ελπίς 20 Οκτωβρίου 1864. Αγόρευση Δεληγιώργη για το ζήτημα της αφομοίωσης.

¹⁹¹ Ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε για τον Πολυχρόνιο Κωνσταντά, αναμφισβήτητο ηγέτη του αγροτικού κινήματος κι αυτά προέρχονται από λίβελους των αντιπάλων του. Π.χ. «Ο γραμματικός των οκτώ από το Μανδούκι, προς τον κύριον Πολυχρόνιον Κοτζαντά του Βιτζέντζου από Αγραφούς και κάτοικον εις την πόλιν, πρώην συντάκτην του Ανατολικού Κήρυκος νυν του Επιθεωρητού, πάντοτε δε δημοσίου διδασκάλου με τάληρα τριάκοντα ή μάλλον αργύρια κατά μήνα», Κέρκυρα 1861. Σύμφωνα με την Όλγα Παχή, γεννήθηκε μεταξύ 1829 και 1831 στη βόρεια Κέρκυρα. Καταγόταν από φτωχή οικογένεια. Ο πατέρας του ήταν «λουτρουβιάρης». Οι κάτοικοι των Αγραφών συνέταξαν πιστοποιητικό *παμπτωχίας* για να εισαχθεί ο Πολυχρόνιος στο σχολείο της Κέρκυρας. Στη συνέχεια, ακολούθησε μαθηματικές σπουδές και γεωγραφία στην Ιόνιο Ακαδημία. Διδάσκει στο Λύκειο της Κέρκυρας τη σχολική χρονιά 1857-1858. Η ιδιότητα του καθηγητή, του δίνει τη δυνατότητα να θέσει υποψηφιότητα στις εκλογές του Ιανουαρίου 1862 για τη 12^η Ιόνιο Βουλή. Παρόλο που δεν εκλέγεται, η αντιπολίτευση που άσκησε προκάλεσε θόρυβο. Το 1864 εκλέγεται πληρεξούσιος Κέρκυρας και στη συνέχεια θα εκλεγεί βουλευτής στις εκλογές του 1865, 1868, 1869, 1873, 1875, 1879, 1885, 1887 και 1890. Εκτός από βουλευτής ήταν και συντάκτης των παρακάτω εφημερίδων: *Μεταπολίτευσις*, η οποία πρωτοεκδόθηκε το Νοέμβριο του 1870 έως το 1874 και η εφημερίδα *Εργάται* που κυκλοφόρησε μεταξύ 1881 και 1882 και *Λαός* που πρωτοεκδόθηκε το 1891. βλ. Ολ. Παχή, *Ο Πολυχρόνιος Κωνσταντάς και η πολιτική ζωή της Κέρκυρας το 19^ο αι.*, Κέρκυρα 2009, σ. 9-11.

ιδιοκτησία. Η τελευταία έχει χάσει την αξία της, όντας εν μέρει αναπαλλοτρίωτη, ακαλλιέργητη και κατακερματισμένη.

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε και να παρουσιάσουμε τις πολύπλοκες αυτές δεσμεύσεις, θα ταξινομήσουμε σε δύο κατηγορίες την ακίνητη περιουσία του νησιού, τη φεουδαλική (εκκλησιαστική και δημόσια) και την ιδιόκτητη. Δεν γνωρίζουμε αν τα φέουδα της Κέρκυρας αποτελούν σε θεσμικό επίπεδο τη συνέχεια της βυζαντινής πρόνοιας ή αν πρόκειται για επείσακτους δικαιοϊκούς μηχανισμούς «εμφυτευμένους» στο νησί από τις δυτικές κυριαρχίες. Στη σχετική με το θέμα ιστοριογραφία βρίσκουμε και τις δύο απόψεις¹⁹².

Φέουδα

Τα φέουδα προέρχονται από ιδιοκτησίες του Δημοσίου και περιλαμβάνουν εκτάσεις γης που παρέχουν στον φεουδάρχη-εμπαρούνο γαιοπρόσοδο ή φορολογική πρόσοδο ή και τα δύο μαζί. Σε αντάλλαγμα στρατιωτικών υποχρεώσεων, που στις αρχές του 19^{ου} αι. μετατράπηκαν σε χρηματική εισφορά, το Δημόσιο προσέφερε γη της οποίας διατηρούσε διηνεκώς την ψιλή κυριότητα. Η γη του φέουδου ήταν αναπαλλοτρίωτη από την πλευρά του εμπαρούνου, ενώ οι σχέσεις των τελευταίων με τους καλλιεργητές ορίζονται από τον 15^ο αι. σύμφωνα με τις Αссίζες της Ρωμανίας¹⁹³.

Σύμφωνα με αυτές, τα φέουδα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Στα *diretti e legali* (άμεσα και κύρια ή έννομα) και σε *feudi oblati* (προσηγμένα). Τα πρώτα χορηγούνταν, αν και όχι πάντα, από το Δημόσιο και πρόκειται για κτήματα που είχαν περιέλθει σ αυτό μετά από κατάκτηση. Ήταν αναπαλλοτρίωτα (εκτός αν το Δημόσιο επέτρεπε την απαλλοτρίωση τους) και χωρίζονταν σε στρατιωτικά και εκκλησιαστικά. Οι βαρόνοι δεν είχαν δικαίωμα ιδιοκτησίας, δεν τους επιτρεπόταν η δώρηση, ούτε η προίκιση, ούτε κάποιου άλλου είδους κατακερματισμός. Επιτρεπόταν μόνο η μεταβίβαση γαιών σε καλλιεργητές, με αντάλλαγμα την προσφορά δεκάτου των προϊόντων. Η δε επικαρπία τους διατηρούνταν εφόσον εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους προς το Δημόσιο.

¹⁹² Βλ. Α. Ανδρεάδης, *Η Ένωση της Επτανήσου και η Διοίκησης της Προστασίας*, Έργα, τ. Α, Αθήνα 1938, σ. 788-790. βλ. επίσης Ι. Α. Τυπάλδος, *Η φεουδοκρατία και η γεωργία κατά τας Ιονίους Νήσους*, Αθήνα 1864, σ. 17-19. επίσης Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών, ό.π.*, σ. 23. επίσης Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 4, Δεκέμβριος 1985, σ. 372.

¹⁹³ Π. Χιώτης, *Ιστορική Έκθεσις και έγγραφα περί τιμαρίων Κερκύρας*, Κέρκυρα 1865, σ. 59.

Τα «προσφερτά» ήταν ιδιόκτητες γαίες που ο κάτοχός τους τα πρόσφερε στο Δημόσιο, με τον όρο να τις επαναλάβει ως τιμητικό φέουδο-«προσηγμένο». Η μετατροπή των ελεύθερων γαιών σε φέουδα γινόταν προκειμένου ο ιδιοκτήτης να αποκτήσει τίτλο ευγενείας και να ενταχθεί έτσι στην ανώτερη κοινωνικά και πολιτικά ομάδα των ευγενών¹⁹⁴. Από την πλευρά της η Μητρόπολη συγκέντρωνε χρήματα με την τακτική αυτή.

Σύμφωνα με το νόμο της 12^{ης} Σεπτεμβρίου 1649, κάθε εύπορος πολίτης που επιθυμούσε να αποκτήσει τιμητικό τίτλο, μπορούσε να προσφέρει κτηματική περιουσία αξίας 4.000 δουκάτων στο Δημόσιο, μετατρέποντας τα κτήματα αυτά σε φέουδο. Αν επιθυμούσε και κάποιο τίτλο ανώτερο, αν ήταν ευγενής, έδινε επιπλέον 500 δουκάτα. Αν όχι, η προσφερόμενη κτηματική περιουσία και η χρηματική εισφορά, έπρεπε να είναι διπλάσια. Με αυτόν τον τρόπο ο «προσφερτής», απολάμβανε τους τίτλους του Βαρόνου, του Μαρκησίου, του Κόμη ή του Δούκα. Τα φέουδα αυτά, σε περίπτωση ακληρίας, περιέρχονταν στο Δημόσιο, το οποίο «περιέβαλλε» με αυτά άλλους φεουδάρχες¹⁹⁵.

Μια άλλη κατηγορία φέουδων, που δεν αναφέρεται συνήθως, ήταν τα λεγόμενα «ασύδοτα», τα οποία υπάγονταν κι αυτά σε υποχρεώσεις προς το Δημόσιο. Αυτά προήλθαν από δωρεές των διάφορων κυβερνήσεων, ή σε εκκλησίες, ή σε οικογένειες ως δείγμα εύνοιας, διηνεκώς ή για συγκεκριμένο χρόνο. Ωστόσο θα αμφισβητηθεί η φεουδαλική τους φύση, επειδή δεν αφορούσαν και δεν είχαν συσταθεί με αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες¹⁹⁶.

Τα φέουδα, ως προαιώνιος μηχανισμός απόσπασης του πλεονάσματος, εξακολουθούν να κατέχουν δεσπόζουσα θέση στο κοινωνικό τοπίο του νησιού μέχρι και την Ένωση. Από τα 18 φέουδα τα οποία αναγνώρισε η επιτροπή για το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας το 1865¹⁹⁷, τα τρία ήταν *feudi oblati*, παρά τους περιορισμούς και τις εντάσεις που συνεπαγόταν η μετατροπή ελεύθερων γαιών σε φεουδαλικές για τους ιδιοκτήτες τους.

Όπως αναφέρθηκε, οι φεουδάρχες διέθεταν τα κτήματα στους αγρολήπτες (*σέμπρους*), με επίσημα συμβόλαια που όριζαν τις σχέσεις παραγωγής, συντάσσονταν από ειδικό συμβολαιογράφο και επικυρώνονταν στο όνομα του Δημοσίου. Ο κυρίαρχος τύπος των αγροληπτικών σχέσεων με τον οποίο ρυθμίζονταν οι σχέσεις του κατόχου του φέουδου και των “*coloni*”, “*contributari*” και “*possessari*” είναι η

¹⁹⁴ Φ. Αλβάνας, *Περί των εν Κερκύρα τίτλων ευγενείας και περί των τιμαρίων*, Κέρκυρα 1894, σ. 14.

¹⁹⁵ Π. Χιώτης, *ό.π.*, σ. 59.

¹⁹⁶ Ι. Α. Τυπάλδος, *ό.π.*, σ. 17-19.

¹⁹⁷ *Εκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας Επιτροπής*, Κέρκυρα 1865, σ. 9-10.

διηνεκής αγροληψία ή «συγκράτεια»¹⁹⁸. Στο πλαίσιο της σχέσης αυτού του τύπου, ο φεουδάρχης παραχωρούσε ορισμένη έκταση γης στον καλλιεργητή, ο οποίος όφειλε μερίδιο της παραγωγής και, στις περισσότερες περιπτώσεις και ένα σταθερό ποσόν (σε είδος ή σε χρήμα), το οποίο ονομάζεται *σολιάτικο*, ανεξάρτητα από το αν η γη καλλιεργείται ή από το ύψος της παραγωγής.

Η γη που έπαιρνε ο *κολόνος* μπορούσε να είναι ήδη καλλιεργημένη. Αν η έκταση αυτή δεν αποτελούνταν παρά από χέρσους τόπους, «*σύλλλογγα*» ή «*ζάμπελα*», αναλάμβανε την υποχρέωση να την μετατρέψει σε προσοδοφόρα, χωρίς καμμία επιβάρυνση του αρχικού κυρίου. Κάποιες φορές προσδιορίζεται και το είδος της καλλιέργειας. Συγχρόνως, «*δυνάμει των εθίμων και του αρχαίου Εγχώριου Νόμου*» (1614), ο καλλιεργητής αποκτούσε δικαίωμα συγκυριότητας στο κτήμα, σε μια σχέση αντιστρόφως ανάλογη προς το μερίδιο που όφειλε¹⁹⁹. Κομβικό μερίδιο είναι το ¼, όπου φεουδάρχης και καλλιεργητής ήταν συνιδιοκτήτες του κτήματος. Η συνιδιοκτησία όμως αυτή δεν οδηγούσε ποτέ στο μοίρασμα το κτήματος ανάμεσα στον φεουδάρχη και τον *κολόνο*. Το έδαφος, τα δέντρα και τα φυτεύματα του παρέμεναν πάντοτε ενιαία, έχοντας δύο συνιδιοκτήτες²⁰⁰.

Εκτός από τις *συγκράτειες*, συναντάμε και σε περιπτώσεις όπου ο *κολόνος* όφειλε μόνο μια σταθερή ποσότητα σε είδος ή και σε χρήμα, τον «*κανόνα*», που επίσης ονομάζεται «*σολιάτικο*». Τα συμβόλαια αυτά αφορούν κτήματα καλλιεργημένα ή ακαλλιεργητα, που δόθηκαν σε εμφύτευση από τον πρωτότυπο κύριο στον *κολόνο*, με αντάλλαγμα συγκεκριμένη εισφορά προϊόντων. Η εισφορά ορίζεται εξαρχής και είναι άσχετη με την εκμετάλλευση ή την παραγωγή του κτήματος. Ο εμφυτευτής είναι υποχρεωμένος να πληρώσει τον *κανόνα* ακόμα κι αν το κτήμα δεν αποδώσει τον απαραίτητο καρπό. Στην αντίθετη περίπτωση, ο εδαφοδότης είχε το δικαίωμα να κάνει αγωγή (*επανέλευση*) και να πάρει το κτήμα του πίσω.

Το είδος αυτού του συμβολαίου, παραχωρούσε στον εμφυτευτή δικαίωμα καλλιέργειας του κτήματος, υποθήκης, δωρεάς (μένοντας ο ίδιος υπεύθυνος για την πληρωμή του *κανόνα*), μεταβίβασης (όχι όμως διαίρεσης σε κληρονόμους), πώλησης (μεταβιβάζονται στον αγοραστή και οι υποχρεώσεις του), αφού πρώτα είχε κληθεί ο εδαφοδότης να εξασκήσει το δικαίωμα προτίμησης. Σε περίπτωση πώλησης του εμφυτευτικού δικαιώματος, ο εμφυτευτής άφηνε στον εδαφοδότη το

¹⁹⁸ 184 Μ. Πολυλάς, *Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευσιών*, Κέρκυρα 1868, σ. 16.

¹⁹⁹ 185 *Εκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας Επιτροπής*, Κέρκυρα 1865, σ. 9.

²⁰⁰ Γ. Προγουλάκης *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 91.

πεντηκοστό της αξίας ²⁰¹. Στην ουσία οι διηνεκείς αυτές εμφυτεύσεις οδηγούσαν στα ίδια αποτελέσματα με τις συγκράτειες ²⁰².

Μια μορφή πρόσκαιρων αγροληψιών, είναι τα επονομαζόμενα «κανίσκια». Ο πρόσκαιρος όμως χαρακτήρας της σχέσης δεν φαίνεται να ίσχυε στην πράξη. Με τον ίδιο όρο χαρακτηρίζονται βέβαια και οι μικρές συμβολικές παροχές (Ορνίθια, πίτες κ.τ.λ.) του αγρολήπτη προς τον αγροδότη ²⁰³.

Οι σχέσεις μεταξύ *εμπαρόνου* και καλλιεργητή θεωρητικά διαμορφώνονται με τη μεσολάβηση των βενετικών αρχών και επικυρώνονται από αυτές, καθώς το φέουδο αποτελεί δημόσιο κτήμα. Το μερίδιο το οποίο δικαιούται ο *εμπαρόνος* είναι το 1/10 και ο κανόνας. Αυτό προσδιοριζόταν από κοινούς εκτιμητές με βάση την έκταση και την ποιότητα των εδαφών που επρόκειτο να δοθούν σε αγροληψία. Οι κύριοι των φέουδων από την πλευρά τους, προσπαθούν συνεχώς να πετύχουν μεγαλύτερα μερίδια επί της παραγωγής, γεγονός που δημιουργεί προβλήματα στους *κολόνους* και αναγκάζει τη βενετική διοίκηση να ορίσει το 1660 ως σταθερή την εισφορά του 1/10 ²⁰⁴.

Η απόφαση αυτή δεν τηρούνταν πάντα, σε αντίθεση με το διηνεκές της σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο ο *κολόνος* και οι κληρονόμοι του δεν μπορούσε να πωλήσει ή να απαλλοτριώσει ²⁰⁵ με οποιονδήποτε τρόπο το μερίδιο του στο κτήμα, χωρίς τη συναίνεση του *εμπαρόνου* και πολύ περισσότερο, δεν είχε τη δυνατότητα ούτε να το επιστρέψει προκειμένου να απαλλαγεί από τα σταθερά βάρη ²⁰⁶.

Με τη σειρά του ούτε ο φεουδάρχης μπορούσε να εκβάλλει τον καλλιεργητή, εκτός αν αυτός καθυστερούσε την απόδοση των οφειλόμενων μεριδίων ή λόγω «*αγεωργησίας και μεγάλης του κτήματος χειροτερεύσεως*» ²⁰⁷. Τα παραπάνω με εξαίρεση τον διοικητικό καθορισμό του μεριδίου επί της παραγωγής που δικαιούνταν οι

---

²⁰¹ 187 Ι. Α. Τυπάλδος, *Η Φεουδοκρατία και η γεωργία κατά τας Ιονίους Νήσους*, Εν Αθήναις 1864, σ. 25-28. βλ. επίσης Αιτιολογική Έκθεση των βουλευτών Κερκύρας, «*Επί του νομοσχεδίου περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κερκύρα*», Εν Αθήναις 1867, σ. 27-28. βλ. επίσης *Έκθεσις της εν Κερκύρα επιτροπής επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας*, Εν Κερκύρα, σ. 26-28.

²⁰² 188 Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 92.

²⁰³ 189 Μ. πολυλάς, ό.π., σ. 15.

²⁰⁴ 190 *Έκθεσις της πλειονοψηφίας της επί του αγροτικού ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής*, Αθήνα, σ. 40.

²⁰⁵ Η φεουδαλική γη έπαψε να είναι αναπαλλοτρίωτη από τους φεουδάρχες και οι αγρολήπτες απέκτησαν τη δυνατότητα εξαγοράς των οφειλόμενων μεριδίων. Βλ. εδώ κεφ.

²⁰⁶ *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής*, Κέρκυρα 1864, σ. 9

²⁰⁷ *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής*, Κέρκυρα 1864, σ. 10.

εμπαρόνιοι, ίσχυαν και στις ιδιωτικές συμβάσεις αγροληψίας και παρέμειναν σε ισχύ μέχρι την Ένωση. Κωδικοποιήθηκαν με την έκδοση του Ιόνιου Πολιτικού Κώδικα, το 1841.

Ο κατακερματισμός της γης του φέουδου, δεν επέτρεπε οποιαδήποτε μορφή εκμετάλλευσης της γης που απαιτεί την καθημερινή επιστασία και τον έλεγχο του άμεσου παραγωγού. Κάτι τέτοιο ήταν οικονομικά ασύμφορο. Το αποτέλεσμα σύμφωνα με τον Προγουλάκη ήταν το φέουδο να λειτουργεί όχι «ως παραγωγικός μηχανισμός αλλά αποκλειστικά ως μηχανισμός οικειοποίησης προσόδων, μηχανισμός που αδυνατούσε να ελέγξει ακόμα και το είδος των καλλιεργειών στο εσωτερικό του ²⁰⁸». Βέβαια το γεγονός ότι το φέουδο άντεξε τρεις αιώνες, μας κάνει να θεωρούμε ότι η άποψη αυτή χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση προκειμένου να τη δεχτούμε χωρίς αμφισβήτηση.

Ο τρόπος με τον οποίο οι αγρολήπτες των φέουδων κατείχαν τη γη ήταν είτε ατομικός είτε συλλογικός. Στην πρώτη περίπτωση, ένας αγρολήπτης κρατούσε τη γη του φέουδου ή κάποιο άλλο αγαθό και επιβαρυνόταν με μερίδιο επί του παραγόμενου προϊόντος και/ή με τον κανόνα σε φυσική ή χρηματική μορφή ²⁰⁹. Το σχήμα αυτό, στο βαθμό που δεν μεσολαβούσαν υπεκμισθώσεις (ταύτιση υπόφορου στην καταβολή των μεριδίων και του άμεσου παραγωγού), παραπέμπει σε οικογενειακές μορφές εκμετάλλευσης του εδάφους ²¹⁰.

Ο συλλογικός τρόπος εντοπίζεται τόσο στα πλαίσια του γένους όσο και έξω από αυτό. Οι ομαδικές εγγραφές κατοχής εδάφους πραγματοποιούνταν ανάμεσα σε αδέρφια αλλά και στο πλαίσιο ευρύτερων σχημάτων στα οποία δεν διακρίνεται καμία σχέση συγγένειας μεταξύ όσων συγκροτούν την ομάδα. Οι ομάδες αυτές αποτελούνταν συνήθως από δύο ή τρία αλλά και περισσότερα μέλη και μπορούσαν να υπεκμισθώσουν κάθε είδους καλλιέργεια αλλά και σπίτια, ελαιοτριβεία, μύλους κ.τ.λ. Η δημιουργία τους εξηγεί τις οικονομικές και άλλες αβεβαιότητες της εποχής, ενώ οι δυνατότητες που τους έδινε η λειτουργία τους αξιοποιούνται κατάλληλα από τους νοικοκυραίους του χωριού ²¹¹. Οι τελευταίοι συγκεντρώνουν γη και αποκτούν οικονομική δύναμη με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως ενδιάμεσοι μεταξύ του φεουδάρχη και των υπόλοιπων κολόνων. Διαμορφώνουν μαζί του κατά συνέπεια σχέση συμμαχίας αλλά και αντιπαλότητας.

Η ατομική κατοχή γης μπορούσε να συνυπάρχει και με συλλογική υποχρέωση καταβολής της *συγκράτειας*. Αυτό συνέβαινε είτε γιατί ήταν

²⁰⁸ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 104.

²⁰⁹ *Εκθεσις επί της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής*, ό.π., σ. 9-10.

²¹⁰ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 105.

²¹¹ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 104-108.

αλληλέγγυα υπεύθυνοι απέναντι στον κύριο του φέουδου για την καταβολή των εισφορών όλοι οι κληρονόμοι του αρχικού αγρολήπτη²¹², είτε γιατί η γη είχε δοθεί από την αρχή σε περισσότερους από έναν κολόνους, οπότε ήταν όλοι υπεύθυνοι για την αποπληρωμή των οφειλόμενων²¹³. Αυτή η συνύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας και συλλογικών οφειλών διευκόλυνε τον φεουδάρχη στην είσπραξη των μεριδίων, παράλληλα όμως απέτρεπε τους χωρικούς να επενδύσουν στις βαρονικές γαίες. Κι αυτό γιατί εγκλωβίζονταν σε συλλογικά σχήματα που τους ανάγκαζαν να πληρώνουν οι ίδιοι τις οφειλές και των πιο αδύναμων μελών της ομάδας²¹⁴. Η μέση έκταση γης που είχε στη διάθεση του ο κάθε αγρολήπτης μειώνεται μεταξύ 17^{ου} και 18^{ου} αι. εξαιτίας της πληθυσμιακής αύξησης. Παράλληλα εντατικοποιείται η χρήση της, γεγονός που εξηγεί κατά τον Γ. Προγουλάκη τη μείωση των αποδόσεων.

Την περίοδο αυτή το νησί γνωρίζει τρεις αγροτικές εξεγέρσεις που συσχετίζονται με την πληθυσμιακή πίεση και τη συνακόλουθη μείωση της γης των εκμεταλλεύσεων²¹⁵. Η βιαιότητα τους δεν κατόρθωσε όμως να αλλάξει το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, με αποτέλεσμα η καλλιέργεια της γης να πραγματοποιείται μέσω των αγροληψιών και των υπεκμισθώσεων μέχρι το 1925. Τότε καταργούνται με νομοθετικό διάταγμα και οι εδαφολήπτες μετατρέπονται σε ιδιοκτήτες-γεωργούς²¹⁶.

Το πλέγμα των φεουδαλικών σχέσεων στην κερκυραϊκή ύπαιθρο, την καταδικάζει σε μια συνεχή κυκλοφορία του χρήματος μεταξύ χωριού και πόλης, ανάμεσα στον φεουδάρχη και τους κολόνους, αλλά και στο εσωτερικό των ίδιων των χωριών, όπου και κει παρατηρούνται πρακτικές συσσώρευσης κεφαλαίου. Θα πρέπει να περιμένουμε τα μέσα του 19^{ου} αι. για να μετατραπεί η γη σε εμπόρευμα.

Ιδιόκτητες Γαίες

Παρόλο που το «αγροτικό ζήτημα» Κέρκυρας δημοσιοποιήθηκε και ταυτίστηκε με τα φέουδα, τόσο μέσα από τον τύπο της εποχής, όσο και μέσα από τις συζητήσεις στη Βουλή, «η σκληρή μάχη» δόθηκε για την αποδέσμευση των ιδιόκτητων γαιών και τη διανομή μέρους αυτών στους καλλιεργητές²¹⁷.

²¹² Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής, ό.π., σ. 9-10.

²¹³ Μ. Πολυλάς, *Νύξεις τινές...*, ό.π., σ. 14.

²¹⁴ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 106.

²¹⁵ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 109.

²¹⁶ Ν. Δ. 11.9.1925. Α. Σίδερης, «Αγροτικόν Ζήτημα Κερκύρας», λήμμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α.

²¹⁷ Βλ. Ελπίς, 3 Νοεμβρίου 1864 Πραγματεία Ι. Α. Τυπάλδου, *Περί των εν ταις Ιονίοις Νήσοις επικρατούντων γεωργικών συμβολαίων*. Βλ. επίσης *Συλλογή των κατά*

Η μονοκαλλιέργεια της ελιάς στο νησί, σε συνδυασμό με τον κατακερματισμό της ιδιοκτησίας, ανάγκαζε τον γαιοκτήμονα, που συνήθως ήταν κάτοικος της πόλης, να αναθέτει την καλλιέργεια των κτημάτων του σε τρίτους. Και το είδος της καλλιέργειας, αλλά και ο χαρακτήρας της ιδιοκτησίας απαιτούσε πολλά χέρια. Έτσι επεκτείνονται και έξω από τα φέουδα οι σχέσεις που δημιουργούνται μέσα σ αυτά μεταξύ του αρχικού κυρίου της γης και των κολόνων. Επειδή όμως σ αυτήν την περίπτωση οι σχέσεις μεταξύ των δύο μερών είναι σχέσεις ιδιωτικού δικαίου, συναντάμε μια πολυμορφία που δεν υπάρχει στο εσωτερικό των φέουδων²¹⁸. Αυτές βέβαια που θα κυριαρχήσουν είναι οι διηνεκείς συμβάσεις με τη μορφή της *συγκράτειας*, χωρίς να μπορούμε ακριβώς να απαντήσουμε σχετικά με το χρόνο κυριαρχίας τους.

Έτσι επικρατεί στο νησί το αγροληπτικό σύστημα, που από μόνο του δεν προσδίδει καμία ιδιαιτερότητα. Σε συνδυασμό όμως μ ένα περίπλοκο σύστημα δανεισμού που θα αναλυθεί πιο κάτω, οδήγησε στον εκμηδενισμό της αξίας της γης και στην αδυναμία της να ακολουθήσει τους κανόνες της αγοράς, όπως αυτοί διαμορφώνονταν κατά τον 19^ο αι.

Η καλλιέργεια των ιδιόκτητων γαιών, πραγματοποιούνταν από ελεύθερους γεωργούς με τη σύναψη αγροληπτικών συμβολαίων, διηνεκούς ή πρόσκαιρου χαρακτήρα. Τα συμβόλαια αυτά, της επίμορτης καλλιέργειας (καλλιέργεια ξένου κτήματος με τον όρο κάρπωσης μέρους της σοδειάς), ήταν πολύ διαδεδομένα στα Επτάνησα. Συνήθως συνάπτονταν για την καλλιέργεια αμπελιών, ελαιώνων, κ.τ.λ.

Ο αγροδότης μένει ο μόνος κύριος του κτήματος, ενώ ο αγρολήπτης δεν έχει ούτε τη νομή, παρά μόνο το δικαίωμα είσπραξης μέρους της σοδειάς, την οποία δεν μπορεί να συλλέξει αν δεν έχει πρώτα την άδεια του αγροδότη. Η μερίδα του χωρικού επί της παραγωγής, θεωρείται ως το αντίτιμο του κεφαλαίου και της εργασίας που καταβάλλει ο χωρικός χωρίς να τίθεται θέμα δικαιώματος συγκυριότητας του καλλιεργητή επί του κτήματος²¹⁹.

Ο αγρολήπτης έχει διηνεκώς τη νομή του κτήματος, την οποία μπορεί να μεταβιβάσει στους κληρονόμους του με διαθήκη, δωρεά ή προίκα, μεταβιβάζοντας μαζί και τις υποχρεώσεις. Τόσο τα δικαιώματα, όσο και

την Γ Σύνοδο της Βουλής 1867 γενομένων συζητήσεων επί του Κερκυραϊκού ζητήματος περί εδαφονομιών, αγροληπιών, κ.τ.λ. (13 Οκτωβρίου 1867- 23 Οκτωβρίου 1867).

²¹⁸ Στην Κέρκυρα του 16^{ου} αι. συνυπήρχαν όλα τα είδη αγροτικών σχέσεων. Πρόσκαιρες και διηνεκείς συμβάσεις, σταθερές οφειλές σε είδος ή χρήμα μαζί με μερίδια επί της παραγωγής, εμπιατική, προσδιορισμός από τον αρχικό ιδιοκτήτη του είδους της καλλιέργειας ή πλήρη ελευθερία του αγρολήπτη. Βλ. Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 126.

²¹⁹ Ι. Α. Τυπάλδος, *ό.π.*, 32-35. βλ. επίσης Π. Χιώτης, *Ιστορική Έκθεσις περί τιμαρίων Κερκύρας*, Κέρκυρα 1865, σ. 17.

οι υποχρεώσεις ορίζονται από τα συμβόλαια. Σε περίπτωση έλλειψης συμβολαίων, ισχύουν οι διατάξεις του Ιόνιου Κώδικα. Σύμφωνα με αυτές, σε περίπτωση διάλυσης του συμβολαίου, ο αγρολήπτης λαμβάνει τη μερίδα της κυριότητας του, αν έχει ορισθεί στο συμβόλαιο κι αν αυτό έχει συναφθεί πριν από το 1841²²⁰. Αν το συμβόλαιο είχε γίνει μετά το 1841, η αποζημίωση του αγρολήπτη ορίζεται από το δικαστήριο²²¹.

Εκτός από τις απλές αγροληψίες, που συνάπτονται μεταξύ του ιδιοκτήτη του κτήματος και του γεωργού, συναντάμε και περιπτώσεις υπαγροληψιών, κατά τις οποίες ο καλλιεργητής έχοντας λάβει πολλά κτήματα σε αγροληψία, παραχωρεί κάποια απ αυτά σε άλλους, σχηματίζοντας έτσι αγροληψίας επί αγροληψίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι να αυξάνονται οι ενδιάμεσοι μεταξύ του κτήματος και του αρχικού αγροδότη και να γίνονται ακόμη πιο πολύπλοκες οι ιδιοκτησιακές σχέσεις αλλά και πιο πολλές οι επιβαρύνσεις.

Όπως παρατηρεί ο Γ. Προγουλάκης, όσοι κατείχαν σε αγροληψία ελεύθερες γαίες, επιβαρύνονταν περισσότερο από ό,τι οι *κολόνοι* των φέουδων, τους οποίους προστάτευαν τα έθιμα και οι «*αρχαίοι νόμοι*» του νησιού, που όριζαν τη δεκάτη (μαζί με το *σολιάτικο*) ως το ανώτερο ποσοστό απολήψεων εκ μέρους του εμπαρουνού²²².

Σύστημα εκτίμησης

Στις περιπτώσεις των αγροληπτικών συμβολαίων, που τα μερίδια δεν ήταν καθορισμένα, όπως οι κανόνες, υπήρχαν τρόποι εκτίμησης του μέρους της παραγωγής που έπρεπε να καταβληθεί. Δύο συστήματα είχαν επικρατήσει. Σύμφωνα με το πρώτο, η διανομή γινόταν μετά τη συγκομιδή, ύστερα από συμφωνία των συμβαλλόμενων μερών. Στο δεύτερο, τα μερίδια προσδιορίζονταν από εκτιμητές πριν τη συγκομιδή.

Το σύστημα των εκτιμήσεων υπέστη πολλές μετατροπές στο πλαίσιο της προσπάθειας να βρεθεί μία φόρμουλα, που να λαμβάνει υπ όψιν της, την κατάσταση της σοδειάς. Επί Ενετών, η εκκλησιαστική αρχή και επί Γάλλων, η διοικητική, έκανε μετρήσεις και πειράματα ώστε να ορισθεί ένα ασφαλές ποσό που θα έπρεπε να καταβάλλει ο αγρολήπτης για κάθε «*χοντρή αλεσιά*» (ισοδυναμούσε με ποσότητα καρπού ίση με 24 *μουτζούρια*²²³). Αν το παραγόμενο προϊόν ήταν ίσο ή κατώτερο των

²²⁰ Σύμφωνα με νόμο του 1841, καταργείται το διηλεκές των αγροληπτικών συμβάσεων, απαγορεύεται η μεταβίβαση των δικαιωμάτων του αγρολήπτη σε άλλο πρόσωπο, ενώ μεταγενέστερος νόμος επέτρεψε την μεταβίβαση του, αφού προηγουμένως καλούνταν ο αγροδότης για να εκφράσει πιθανές αντιρρήσεις.

²²¹ Βλ. Προς την Β εν Αθήναις των Ελλήνων Εθνικήν Συνέλευσιν, ό.π., σ. 15-21. βλ. επίσης *Αιτιολογική Έκθεση των Βουλευτών Κερκύρας*, ό.π., σ. 21-28.

²²² Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 155.

²²³ Το 1 Μουτζούρι ισοδυναμούσε με 15, 5 χλγ.

εξόδων, τα μερίδια καταργούνταν. Επί Αγγλικής Προστασίας εκδόθηκαν διάφοροι νόμοι που όρισαν τελικά ότι 1 *μουτζούρι* ισοδυναμεί με ένα μίλιτρο λαδιού, κατέργησαν τις δοκιμασίες και κανόνισαν τα μερίδια με τη βάση αυτή. Μόνο σε περίπτωση απόλυτης φθοράς καταργούνταν τα μερίδια χωρίς να υπολογίζονται οι μερικές απώλειες από τις πιθανές αρώστειες ή το σάπισμα του καρπού ²²⁴.

Οι συνεχείς αλλαγές στο σύστημα εκτίμησης, μαρτυρούν από μόνες τους μια δυσκολία στην ανεύρεση ενός σχετικά δίκαιου τρόπου καθορισμού των μεριδίων. Οι σύγχρονοι παρατηρητές επισημαίνουν επιπρόσθετες δυσκολίες, που προέκυπταν από τις συχνές και πολλαπλές καταχρήσεις των εκτιμητών ²²⁵. Η «μετριοπαθής» πτέρυγα που αντιδρούσε στις εισηγήσεις των «χωρικών» για κατάργηση των αγροληπτικών συμβολαίων, θα εστίασει σε αυτό ακριβώς το σημείο για να εξηγήσει και να ερμηνεύσει το «αγροτικό πρόβλημα». Θέλοντας να αποφύγει τη διανομή της γης στους καλλιεργητές της, υποστηρίζει πως μ ένα πιο δίκαιο και ασφαλές σύστημα εκτίμησης, θα δίνονταν λύση στην οικονομική εξαθλίωση των χωρικών ²²⁶.

Καταχρηστικές Αγροληψίες-Τοκογλυφικό κεφάλαιο

Μέσα από την παρουσίαση των ειδικών αυτών συμβάσεων θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τον τρόπο που το τοκογλυφικό κεφάλαιο διείσδυσε και επιβάρυνε την οικονομία του κερκυραϊκού αγροτικού χώρου.

Σύμφωνα με τον Ιόνιο Κώδικα, οριζόταν ότι σε περίπτωση μη πληρωμής του κανόνα ή των μεριδίων, από την πλευρά των χωρικών για τρία συνεχόμενα χρόνια, ο δικαιούχος είχε το δικαίωμα να διατάξει την προσωποκράτηση του οφειλέτη. Η διάταξη αυτή, θα αποτελέσει την εγγύηση των πιστωτών για την ανάπτυξη ενός κερδοφόρου δανειοδοτικού συστήματος με τους χωρικούς. Εξασφαλίζοντας έτσι την σίγουρη εξόφληση του δανείου, αναπτύσσουν ένα υποθηκικό σύστημα, παράλληλο και άμεσα εξαρτώμενο από το αγροληπτικό. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος συνάπτουν συμβάσεις με τους χωρικούς που μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες: α. τις υπό σχήμα

²²⁴ Αιτιολογική Έκθεση των Βουλευτών Κερκύρας...,ό.π., σ. 30-38.

²²⁵ Βλ. Ελπίς, 1 Ιουνίου 1866, 11 Οκτωβρίου 1866.

²²⁶ Ανώνυμος, *Η εν Κερκύρα αρπαγή της ιδιοκτησίας*, Εν Κερκύρα 1866, σ. 5-9. βλ. επίσης Ι. Τουρλινού, *Σχέδιον κανονισμού αφορώντος την εκτίμησιν του ελαιοκάρπου*, Εν Κερκύρα 1866. βλ. επίσης Ανώνυμος, *Κρίσις επί της λύσεως του αγροτικού ζητήματος και περί εξοφλήσεως των χρεών*, Εν Κερκύρα 1866, σ. 2. βλ. επίσης Τ. Φορέστης, *Οδηγίες περί εκτιμήσεως του ελαιοκάρπου*, Εν Κερκύρα 4 Μαΐου 1866.

πωλήσεως (*επί εξωνήσει*) β. τις εικονικές αγροληψίες, εμφυτεύσεις και εδαφονομές και γ. τις εικονικές μισθώσεις²²⁷.

Ήδη, επί Αγγλικής Προστασίας, είχε προβλεφθεί η απαγόρευση αυτού του είδους των (τοκογλυφικών) συμβάσεων με το νόμο 33 του Β' Κοινοβουλίου. Στην πραγματικότητα όμως, δεν εφαρμόζεται, με αποτέλεσμα τα 2/3 περίπου της γης του νησιού να είναι δεσμευμένα με τέτοιου είδους συμβάσεις.

Σύμφωνα με αυτές, τα αγροληπτικά κτήματα εκποιήθηκαν ως ελεύθερα, ενώ η παραγωγή τους πουλήθηκε *επ' αόριστον σε αντάλλαγμα δανείου (προστύχι)*. Ο χωρικός, ο οποίος είχε ανάγκη ρευστού για να θρέψει την οικογένειά του ή για πολλούς άλλους λόγους, κατέληγε σ' αυτόν τον ιδιόμορφο δανεισμό κατά τον οποίο εισπράττοντας ένα ποσό από τον δανειστή του, δεσμευόταν να του αποδώσει προϊόντα πολλαπλάσιας αξίας με την επόμενη σοδειά. Εξαιτίας των δυσκολιών αποπληρωμής, ο οφειλέτης κατέληγε σε πλήρη αδυναμία εξυπηρέτησης του δανείου, με αποτέλεσμα την κατάσχεση των περιουσιακών του στοιχείων. Στη συνέχεια αυτά ή επεστράφησαν στους πωλητές με τη μορφή αγροληψίας με υποχρεώσεις που ξεπερνούσαν κατά πολύ τον νόμιμο τόκο, ή μεταβιβάστηκαν στην κατοχή των αγοραστών με τον όρο της επιστροφής, όταν πληρωθεί το δανειζόμενο κεφάλαιο. Τέλος η μεν κυριότητα μένει στον οφειλέτη, τα δε κτήματα εκμεταλλεύονται οι πιστωτές²²⁸.

Το σύστημα αυτό προκαλεί μια σειρά από δίκες και φυλακίσεις, εξαιτίας της περιπλοκής των δικαιωμάτων των ενδιαφερόμενων προς το κτήμα, το οποίο με τις συνεχείς επιβαρύνσεις έχει χάσει την αξία του. Επίσης, αποτελεί την κυρίαρχη αιτία για τη δημιουργία του ζητήματος των υπέρογκων χρεών των χωρικών που θα συζητηθεί στη Βουλή (υπολογίζονταν πως το σύνολο των χρεών άγγιζε τα 40.000.000)²²⁹.

Ο αριθμός των διώξεων για χρέη που ασκήθηκαν στο διάστημα 1831-1863, δίνει μια εικόνα για την έκταση της πρακτικής στην Κέρκυρα των μέσων του 19^{ου} αι. Σε διάστημα 33 ετών, έχουμε 3.929 χρεωστικές διώξεις, οι οποίες κορυφώνονται στη διάρκεια της περιόδου 1850-1852²³⁰. Η αγωγή μπορούσε να ασκηθεί από/προς έναν ή περισσότερους δικαιούχους/οφειλέτες ή προς τους κληρονόμους τους. Το 70% των πιστωτών κατοικούσε στην πόλη, στην οποία συναντάμε μόνο το 25% των χρεωστών. Η πλειονότητα δηλαδή των διώξεων εξαπολύεται από την

²²⁷ Βλ. *Προς την Β' εν Αθήναις...*, ό.π., σ. 17-18. βλ. επίσης Δ. Κουρκουμέλης, *Προς τον έκτακτον απεσταλμένον της Βασιλικής κυβερνήσεως*, 29 Ιουνίου 1864.

²²⁸ Ανώνυμος, *Κρίσις επί της λύσεως του αγροτικού ζητήματος και περί εξοφλήσεως των χρεών*, Εν Κερκύρα 1866. βλ. επίσης *Προς την Β' εν Αθήναις...*, ό.π., σ.17-18.

²²⁹ Βλ. *Προς την Β' εν Αθήναις...*, ό.π., σ. 17-18.

²³⁰ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 176.

πόλη προς τους κατοίκους της υπαίθρου αποδεικνύοντας ότι ο έλεγχος του πλεονάσματος επιτυγχάνεται με την κυκλοφορία του εμπορεύματος-χρήμα ²³¹.

Εκτός από τα δάνεια που αφορούν αγροληπτικά μερίδια που δεν αποδόθηκαν και προαγορές λαδιού που έμειναν στον αέρα, συνάπτονται και δάνεια που οφείλονται σε εμπορικές δοσοληψίες ή σε καταναλωτικές ανάγκες της ανώτερης ομάδας. «Πολλές οικογένειες σήμερα είναι πλούσιες από μισθούς, αύριο φτωχές όταν παύσουν οι μισθοί... Τότε προπωλούν λάδι και στάρι και γεμίζουν χρέη καταστρεπτικά γιατί ο τόκος είναι υπέρογκος ²³²».

Επίσης, στην περίπτωση μη απόδοσης εμφυτευτικών εισφορών, το οφειλόμενο ποσό θεωρείται δάνειο και παράγει τόκους. Γι αυτά τα «δάνεια», όπως και για τα προηγούμενα, ο δικαιούχος ήταν δυνατόν να ζητήσει τη φυλάκιση του οφειλέτη για τέσσερις μήνες έως έναν χρόνο ανάλογα με το ύψος του χρέους ²³³. Σύμφωνα με την *Επίσημη Εφημερίδα*, 65 οφειλέτες για χρέη αυτού του τύπου βρίσκονται καθημερινά, κατά μέσο όρο, στη φυλακή μεταξύ των ετών 1855-1864 ²³⁴.

Το πολύπλοκο αυτό σύστημα οδήγησε σε ακραίες καταστάσεις επειδή, σύμφωνα με τον ενετικό νόμο εγγραφής των δανείων όλα τα κτήματα του χρεώστη, παρόντα και μελλοντικά, θεωρούνται αυτομάτως υποθηκευμένα, όσο μικρό κι αν ήταν το χρέος του. Δημιουργήθηκε έτσι ένας κυκεώνας δικαστικών ενταλμάτων και πράξεων, όπου οι πάντες φαίνεται ότι είχαν δικαίωμα στην περιουσία του άλλου ²³⁵. «*Η Κέρκυρα ουδέν άλλον σήμερα είναι ειμή κυψέλη μηχανογράφων, δικορράφων, εναγόντων, πληρούντων την περιβόητον πλατείαν (του δικαστηρίου), συγκρουομένων εις τας οδούς σκανδαλιζόντων* ²³⁶».

Σύμφωνα με άλλη μαρτυρία «*φρίκη καταλαμβάνει τον ευαίσθητον θεατήν (του δικαστηρίου), γενικώς ο πολίτης είναι ενάγων, εναγόμενος ο χωρικός, όστις και από τα πλέον μεμακρυσμένα μέρη της νήσου κλητεύεται εις την πόλιν, και διατάσσεται να παρευρεθή εν τω δικαστηρίω την 8^{ην} ώραν π.μ. Καθ εκάστην... βλέπεις από 4 ως 8 εκατοντάδες γεωργών, ομοιάζοντας τον άνθρωπον μόνον κατά τα ίχνη της μορφής και κατ ουδέν άλλο, καθότι άπαντες είναι ισχνοί, χλωμοί, εξησθενημένοι...* ²³⁷».

²³¹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 178-179.

²³² Φρ. Κουζάνης, *Ιστορική Γεωγραφία*, Αθήνα 1934, σ. 43.

²³³ *Έκθεσις της επί του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής*, Κέρκυρα 1865, σ. 16.

²³⁴ *Επίσημος Εφημερίς*, φ. 49/1865.

²³⁵ Ν. Γερακάρης, *Επισκόπησις της εν Κερκύρα ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1911, σ. 22.

²³⁶ *Οι εν Κερκύρα λησταί*, Αθήνα 1867, σ. 8.

²³⁷ *Τα δεινοπαθήματα των χωρικών της Κερκύρας*, Κέρκυρα 1865, σ. 17-18.

Η κατάσταση αυτή, έχει σαν αποτέλεσμα οι κεφαλαιούχοι να φοβούνται να επενδύσουν τα κεφάλαια τους στη γεωργία, η οποία είναι απονεκρωμένη, ενώ παράλληλα εξευτελίζεται η αξία των κτημάτων²³⁸.

Οι χωρικοί δεν μπορούν να αντιδράσουν στην παράλογη αυτή κατάσταση αφού οι περισσότεροι δεν διαθέτουν δικαίωμα ψήφου ενώ παράλληλα η παρουσία της Αγγλικής φρουράς εμποδίζει κάθε δυναμική απάντηση. Περιορίζονται σ ένα είδος βουβής διαμαρτυρίας αρνούμενοι να αυξήσουν την παραγωγή προκειμένου να εξοφλήσουν απλώς τα χρέη τους. « *Ο χωρικός ουδέν άλλον έπραττε ειμή διαρκούντος του θέρους να κόπτη εκ του ελαιώνος ζύλα δια την αγοράν. Ότε δε επλησίαζε ο καιρός της εκτιμήσεως συνήγαγεν εκ των δένδρων όσον καρπόν εδύνατο, αφού δε εκ της εκτιμήσεως προσδιορίζετο το πληρωτέον ποσόν, ητοιμάζετο δια την φυλακήν ένθα ο Κύριος έπρεπε να πληρώνει προς αυτόν την ημεροτροφήν*²³⁹ ».

Ο στόχος του τοκογλύφου αποκαλύπτεται από το χρόνο κατάθεσης των αγωγών. Αρχίζουν τον Δεκέμβριο και κορυφώνονταν το Μάιο και τον Ιούνιο, όταν είχε λήξει η εποχή της συγκομιδής, ενώ παράλληλα διώξεις ασκούνταν και εναντίον κατοίκων της πόλης. Σύμφωνα με τον Σ. Ασδραχά, πρόκειται για κλασσική μέθοδο τεχνητής καταχρέωσης, απόλυτα εναρμονισμένης με τον κύκλο της σοδειάς²⁴⁰. Το δάνειο αποσκοπούσε στον έλεγχο της νομικής ιδιοκτησίας των αγαθών του χρεώστη κι όχι στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, κάτι που ξεπερνά τις δυνατότητες και τους στόχους τόσο του γαιοκτήμονα που κατοικούσε στην πόλη όσο και του εμπόρου-τοκογλύφου²⁴¹.

Με τον τρόπο αυτό οι αγρολήπτες λόγω οφειλών πώλησαν σε τρίτους το μερίδιο τους στο αγροδοτικό κτήμα. Αλλά για να μην στερηθούν την κατοχή, έλαβαν πάλι από τους νέους ιδιοκτήτες το ίδιο κτήμα σε αγροληψία, με την υπόσχεση να πληρώσουν κι άλλο μερίδιο γι αυτό. «*Όστε υπάρχουσι πολλά κτήματα, άτινα δεν παράγουσι ούτε το ποσόν προς πληρωμήν των μεριδίων. Και εκ τούτου προήλθε ο αδιέξοδος λαβύρινθος εις ον περιεπλέχθη η Κερκυραϊκή ιδιοκτησία*»²⁴².

Το θεσμοθετημένο εμπόριο του χρήματος: Η Ιονική Τράπεζα²⁴³

²³⁸ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 185.

²³⁹ *Τα Καθημερινά*, φ. 163/1858.

²⁴⁰ Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 4, Δεκέμβριος 1985, σ. 386.

²⁴¹ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 186.

²⁴² *Τα Δικαστικά Κερκύρας*, φ. 18/1866.

²⁴³ Το αρχείο της Ιονικής Τράπεζας σύμφωνα με τον Γ. Δερτιλή βρισκόταν, μέχρι το 1980 τουλάχιστον, στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Έτσι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την Τράπεζα και τον ρόλο της πριν την Ένωση προέρχονται από την *Gazzetta* και την ανώνυμη *Ιστορία της Ιονικής Τραπεζής*, που εκδόθηκε στο

Η πρώτη προσπάθεια της κυβέρνησης για την αντιμετώπιση της κατάστασης έγινε το 1835 με την ίδρυση της «Εξοικονομητικής Τραπέζης». Σ αυτή μπορούσε ο καθένας να καταθέσει οποιοδήποτε ποσό με ανώτατο όριο τις 50 Αγγλικές λίρες, έναντι τόκου 4%²⁴⁴. Το ίδρυμα αναπτύχθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1850 και συνέχισε να λειτουργεί μέχρι την Ένωση.

Η αναγκαιότητα όμως, ίδρυσης και λειτουργίας ενός σύγχρονου πιστωτικού ιδρύματος αναγνωρίστηκε επίσημα για πρώτη φορά το 1837. Ο στόχος ήταν η εμπύχωση της βιοτεχνίας, του εμπορίου αλλά και ο έλεγχος της αισχροκέρδειας του τοκογλυφικού κεφαλαίου. Έτσι το 1839, ο J. Hunter και ο G. Ward ιδρύουν την «Ιονική Τράπεζα». Ως έδρα ορίζεται το Λονδίνο, το δικαίωμα έκδοσης τραπεζογραμματίων δεν μπορεί να διενεργήσει καμία άλλη Ανώνυμος Εταιρία για περίοδο 20 τουλάχιστον ετών, ενώ δεν τέθηκε κανένας περιορισμός στον όγκο της έκδοσης ή στην κάλυψη του σε μεταλλικό. Οι Επτανήσιοι αποκλείστηκαν από αυτήν την άκρως κερδοφόρα επιχείρηση: μέχρι το 1863, όλα τα μέλη του Δ.Σ. ήταν Άγγλοι²⁴⁵. Η Τράπεζα άρχισε τις εργασίες της τον Φεβρουάριο του 1840. «*Επιτήδειοι και έμπειροι εις την υπηρεσίαν της Τραπέζης Υπάλληλοι εστάλησαν ήδη εις τας Νήσους προμηθευόμενοι με αναλόγους χρηματικές ποσότητας...ίνα δώσωσιν αμέσως έναρξιν εις τας της Τραπέζης εργασίας τόσο εις την Κέρκυρα όσον και εις Ζάκυνθον*»²⁴⁶.

Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι σχετικό με το βαθμό διείσδυσης της Τράπεζας στον αγροτικό χώρο. Από την *Ιστορία της Ιονικής* πληροφορούμαστε ότι «*η κύρια δράσις της Τραπέζης κατά τα πρώτα έτη της λειτουργίας της συνίστατο εις την χρηματοδότησιν του εμπορίου μεταξύ Νήσων και Μεγ. Βρετανίας. Επί πλέον δεν εβράδυνε να οργανωθή μηχανισμός προς διενέργησιν εμβασμάτων εκ Μεγ. Βρετανίας και τανάπαλιν*»²⁴⁷. Αλλά και η ανάλυση των χρεωστικών διώξεων, σύμφωνα με τον Γ. Προγουλάκη, δείχνει ότι στο διάστημα 1840-1855 η Ιονική άσκησε, σε σύνολο 20 αγωγών, τρεις μόνο κατά δύο οφειλετών που κατοικούσαν σε χωριά. Οι υπόλοιπες 17 απευθυνόταν σε κατοίκους της πόλης ή των προαστίων²⁴⁸. Βέβαια υπολείπεται εδώ μια πιο αναλυτική προσέγγιση προκειμένου τα συμπεράσματα μας να απαντούν με σαφήνεια στο ερώτημα που θέσαμε. Στηριζόμενοι ωστόσο στις

Λονδίνο το 1953. Βλ. Γ. Δερτιλής, *Το ζήτημα των τραπεζών (1871-1873)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980, σ.215.

²⁴⁴ Gazzetta, φ. 251/1835.

²⁴⁵ *Ιστορία της Ιονικής Τραπέζης*, Λονδίνο 1953, σ. 55.

²⁴⁶ Gazzetta, φ. 478/1840.

²⁴⁷ *Ιστορία της Ιονικής...*, ό.π., σ. 25.

²⁴⁸ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ, 195.

διαπιστώσεις του Γ. Προγουλάκη καταλήγουμε στο ότι η τράπεζα δεν μπόρεσε να επεκταθεί στην ύπαιθρο και να συνδεθεί άμεσα με την αγροτική παραγωγή. Το χρήμα της τράπεζας απευθυνόταν στον κόσμο του εμπορίου, ανακυκλώνόταν γρήγορα και η κίνηση του συνέπιπτε με τον κύκλο του εξαγωγικού εμπορίου.

Φορολογικό σύστημα

Το φορολογικό σύστημα που βρήκαν οι Άγγλοι όταν κατέλαβαν το νησί, είχε διαμορφωθεί κατά τη διάρκεια της βενετικής περιόδου. Υπήρχε ένα πλήθος φόρων, οι οποίοι εκμισθώνονταν. «*Αι δημόσιαι πρόσοδοι κατ' ακριβείς και ωρισμένους τύπους και μεθ' όλης της δημοσιότητος επωλούντο δια δημοπρασίας εις τον πλειοδοτούντα*»²⁴⁹. Δεν συναντάμε όμως τον γενικό φόρο επί της παραγωγής ή οποιονδήποτε άλλο άμεσο φόρο.

Σε γενικές γραμμές οι δασμοί του εξωτερικού εμπορίου είχαν υποκαταστήσει τη φορολογία. Ανέρχονταν στο 6% ή το 8% της αξίας των εισαγόμενων, ανάλογα με το αν ο τόπος προέλευσης τους ήταν ή όχι η Βενετία, και στο 4% για τα εξαγόμενα προϊόντα. Η κύρια παραγωγή του νησιού, το λάδι, φορολογούνταν βαρύτερα 15, 16 ή 18 %, ανάλογα με το αν ο έμπορος που πραγματοποιούσε τη μεταφορά ήταν ντόπιος, Βενετός ή ξένος. Ειδική φορολογία, τέλος, υπήρχε και για το αλάτι, ο συντελεστής του οποίου έφτανε το 9 %²⁵⁰.

Εκτός από τον τοπικό φόρο, όλα τα εισαγόμενα και εξαγόμενα προϊόντα έπρεπε να περάσουν πρώτα από τη Βενετία όπου προσετίθεντο οι βενετικοί δασμοί εισαγωγής και εξαγωγής, γεγονός που σύμφωνα με τον Ανδρεάδη οδηγούσε στην πτώση της τιμής τους²⁵¹. Για να ξεπεραστούν οι δυσκολίες που προκαλούσε το σύστημα αυτό στη διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας, η Βενετία γίνεται ο αποκλειστικός αποδέκτης του κερκυραϊκού λαδιού. «*Μέριμνα ελήφθη να εξασφαλισθή η Βενετική αγορά εις τα Κερκυραϊκά έλαια, φορολογουμένων πολύ βαρύτερον των ελαίων της Απουλίας*»²⁵².

Το σύστημα αυτό είχε ένα μεγάλο πλεονέκτημα και γι αυτό η βρετανική διοίκηση το αποδέχτηκε. Δεν έφερνε σε επαφή φοροεισπράκτορα και παραγωγό κι έτσι μειωνόταν η πιθανότητα κοινωνικών εντάσεων. «*Μολονότι το εν ταις Ιονίοις νήσοις φορολογικόν σύστημα δεν συνάδει προς ταις νέαις θεωρίαις... εάν η Αγγλική Προστασία ετίθετο εις διηνεκίην σύγκρουσιν προς τον λαόν δια την είσπραξιν των*

²⁴⁹ Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1969.

²⁵⁰ Γ. Προγουλάκης., *ό.π.*, σ.62.

²⁵¹ Α. Ανδρεάδης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 83.

²⁵² Α. Ανδρεάδης Α., *ό.π.*, τ. Α', σ.85.

καθυστερούντων φόρων, τούτο ήθελεν είσθαι ατελεύτητος πηγή παρενοχλήσεων και ήθελεν επαυξήσει τας δυσκολίας προς ας είχε να πολεμήση επί τοςαύτα έτη»²⁵³.

Αυτό που θα σταματήσει η βρετανική διοίκηση είναι την εκμίσθωση των δημοσίων προσόδων. Όσο για τη φορολογία του λαδιού, αυτή αυξομειωνόταν ανάλογα με την τιμή του προϊόντος. Ο φόρος εισαγωγής των σιτηρών παύει να αποτελεί κρατικό μονοπώλιο μετά το 1825, ενώ η φορολογία των εισαγόμενων βιομηχανικών και βιοτεχνικών προϊόντων περιορίστηκε στο 6-8 % της τιμής τους, μειώνοντας έτσι την ανταγωνιστικότητα των ντόπιων προϊόντων²⁵⁴.

---

²⁵³ Κ. Ν. Τριαντάφυλλος « Η ημιεπίσημος αποστολή εις τας Ιονίους Νήσους του βουλευτού Πατρών Κ. Κωστάκη», Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου (= Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. XXIII), σ. 350.

²⁵⁴ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ 64-67.

ΟΙ ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

(1797-1871)

Η περίοδος 1797-1864

Η μελέτη της ενσωμάτωσης της Επτανήσου στο ελληνικό κράτος, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του μεγέθους και του είδους των προβλημάτων, που δημιουργεί την ίδια περίπου εποχή, μια γενικότερη τάση εθνικής ενοποίησης²⁵⁵, περιοχών με κοινή «εθνική συνείδηση», αλλά με τεράστιες διαφορές ως προς την νομική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα, σε έθνη-κράτη. Ακόμα και η διαφορετική σημασία, που έδιναν, τα ενδιαφερόμενα μέρη στην «εθνική» ιδέα και την ολοκλήρωση της²⁵⁶, σε συνδυασμό με το πιο πρακτικό και άμεσο πρόβλημα εύρεσης και ορισμού ενός κοινού τρόπου συμβίωσης και επικοινωνίας, σηματοδοτεί σειρά απογοητεύσεων, συγκρούσεων και σίγουρα διάψευση των «εθνικών» πόθων. «*Η ελληνική Βουλή υπέπεσεν εις προφανήν παραλογισμόν παραδεχθείσα την απόλυτον σχεδόν αφομοίωσιν, κατέστη δε εσχάτης αδικίας ένοχος ενδίδουσα τυφλώς και ανεξετάστως εις τινάς προτάσεις των της Κερκύρας χωρικών Βουλευτών, τεινούσας κυρίως ν ανατρέψωσι τας βάσεις των κοινωνικών και νομικών σχέσεων του επτανησιακού, ιδίως δε, του Κερκυραϊκού λαού...*»²⁵⁷.

Στην περίπτωση της Κέρκυρας, το σημαντικότερο πρόβλημα που προκύπτει, είναι σχετικό με το καθεστώς των έγγειων σχέσεων. Η φεουδαρχική δομή και οργάνωση των σχέσεων παραγωγής στην περιοχή, και τα προβλήματα που δημιουργεί, θα γίνουν αντικείμενο προβληματισμού και μάλιστα έντονου, πολλές δεκαετίες πριν από την Ένωση.

Παρόλο που θα εστιάσουμε λοιπόν στη στιγμή της Ένωσης, προκειμένου να παρακολουθήσουμε τις εντάσεις και τις συγκρούσεις που προκύπτουν, κρίνεται σκόπιμο να ξεκινήσουμε την παρουσίαση μας, από τη στιγμή της πρώτης Γαλλικής κατοχής, περίοδο κατά την οποία έχουμε τις πρώτες προσπάθειες απελευθέρωσης της γης και της μετατροπής της σε εμπόρευμα, σύμφωνα με τη λογική του αστικού φιλελευθερισμού, που

²⁵⁵ Α. Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985.

²⁵⁶ Γ. Μεταλληνός, *Πολιτική και Θεολογία. Ιδεολογία και πράξη του Ριζοσπάστη πολιτικού Γ. Τ. Ιακωβάτου*, Αθήνα 1990.

²⁵⁷ Κλειώ (Τεργέστης) 14/26 Ιανουαρίου 1866. βλ. επίσης Ανώνυμος, *Τα παθήματα της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 8 Μαΐου 1867. Ανώνυμος *Το κατά της ιδιοκτησίας Νομοσχέδιον* Κέρκυρα 15 Ιανουαρίου 1867. Παλατιανός Α., *Σκέψεις τινές επί των περί αγροτικής ιδιοκτησίας νομοσχεδίων*, Κέρκυρα 1867. Αθανασιάδης Κ., *Παρατηρήσεις επί των άρτι δημοσιευθέντων νομοσχεδίων*, Κέρκυρα 1867.

αρχίζει να κυριαρχεί στον Ευρωπαϊκό χώρο, τα χρόνια που εξετάζουμε. Τέλος θα σταθούμε στις μεταρρυθμίσεις της αγγλικής διοίκησης, που προσπάθησε κι αυτή με τη σειρά της να απελευθερώσει τη γη από τα πολλαπλά της βάρη, ώστε να μετατραπεί σε εμπόρευμα.

Στις 12 Νοεμβρίου 1797, με το διάταγμα του Ναπολέοντα για την κατάργηση των φέουδων²⁵⁸, ξεκινά η προσπάθεια απελευθέρωσης της γης αλλά και των χωρικών από τα βάρη αιώνων. Η απόφαση αυτή ικανοποιούσε τα αιτήματα των αστών, των χωρικών, αλλά ακόμα και κάποιων νέων από την τάξη των ευγενών, ιδιαίτερα των νόθων γιων των αρχόντων, που αποκλείονταν από τα κληρονομικά δικαιώματα και είχαν ασπαστεί τα κηρύγματα των Ιακωβίνων της Γαλλίας²⁵⁹. «*Η ολιγαρχική τάξις των αρχόντων να εκλείψει και εις τας νήσους να επέλθη ισότης και αδελφότης μεταξύ των τάξεων του λαού. Ως τέκνα μιας και της αυτής πατρίδος...να συζούν με ίσες υποχρεώσεις και δικαιώματα. Επειδή δε ο μεγαλύτερος όγκος του λαού ήταν οι ακτήμονες, οι πλούσιοι άρχοντες είχαν την υποχρέωσιν να διαθέσουν την περιουσία των η οποία θα διενέμετο μεταξύ των ακτημόνων*»²⁶⁰.

Η εκδίωξη των Γάλλων επαναφέρει βέβαια, με τη μία ή την άλλη μορφή, το παλαιό καθεστώς, ενώ το διάταγμα του Ναπολέοντα αγνοήθηκε. Ακολουθεί ένας κοινωνικός πόλεμος που διεξάγεται στο νησί για έξι χρόνια. «*Οι Κερκυραίοι χωρικοί έμειναν ανεξέλεγκτοι και καθεστώς απερίγραπτης αναρχίας βασίλευσε σ ολόκληρη την ύπαιθρο. Τότε...ικανοποιώντας το πατροπαράδοτο μίσος για τους ευγενείς, άρχισαν μια τρομακτική σε έκταση λεηλασία των αρχοντικών κτημάτων και σπιτιών, ενώ παράλληλα δεκάδες ευγενών δολοφονήθηκαν, αφού πρώτα κακοποιήθηκαν...σ ολόκληρη την ύπαιθρο, ίχνος εξουσίας δεν υπήρχε*»²⁶¹. Η περίοδος αυτή τελειώνει στην ουσία με το ρωσικό Σύνταγμα του 1803, το οποίο αναγνωρίζει πανηγυρικά τα φέουδα²⁶².

Με τη Συνθήκη των Παρισίων του 1815, τα νησιά περνούν στην Αγγλική κατοχή όποτε και αρχίζει η περίοδος της «Προστασίας», που κρατά 46 χρόνια²⁶³. Πέρα από τις αυθαιρεσίες των Άγγλων Αρμοστών, η Αγγλική κατοχή επαναφέρει το ζήτημα των φέουδων και προσπαθεί, έστω και ατυχώς να το επιλύσει.

Το 1825, ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος με τον οποίο γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το περίπλοκο αυτό ζήτημα των φέουδων, που αποτελούν «ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια εις την προχώρησιν της

²⁵⁸ Γ. Μαυρογιάννης, *Απομνημονεύματα...*, ό.π., σ. 257.

²⁵⁹ Σ. Κατσαρός, *Σύντομη Ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1992, σ. 123.

²⁶⁰ Σ. Κατσαρός, ό.π.,σ. 123-124. βλ. επίσης Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου*.

²⁶¹ Βλ. Γ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων*. Επίσης Κατσαρός Σ., ό.π., σ. 133-134.

²⁶² Α. Σίδερης, «Τα Συντάγματα της Επτανήσου»...,ό.π., σ. 75.

²⁶³ Σ. Κατσαρός, ό.π., σ. 144.

Γεωργικής». Τα πολλαπλά δικαιώματα ιδιοκτησίας, του *εμπαρόνου*, του άμεσου παραγωγού και των υποεκμισθωτών απέτρεπαν το οποιοδήποτε επενδυτικό ενδιαφέρον, ώστε να μην ωφεληθούν ανέξοδα και οι άλλες πλευρές²⁶⁴.

Με την πράξη ΛΣΤ της 2^{ης} Γερουσίας²⁶⁵, απαλλάσσονται οι φεουδάρχες από τις υποχρεώσεις τους προς το δημόσιο ταμείο. Παράλληλα καταργούνται οι ειδικοί κανόνες κληρονομικής διαδοχής που ίσχυαν γι αυτά, μετατρέποντας τα σε «αγαθά ελεύθερα και ασύδοτα». Όμως μένει σε εκκρεμότητα, για δύο τουλάχιστον χρόνια, ο τρόπος καθορισμού των μεριδίων προς εξαγορά. Σύμφωνα με τη ΞΖ πράξη της Β Γερουσίας²⁶⁶, τα οφειλόμενα μερίδια κατέστησαν εξαγοράσιμα της αξίας τους λογιζομένης ως τόκος κεφαλαίου προς 4% αν ήταν σε χρήμα, προς 5% αν επρόκειτο για μερίδια σε είδος. Η αποζημίωση του φεουδάρχη ανερχόταν στο εικοσαπλάσιο της ετήσιας προσόδου του αν αυτή συνίστατο εξίσου σε είδος και σε χρήμα. Τόσο όμως το ύψος της αποζημίωσης, όσο και η έλλειψη οποιασδήποτε διευκόλυνσης για την αποπληρωμή της στέρησαν από κάθε δυναμική τους νόμους αυτούς²⁶⁷.

Από τους 18 κάτοχους φέουδων²⁶⁸, μόνο πέντε επωφελήθηκαν από τις διατάξεις της ΚΣΤ Πράξης της Γ Γερουσίας²⁶⁹, σύμφωνα με την οποία καταργείται το δικαίωμα εξαγοράς των μεριδίων, επιτρέπεται όμως η μετατροπή υπό όρους της ιδιοκτησίας των εμπαρόνων σε απόλυτη με την καταβολή ανάλογου χρηματικού ποσού. Αυτό θα γινόταν «*οπότεν οι νοικοκυραίοι ευχαριστήσουσιν το δημόσιον Θησαυροφυλάκιον με το ανάλογον χρηματικόν Κεφάλαιον προς 6 τα εκατόν εις τον κανόνα οπού πληρώνουν της Κυβερνήσεως*»²⁷⁰.

Δέκα χρόνια αργότερα η πράξη αυτή καταργείται, οπότε μπαίνει σε ισχύ ο νόμος του 1825²⁷¹. Το αγροτικό πρόβλημα λοιπόν, μέχρι και λίγο

²⁶⁴ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 406.

²⁶⁵ Αριθ. ΛΣΤ Πράξης της Γερουσίας, δια της οποίας κανονίζεται η τακτική ακύρωση των φέουδων. (1825). Βλ. Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 406.

²⁶⁶ Αριθ. ΞΖ «Πράξης της 2ας Γερουσίας, όπου κατά τας διατάξεις της 36 της Πράξεως διορίζει, με ποία μέτρα να γίνωνται η ανταλλαγή, και η εξαγορά των εισοδημάτων των Φέουδων» (1827) *Atti emanati*. Βλ. Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 407.

²⁶⁷ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 406-407.

²⁶⁸ Αν ο φεουδάρχης είχε μόνιμη κατοικία στο Ιόνιο Κράτος, και άρα φορολογικό συντελεστή 3% (παραπάνω), το συνολικό ποσόν που πρέπει να πληρώσει ήταν ίσο με το ήμισυ της προσόδου του για έναν χρόνο. Ειδάλλως, ισούταν με τις προσόδους 2,5 ετών. Βλ. Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 408.

²⁶⁹ Αριθ. ΚΣΤ «Πράξης της 3^{ης} Γερουσίας, η οποία διατάζει και άλλας περιπλέον προβλέψεις δια την κατάργησιν των Φέουδων (1830)» *Atti emanati*. Βλ. Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 407.

²⁷⁰ Αριθ. ΚΣΤ «Πράξης της 3^{ης} Γερουσίας...», ό.π.

²⁷¹ Αριθ. Θ «Πράξης της 7^{ης} Γερουσίας ακυρούσα την ΚΣΤ Πράξιν της Τρίτης Γερουσίας (1840)». Βλ. Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 408.

πριν την Ένωση δεν εμφανίζεται παρά μόνο με τις λέξεις «τα μερτικά, τα σολιάτικα»²⁷². Για την καταχρέωση των χωρικών δεν γίνεται λόγος. Με την Ένωση θα διαμορφωθούν οι κατάλληλες συμμαχίες και τα πράγματα θα ειπωθούν με το όνομα τους.

Από την ΙΓ Ιόνιο Βουλή στο ελληνικό κοινοβούλιο

Στις 23 Σεπτεμβρίου 1863 η ΙΓ Ιόνιος Βουλή, με πρόεδρο το Στέφανο Παδοβά, ψήφισε την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, η οποία πραγματοποιήθηκε την 21^η Μαΐου 1864²⁷³. Από εκεί και μετά ξεκινά μια περίοδος εντάσεων και συγκρούσεων, που έχουν την πηγή τους στο διαφορετικό νομικό και πολιτικό καθεστώς, που επικρατεί στους δύο χώρους. Το πρώτο θέμα που θα συζητηθεί στην Εθνοσυνέλευση, είναι ο τρόπος εκλογής των Επτανήσιων πληρεξουσίων²⁷⁴.

Αμέσως μετά την επίσημη Ένωση, θα διενεργούνταν εκλογές, με αποτέλεσμα να προκύψουν προβληματισμοί σχετικά με τον αριθμό των βουλευτών αλλά και των εκλεκτόρων²⁷⁵. Οι βουλευτές της ΙΓ Ιονίου Βουλής αποφάσισαν ότι δεν χρειαζόταν να γίνουν εκλογές στα Επτάνησα για ανάδειξη αντιπροσώπων, αλλά, να μεταπηδήσουν οι ίδιοι, από την Ιόνιο Βουλή που καταργούνταν²⁷⁶. Από την πλευρά του, ο απεσταλμένος της συντηρητικής κυβέρνησης Βούλγαρη, ο Κωνσταντίνος Κωστάκης, υιοθετεί τις απόψεις των γαιοκτημόνων και των εύπορων κατοίκων της πόλης, και αρνείται το δικαίωμα ψήφου στους χωρικούς²⁷⁷.

Το θέμα διχάζει την κοινή γνώμη και προκειμένου να επιλυθεί, συγκροτείται μια τετραμελής επιτροπή αποτελούμενη από τον πρόεδρο της ΙΓ Ιονίου Βουλής Στέφανο Παδοβά, τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο και το Δημήτριο Μηλιαρέση, η οποία καταθέτει σχετικό υπόμνημα στον βασιλιά²⁷⁸. Σ αυτό ανέφερε ότι η επιθυμία των

²⁷² Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 410.

²⁷³ Σ. Βερύκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων κρατών των Ιονίων Νήσων (1815-1864)*, Αθήνα 1964, σ. 421.

²⁷⁴ Βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Εθνοσυνέλευσης (αρ. 10, 18), 9, 11 και 22 Μαΐου 1864.

²⁷⁵ Γ. Χυτήρης, *Το Κερκυραϊκό αγροτικό πρόβλημα την επομένη της Ενώσεως και οι αναφορές του Άγγλου Προξένου*, Κέρκυρα 1981, σ. 21-22.

²⁷⁶ Σ. Βερύκιος, ό.π., σ. 468.

²⁷⁷ Γ. Χυτήρης, ό.π., σ. 22-23. Εφημερίδα «Η Κοινότης Κέρκυρας», αρ. φ. 9/3-6-1864.

²⁷⁸ Όλ. Παχή, ό.π., σ. 22-23.

Επτανήσιων ήταν η καθολική ψηφορία, η εκλογή με σφαιρίδια και ο διπλασιασμός του αριθμού των βουλευτών, δηλαδή από 42 σε 84 ²⁷⁹.

Τελικά με ψήφισμα της ελληνικής Βουλής στις 14 Απριλίου 1864 (νόμος 52, 16 Απριλίου 1864) αποφασίστηκε να γίνουν εκλογές στα Επτάνησα, με καθολική ψηφοφορία, για την εκλογή 84 συνολικά βουλευτών ²⁸⁰.

Έτσι, άρχισε ένας έντονος προεκλογικός αγώνας, ο οποίος δεν είναι άσχετος με πολιτικές σκοπιμότητες, που σχετίζονται με τη συζήτηση για το Σύνταγμα, που πραγματοποιείται εκείνη τη στιγμή στην Εθνοσυνέλευση ²⁸¹. Στην Κέρκυρα τη μεγαλύτερη δύναμη είχε το μεταρρυθμιστικό κόμμα, το οποίο υιοθετεί τη σταδιακή και με εξαιρέσεις αλλαγή του νομικού πλαισίου. Ανάμεσα τους συναντάμε τον Σωκράτη Κουρή, τον Ανδρέα Μουστοζύδη, τον Στέφανο Παδοβά, τους Σπυρίδων και Ναπολέον Ζαμπέλιο. Απευθύνονταν στους διανοούμενους, τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους μικρούς γαιοκτήμονες, τους βιοτέχνες και τώρα, στις πρώτες εκλογές μετά την Ένωση, διεκδικεί την ψήφο των Κερκυραίων. Υποστηρίζονταν από τα μέλη της λέσχης «Αναγγένησις» και την ομώνυμη εφημερίδα ²⁸².

Αγροτικό κόμμα δεν υπήρχε στην Ιόνιο Βουλή ²⁸³. Τα συμφέροντα των αγροτών θα εκπροσωπήσει η παράταξη του Πολυχρονίου Κωνσταντά, ο οποίος θα μείνει στην ιστορία ως ηγέτης και εκφραστής των συμφερόντων της τάξης των χωρικών. Είναι επικεφαλής ενός ψηφοδελτίου που απευθύνεται στους κατοίκους της υπαίθρου και διεκδικεί την ψήφο τους. Ο ίδιος στις εκλογές του 1865 θα ιδρύσει και το αντίστοιχο κόμμα. Οι υπόψηφιοι βουλευτές της παράταξης αυτής υποστηρίζονταν από τη λέσχη «Κοινότης», η οποία εξέδιδε την ομώνυμη εφημερίδα.

Η πρώτη παρέμβαση του Κωνσταντά, η οποία όμως δείχνει συντηρητικό προσανατολισμό, γίνεται πολύ πριν την προκήρυξη των εκλογών στα Επτάνησα, στις 27 Φεβρουαρίου 1864. Μαζί με τον Αντώνιο Κόντη, πρόξενο της Ελλάδας στη Βενετία είχαν δημοσιεύσει ένα σχέδιο συντάγματος που παραχωρούσε στο βασιλιά περισσότερα

²⁷⁹ Σ. Βερύκιος, ό.π., σ. 468. Εφημερίδα «Η κοινότης Κέρκυρας» αρ. φ. 9/3-6-1864.

²⁸⁰ Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΣΞ της 14^{ης} Απριλίου 1864, σ. 36. βλ. Όλ. Παχή, ό.π., σ. 23.

²⁸¹ Ν. Σαρίπολος, «Το Παρελθόν, το Παρόν και το Μέλλον της Ελλάδος», Κλειώ (Τεργέστης), 23/5 Μαρτίου 1865.

²⁸² Σπ. Βερύκιος, ό.π., σ.471.

²⁸³ Η πρώτη οργανωμένη παρέμβαση των χωρικών στα πολιτικά δρώμενα, σημειώθηκε το 1862 με προκήρυξη ενόψει των εκλογών για το 12^ο Κοινοβούλιο. Βλ. Ν. Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος», Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ', Αθήνα 1977, σ. 213-214.

δικαιώματα από όσα θέλησε ποτέ να του παραχωρήσει η πλειοψηφία της Συντακτικής συνέλευσης.

Συγκεκριμένα, ο βασιλιάς θα διορίζε τους προέδρους της Γερουσίας και της Βουλής (άρθρο 14), η νομοθετική πρωτοβουλία ανήκε μόνο στο βασιλιά, τη γερουσία και την κυβέρνηση (άρθρο 47) και παραχωρούσε στο διάδοχο του θρόνου έδρα και ψήφο στη γερουσία (άρθρο 89). Οι ιδέες της κοινωνικής απελευθέρωσης αφορούσαν μόνο στα δικαιώματα των αγροτών²⁸⁴. Ίσως μ αυτόν τον τρόπο ο Κωνσταντάς πίστευε ότι θα μπορούσε να προσεγγίσει περισσότερο τους χωρικούς, οι οποίοι, τότε, χαρακτηρίζονταν από φιλοβασιλικά αισθήματα.

Στις 22 Ιουνίου 1864²⁸⁵ δημοσιεύεται σε μονόφυλλο η προγραμματική διακήρυξη της παράταξης του, στην οποία συμμετέχουν 19 ακόμη υποψήφιοι²⁸⁶. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι την εποχή που εξετάζουμε, τα προγράμματα και οι θέσεις των υποψηφίων τυπώνονταν σε μονόφυλλα τα οποία αποτελούσαν το βασικό μέσο επικοινωνίας των τελευταίων με τους ψηφοφόρους τους.

Στο συγκεκριμένο, η συλλογιστική του Κωνσταντά στρέφεται γύρω από τρεις άξονες και δεν αποκλείει αρχικά, την επικοινωνία με τους κτηματίες της πόλης. Συγκεκριμένα διακήρυττε ότι θα αγωνιζόταν για: **α.** Την άμεση εισαγωγή της ελληνικής νομοθεσίας, που δεν επέτρεπε την προσωποκράτηση για χρέη ή για οφειλόμενα αγροληπτικά μερίδια. **β.** Την κατάργηση των φέουδων και την αποζημίωση των κατόχων τους από τους εισπραττόμενους φόρους επί των σιτηρών. **γ.** Την εκκαθάριση της αγροληπτικής ιδιοκτησίας με τη μετατροπή των επί των ιδιωτικών κτημάτων αγροληπτικών μεριδίων σε ετήσιες σταθερές χρηματικές

---

²⁸⁴ «ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ *Περί οικογενειακών και ατομικών δικαιωμάτων.* Άρθρον 201. Τα τιμαριωτικά δικαιώματα παντός είδους και πάσης κατηγορίας καταργούνται απολύτως, οι δε στερηθέντες της ιδιοκτησίας των δια λόγους τιμαριωτικούς αναλαμβάνουσιν αυτήν αυτοδικαίως. Πάσα σύμβασις μεταβάλλουσα την φύσιν των δικαιωμάτων τούτων είναι αυτοδικαίως άκυρος». Βλ. σχετικά Α. Κόντης, *Σχέδιον Συντάγματος*, 1864.

²⁸⁵ Π. Κωνσταντάς, *Συνάδελφοι*, Κέρκυρα 1864, εφ. Κοινότης Κερκύρας, φ. 14/1864.

²⁸⁶ Οι 20 υποψήφιοι βουλευτές της υπαίθρου ήταν οι Γουλιαρμής Ιωάννης από Καλαφατιώνες, Ζερβός Θεόδωρος από Αγ. Θεοδώρους, Ζωχίος Γεράσιμος από Αγ. Δέκα, Καρύδης Ανδρέας από Κουσπάδες, Κόντης Αντώνιος από Μαντούκι, Κόντης Κώστας από Μαντούκι, Κοντός Αρσένιος από Γαστούρι, Κουβαράς Σπυρίδων από Περουλάδες, Κωνσταντάς Πολυχρόνιος από Αγραφούς, Λούβρος Νικόλαος από Σκριπερό, Μεταλληνός Βασίλειος από Κορακιάνα, Νικοκάβουρας Αναστάσιος από Σφακερά, Παγιατάκης Μαργαρίτης από Πάγους, Ποφάντης Χριστόδουλος από Μαντούκι, Παγκράτης Νικόλαος από Καστελλάνους Μέσης, Πανδής Παύλος από Μελίκια, Χοντρογιάννης Γεώργιος από Σωκράκι, Ράλλης Αρσένιος από Γαρούνα, Χειμαριός Σπυρίδων από Ποταμό. Βλ. σχετικά Π. Κωνσταντάς *Συνάδελφοι χωρικοί*, Μονόφυλλο, Κέρκυρα 1864.

εισφορές και την αποπληρωμή των χρεών²⁸⁷. Τέλος διαπιστώνει την ανάγκη ίδρυσης Αγροτικής Τράπεζας, για την πάταξη της τοκογλυφίας, που ανθούσε²⁸⁸.

Η νομική αφομοίωση (1864-1871) της Επτανήσου στο Ελληνικό βασίλειο

Με τις εκλογές του 1864, 19 από τους 20 βουλευτές εκλέγονται υπό το πρόγραμμα του Π. Κωνσταντά²⁸⁹. Το γεγονός αυτό ήταν αναμενόμενο, αφού ο αγροτικός πληθυσμός που υπερτερούσε αριθμητικά, ψήφισε τους υποψηφίους του, πιστεύοντας ότι στο ελληνικό κράτος με τους προοδευτικότερους σε σχέση με αυτούς του Ιονίου, θεσμούς, θα καταλυόταν το ισχύον φεουδαρχικό σύστημα. Σύμφωνα με την αναφορά του Άγγλου Προξένου στα Επτάνησα, από τους 50 συνολικά υποψηφίους πληρεξουσίου, οι 33 ήταν κάτοικοι της πόλης και οι 17 κάτοικοι της υπαίθρου²⁹⁰. Αρχικά η επτανησιακή κοινοβουλευτική ομάδα εμφανίστηκε στην εθνοσυνέλευση ενωμένη. Στόχος της η στήριξη του καθεστώτος της συνταγματικής μοναρχίας και η ενίσχυση της έννομης τάξης και της κυβέρνησης. Οι περισσότεροι θα προσχωρήσουν στη συνέχεια στο κόμμα των Ορεινών, αλλάζοντας το συσχετισμό δυνάμεων στη συντακτική συνέλευση²⁹¹.

Στις 29 Ιουλίου 1864, οι πληρεξούσιοι της Κέρκυρας υπέβαλλαν νομοσχέδιο 20 άρθρων, που βέβαια δεν ψηφίζεται, για την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος, το οποίο βρισκόταν σε όξυνση. Σύμφωνα με αυτό τα φέουδα καταργούνταν, καθώς και όλες οι εισφορές τις οποίες χρωστούσαν οι χωρικοί στους φεουδάρχες. Οι τελευταίοι θα αποζημιώνονταν από το εγχώριο ταμείο της Κέρκυρας²⁹².

²⁸⁷ I. Α. Τυπάλδος, *Η Ένωση των Ιονίων Νήσων μετά του βασιλείου της Ελλάδος*, Αθήνα 1863, σ. 3-6.

²⁸⁸ Η ανάγκη σύστασης Αγροτικής Τράπεζας είχε διαπιστωθεί από την περίοδο της Αγγλοκρατίας. Η 5^η Βουλή, με νόμο της, ίδρυε τράπεζα με εκδοτικό τμήμα, παράλληλο προς τον ταμειωτικό και δανειοδοτικό της προορισμό. Όμως ο νόμος αυτός δεν υλοποιείται. Στη συνέχεια η 10^η Βουλή ψήφισε το σχέδιο νόμου περί Συστάσεως Καταστήματος Πιστώσεως και δανειστικών Τραπεζών, όμως και πάλι η ίδρυση του δεν πραγματοποιείται. Η 11^η Βουλή ψήφισε νέο σχέδιο νόμου για τη σύσταση Αγροτικής Τράπεζας αλλά το απέρριψε η Γερουσία. Στην 12^η Βουλή κατατέθηκε νέο σχέδιο νόμου, χωρίς και αυτό να έχει καλύτερη τύχη. Βλ. Γ. Χυτήρης, *ό.π.*, σ. 15-16.

²⁸⁹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 411. βλ. επίσης Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 25-26.

²⁹⁰ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σελ. 26.

²⁹¹ Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. 2, Αθήνα 1984, σ. 409.

²⁹² Το ποσό της αποζημίωσης θα υπολογιζόταν ως εξής. Θα λαμβάνονταν υπόψη η καθαρή εισπραξη της δεκαετίας 1850-1860 και αυτή θα μετατρεπόταν σε χρήματα τρεχουσών τιμών. Το κεφάλαιο της αποζημίωσης θα προσδιοριζόταν προς 8% επί του

Το νομοσχέδιο αυτό προκάλεσε πολλές αντιδράσεις από τους γαιοκτήμονες και τους εύπορους κατοίκους της πόλης. «*Μόνη μια τάξι των κατοίκων Κερκύρας, η των χωρικών, αντιπροσωπεύεται εν τη Ελληνική Συνελεύσει*», διαμαρτύρεται ο Μ. Πολυλάς, κάτοχος «*μετά πολλάς θυσίας τιμαρίου*»²⁹³. Το νομοσχέδιο τελικά δεν ψηφίζεται εξαιτίας των αντιδράσεων, οπότε ορίζεται από την κυβέρνηση επιτροπή μελέτης του θέματος. Σκοπός της ήταν να βρει τρόπο αποζημίωσης των φεουδαρχών και τρόπο λύσης των υπόλοιπων προβλημάτων που στοιχειοθετούσαν το αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας²⁹⁴.

Οι αντιδράσεις των αρχόντων της πόλης, μαρτυρούν το ότι «*οι ρακένδυτοι εκείνοι, οι οποίοι αποτελούν τον Κωτζαντιανό θίασο*»²⁹⁵, και οι οποίοι απέκτησαν πολιτική ύπαρξη συγκυριακά λόγω της Ένωσης, θα λειτουργήσουν σαν απειλή για τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων. «*Φωναί κοινωνισμού, αποκλεισμού μίας τάξεως υπέρ της άλλης, φωναί αίτινες ουδέποτε αλλαχού ηκούσθησαν, επαναλαμβάνοντο και διεδίδοντο*»²⁹⁶. Το πρόβλημα θα αντιμετωπιστεί αργότερα με το χωρισμό του νησιού σε τρεις εκλογικές περιφέρειες²⁹⁷, ενώ για την ώρα ξεκινά η έρευνα των αρχείων και των παλαιών αναγραφών προκειμένου να βρεθούν νομιμοποιητικοί τίτλοι κατοχής κτημάτων. Αρχίζει η μάχη των φυλλαδίων, ενώ πυκνώνουν οι επαφές με κύκλους της πρωτεύουσας²⁹⁸.

Ολοκληρώνοντας, μέσα σ αυτό το κλίμα, το έργο της, η επιτροπή, διαίρεσε το αγροτικό ζήτημα σε έξι επιμέρους θέματα: τιμάρια, διηνεκείς αγροληψίες, διηνεκείς εμφυτεύσεις, εκτιμήσεις του προϊόντος των αγροληπτικών ελαιοδέντρων, τοκογλυφικές συμβάσεις, χρέη και σύστημα υποθηκών σε σχέση με τη σύσταση αγροτικής τράπεζας.

καθαρού εισοδήματος ενός έτους. Η εξόφληση θα γινόταν σε δέκα ετήσιες δόσεις, με τόκο 5% στο κεφάλαιο. Βλ. Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 29.

²⁹³ Μ. Πολυλάς, *Περί των εν Κερκύρα τιμαριωτικών κτημάτων*, Κέρκυρα 1864, σ. 8. Πρόκειται για το φέουδο «Φιομάχο».

²⁹⁴ Η επιτροπή διορίζεται με βασιλικό Διάταγμα στις 19 Νοεμβρίου 1864 στην οποία συμμετέχει και ο Π. Κωνσταντάς, ένας φεουδάρχης, ο Δ.Σ. Προσαλέντης και δύο χωρικοί, οι Γ. Μεταλληνός και Ι. Μοναστηριώτης. Βλ. Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 31.

²⁹⁵ Η Φωνή, φ. 154/1868.

²⁹⁶ Δ. Κουρκουμέλης, *ό.π.*, σ. 11.

²⁹⁷ Νόμος PMN της 9^{ης} Ιανουαρίου 1866 *περί διοικητικής διαιρέσεως της Επτανήσου*. «Σκοπός της διαιρέσεως είναι, αποχωριζομένων των ψήφων της πόλεως από των της εξοχής, όπως από της ελευθέρως αυτών ψηφοφορίας εξέλθη ειλικρινής και αναμφισβήτητος αντιπροσωπεία εκάστου των αντιδίκων μερών, προς συζήτησιν του αγροτικού ζητήματος εν τη Βουλή» Μαυροκορδάτος, Δ., Επίσημος Εφημερίς, φ. 43/1865. Η «ταξική» αυτή διαίρεση του νησιού σε τρεις εκλογικές περιφέρειες ήταν καθοριστική για το αποτέλεσμα των εκλογών του 1865. Οι έξι βουλευτές από τις επαρχίες Μέσης και Όρους ήταν από το Αγροτικό Κόμμα και οι τρεις από το Μεταρρυθμιστικό Κόμμα της πόλης. Βλ. Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 38-39.

²⁹⁸ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 412.

Για τα «τιμάρια», η επιτροπή δεχόταν την απόφαση της Βουλής (9-11-1864) που κατάργησε τα φέουδα της Κέρκυρας και πρότεινε να αποζημιώσει η κυβέρνηση τους φεουδάρχες για την ετήσια πρόσοδο που χάνουν. Μέχρι όμως να προσδιοριστεί το ποσό θα συνέχιζε ο κάθε φεουδάρχης να εισπράττει τις φεουδαλικές του προσόδους. Επίσης είχαν το δικαίωμα να απαιτήσουν τις οφειλές (τα *δοσίματα*) που είχαν καθυστερήσει να δώσουν οι υπόχρεοι, πριν από το Δεκέμβριο του 1863 σε δεκαετείς άτοκες δόσεις.

Για τις περιπτώσεις αγροληψίας η επιτροπή πρότεινε να απαγορευτούν οι διηνεκείς αγροληψίες στο μέλλον, να επιτρέπονται οι πρόσκαιρες αγροληψίες, αλλά η διάρκεια τους να μην υπερβαίνει τα 29 χρόνια. Τέλος να διαλυθούν οι διηνεκείς αγροληψίες που συνομολογήθηκαν με συμβόλαια πριν το 1841 με την αίτηση του ενός από τους ενδιαφερομένους²⁹⁹. Παράλληλα προσπάθειες γίνονται για την εύρεση ενός δικαιότερου συστήματος εκτίμησης και διάλυσης των τοκογλυφικών συμβάσεων.

Το έργο της επιτροπής αντιμετωπίζεται θετικά από τον Π. Κωνσταντά, ο οποίος σε άρθρο του τονίζει ότι το έργο της επιτροπής είναι «*προϊόν αγνής φιλανθρωπίας και ειλικρινούς πατριωτισμού, προωρισμένο να συντελέσει εις την επάνοδον της ειρήνης και ομονοίας εν Κερκύρα της εξασφάλισεως των κόπων και της ιδιοκτησίας του γεωργού και της βελτιώσεως της ιδιοκτησίας του αστού*»³⁰⁰.

Εντωμεταξύ, στις αρχές Σεπτεμβρίου 1864³⁰¹, αρχίζει στη Βουλή η συζήτηση, για την νομική ενσωμάτωση των Επτανήσων στο ελληνικό βασίλειο. Παρόλο που αρχικά ψηφίζεται ομόφωνα η ισχύς ενιαίας νομοθεσίας, στη συνέχεια θα ξεσπάσουν βίαιες συγκρούσεις σχετικά με αυτό το θέμα. Οι βουλευτές των πεδινών ήταν καχύποπτοι απέναντι σε αυτούς που υποστήριζαν την σταδιακή αφομοίωση γιατί πίστευαν ότι με αυτόν τον τρόπο οι Επτανήσιοι ήθελαν να διατηρήσουν τα φορολογικά τους προνόμια. Αντίθετα οι Ορεινοί επιθυμούσαν μια ρεαλιστική και πραγματιστική διαδικασία σταδιακής ενσωμάτωσης, με προσεκτική και φρόνιμη νομοθετική εργασία. Ο Κωνσταντάς ήλπιζε ότι με την άμεση ενσωμάτωση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί γρηγορότερα η κατάργηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων των γαιοκτημόνων υπέρ των αγροτών³⁰².

Τελικά, στις 26 Σεπτεμβρίου 1864, η Εθνοσυνέλευση αποδέχτηκε την αρχή της πλήρους αφομοίωσης των Επτανήσων. Αποφάσισε ότι η ελληνική νομοθεσία θα ισχύσει από την 1^η Ιανουαρίου 1865 και

²⁹⁹ Έκθεσις της επι του αγροτικού ζητήματος Κερκύρας επιτροπής, Κέρκυρα 13 Μαρτίου 1865.

³⁰⁰ Εφημερίδα «ΑΣΤΗΡ», αρ. φ. 11/24-4-1865.

³⁰¹ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 32-33.

³⁰² Gunnar Hering, *ό.π.*, σ.418-420.

ταυτόχρονα παραδέχτηκε την έκδοση μεταβατικών διαταγμάτων και διαταγμάτων εξαιρέσεως. Με ψήφους 144 έναντι 117 η Βουλή αποφάσισε ότι το βασιλικό διάταγμα που θα εκδιδόταν για την εισαγωγή της ελληνικής νομοθεσίας στα Επτάνησα θα έπρεπε να περιέχει και τις εξαιρετικές ρυθμίσεις. Επομένως, η νομοθετική εναρμόνιση δεν μπορούσε να γίνει παρά μόνο σταδιακά και έτσι μετά από απόφαση της Βουλής αναβλήθηκε για την 1^η Ιουλίου 1866³⁰³. Μέχρι τότε οι επιτροπές που η Βουλή θα ορίσει θα προσπαθήσουν να ορίσουν πρώτα το περιεχόμενο του αγροτικού ζητήματος και ακολούθως να προτείνουν λύσεις.

Στο μόνο θέμα με το οποίο όλοι συμφωνούσαν ήταν η κατάργηση των φέουδων, η οποία είχε ψηφιστεί σχεδόν ομόφωνα από την κοινοβουλευτική ομάδα. Η ομοφωνία αυτή όμως, γρήγορα θα δώσει τη θέση της στη ρήξη των επτανήσιων βουλευτών, η οποία θα επέλθει τον Οκτώβριο του 1864, όταν στην αρμόδια επιτροπή της Βουλής πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί το ύψος της αποζημίωσης των φεουδαρχών, ενώ παράλληλα να ξεκαθαριστεί το καθεστώς των ιδιωτικών συμβάσεων³⁰⁴.

Διαμορφώνονται δύο αντίπαλες ομάδες. Οι τρεις βουλευτές της πόλης με πρωτεργάτη τον Σ. Κουρή υπερασπίζονται το ιερό της ιδιοκτησίας δικαίωμα και γι αυτό θα θεωρήσουν τα νομοσχέδια αντισυνταγματικά³⁰⁵. Οι αγροτιστές βουλευτές (Κωνσταντάς, Ζερβός, Καρύδης, Λούβρος, Παγκράτης, Ρωμαιοί) θα επιμείνουν στον ελλιπή χαρακτήρα τους, ενώ παράλληλα διακηρύττουν ότι επιδιώκουν σχετική διανομή της γης και κατάργηση των αγροτικών χρεών³⁰⁶.

Η πρώτη θα τα αντιμετωπίζει σαν απειλή για την ιδιοκτησία³⁰⁷, η δεύτερη σαν εμπόδιο για την ελευθερία της. Παρόλο που και οι δύο πλευρές υπερασπίζονται ως ιερό και απαραβίαστο το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, ωστόσο διαφέρουν ως προς το ποιες κοινωνικές ομάδες θεωρούν ικανές για την διεκδίκησή του. Αυτό που τις διαφοροποιεί είναι η διαφορετική αντίληψη της καθεμιάς, όχι μόνο για τις οικονομικές της λειτουργίες, αλλά και για τον ρόλο της συνολικά στο κοινωνικό πλέγμα³⁰⁸.

Η πρόταση Κωνσταντά, παρά τις διακηρύξεις και ίσως τις προθέσεις, ωφελεί τελικά κυρίως τη μεγάλη και μεσαία αγροτιά, αλλά και τους κτηματίες της πόλης που είχαν στην κατοχή τους μέσω των

³⁰³ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 33-34.

³⁰⁴ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, *ό.π.*, σ. 413-414.

³⁰⁵ Μ. Πολυλάς, *Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευσιών*, Κέρκυρα 1868, σ. 1.

³⁰⁶ Πρακτικά της Συνελεύσεως, Συνεδριάσις ΤΚΓ της 21 Σεπτεμβρίου 1864, τ. 5, σ. 385.

³⁰⁷ Δ. Κουρκουμέλης, *Τα Κερκυραϊκά Νομοσχέδια*, Κέρκυρα 1864, σ. 44.

³⁰⁸ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 413-414.

υπεκμισθώσεων, το μεγαλύτερο τμήμα των φεουδαλικών γαιών³⁰⁹. Το άρθρο 12 του νομοσχεδίου, σύμφωνα με το οποίο μετατρέπονται σε χρηματικές οι εισφορές των αγροτών, σίγουρα δεν εξυπηρετεί τους άπορους αγρότες. «Οι συνομολογηθέντες εμφυτευτικοί κανόνες εις είδη μεταβάλλονται υποχρεωτικώς εις χρήματα και καθίστανται εξαγοράσιμοι προς οκτώ τοις εκατόν με την έκπτωσιν του τετάρτου, κατά τα εγχώρια έθιμα της Κερκύρας»³¹⁰.

Οι μόνοι κερδισμένοι είναι οι εύποροι αγρότες, αγρολήπτες των αστών γαιοκτημόνων, αφού η προπληρωμή της εξαγοράς γίνεται από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο αγρολήπτη. Οι φτωχοί χωρικοί δεν θα πάρουν εύκολα πίσω τα –ούτως ή άλλως μικρά– αγροτεμάχια τους, αν αυτά επιβαρύνονταν με φεουδαλικά δασύματα³¹¹. Από κει και πέρα το πρόβλημα ανατίθεται σε μια σειρά επιτροπών από νομομαθείς της εποχής, οι οποίοι θα προσπαθήσουν να διευθετήσουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας των νησιών, χωρίς όμως στην ουσία να θίγουν τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων πόλης και εξοχής³¹².

Από το Μάιο του 1865 έως τον Οκτώβριο του 1867, που αρχίζουν οι συζητήσεις στη Βουλή για το «κερκυραϊκό ζήτημα», μεσολαβεί ένα διάστημα που καταναλώνεται σε παρασκευαστικές διαβουλεύσεις με πολιτικούς κύκλους της Αθήνας, προκειμένου οι δύο ομάδες να προωθήσουν τις θέσεις τους και να εξουδετερώσουν τον αντίπαλο³¹³. Στο μεταξύ η κατάσταση στην Κέρκυρα ήταν έκρυθμη.

Σύμφωνα με τις αναφορές του Άγγλου Προξένου, στις 13 και 16 Ιανουαρίου 1865, οι χωρικοί έκαναν πορείες και διαδηλώσεις στην πόλη, με αίτημα την άμεση αφομοίωση, γιατί έτσι πίστευαν ότι θα απαλλαγούν από τον κίνδυνο της προσωποκράτησης, εξαιτίας των χρεών τους στους γαιοκτήμονες, με δεδομένο, μάλιστα ότι ο ελαιόκαρπος είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή εκείνη τη χρονιά. Η αστυνομία απαγόρευσε τις πορείες στην πόλη και περιόρισε τον Κωνσταντά, διοργανωτή και υποκινητή αυτών, στις φυλακές του φρουρίου³¹⁴.

Από την πλευρά τους οι βουλευτές της πόλης, βλέποντας ότι στις πρόσφατες εκλογές αναδείχτηκαν περισσότεροι πληρεξούσιοι από την εξοχή, προσπαθούν να πείσουν την κυβέρνηση να κάνει την πόλη της Κέρκυρας χωριστή εκλογική περιφέρεια. Χαρακτηριστικά η εφημερίδα

³⁰⁹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 414.

³¹⁰ *Έκθεσις της πλειονοψηφίας της επί του αγροτικού ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής*, Αθήνα 1864, σ. 28..

³¹¹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ. 414.

³¹² Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 34-43.

³¹³ Σ. Κουρής, *Το προς την πατρίδα καθήκον. Ιστορική Έκθεσις των περί ιδιοκτησίας Κερκύρας ζητημάτων*, Κέρκυρα 1868, σ. 5-20. βλ. επίσης Α. Παπαδάτος, *Η εικόν των χωρικών βουλευτών Κερκύρας*, Αθήνα 1868, σ. 1.

³¹⁴ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 35

«Ελλάς», του Π.Β. Αρμένη, έγραφε «Τα αντικρουόμενα συμφέροντα των αστών και των αγροτών Κερκύρας ήσαν τοιαύτης φύσεως, ώστε απητείτο εν τη νήσω ταύτη μία υποδιαίρεσις εις επαρχίας εξασφαλίζουσα τα δικαιώματα πάντων. Το μέτρον τούτο...θα είχε το πλεονέκτημα να θεραπεύση μίαν ανάγκην. Καθότι πρόκειται περί πληθυσμού 25.000 ψυχών κινδυνεύοντος να θυσιασθή εις τας ιδιοτροπίας διπλασίου πληθυσμού ενοικούντος εις κεχωρισμένην περιφέρειαν»³¹⁵. Τελικά στις 5 Μαρτίου 1865, η Κέρκυρα χωρίστηκε σε τρεις επαρχίες, την Κέρκυρα (πόλη), τη Μέση και το Όρος, καθεμία από τις οποίες θα εξέλεγε τρεις βουλευτές³¹⁶. Η ιδέα αυτή ανήκε στον Ιάκωβο Πολυλά, συντηρητικό αστό βουλευτή, ο οποίος επεδίωκε την ενίσχυση της εκπροσώπησης της πόλης έναντι της εξοχής³¹⁷.

Τότε, ο Κωνσταντάς δημιουργεί το Αγροτικό κόμμα, το οποίο είχε ως σήμα ένα σταυρό στα εθνικά χρώματα, γαλάζιο και λευκό. Το πρόγραμμα του ανάμεσα στα άλλα προέβλεπε την άμεση ενσωμάτωση, η οποία όμως προκαλούσε ένα σωρό τεχνικά προβλήματα³¹⁸. Οι πολιτικές αντιπαλότητες εντείνονται και όπως είναι φυσικό ακολούθησαν προσπάθειες κατασπίλωσης του ηγέτη των αγροτών. Οι πολιτικοί του αντίπαλοι τονίζουν ότι τα προτεινόμενα από την επιτροπή νομοσχέδια ήταν δυσμενή για τους χωρικούς και πως ο ίδιος δεν διαχώρισε τη θέση του από τα υπόλοιπα μέλη της επιτροπής³¹⁹.

Τελικά, η διαίρεση του νησιού σε τρεις εκλογικές περιφέρειες, η οποία ήταν καθοριστική για το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαΐου 1865, αποτέλεσε νίκη των αντιπάλων του. Οι έξι βουλευτές από τις επαρχίες Μέσης και Όρους ήταν από το Αγροτικό κόμμα, ενώ οι τρεις βουλευτές της πόλης ήταν μεταρρυθμιστές³²⁰.

Το θέμα της αφομοίωσης, συνέχισε και μετά τις εκλογές να αποτελεί αιτία έντονων αντιπαραθέσεων στη Βουλή αφού από τις αρχές ως τα μέσα του 1865, κατατίθενται σειρά νομοθετημάτων, όπως αυτά για την φορολογική, αστυνομική, τελωνειακή αφομοίωση.

³¹⁵ Εφημερίδα «ΕΛΛΑΣ», αρ. φ. 26-1-1865.

³¹⁶ Ιστορία Ελληνικού Έθνους, ό.π., τ.ΙΓ', σ. 240.

³¹⁷ Κ. Κλήμης, ό.π., σ. 249-250.

³¹⁸ Gunnar Hering, ό.π., σ. 445.

³¹⁹ Διάλογος, Μονόφυλλο, Κέρκυρα 9 Μαΐου 1865.

³²⁰ Εκτός από τον Π. Κωνσταντά, ο οποίος πήρε 2.652 ψήφους, εκλέγονται οι Θόδωρος Ρωμαίος με 2.325 ψήφους και Νικόλαος Λούβρος με 1.812 ψήφους της περιφέρειας Όρους-Γύρου, όπου ψήφισαν 3.610 άτομα και Νικόλαος Παγκράτης με 1.146 ψήφους, Νικόλαος Καρύδης με 1.196 και Θόδωρος Ζερβός με 1.326 ψήφους της περιφέρειας Όρους Λευκίμμης, όπου ψήφισαν 4.038 άτομα. Εκλέγονται επίσης οι τρεις μεταρρυθμιστές Στέφανος Παδοβάς με 3.199 ψήφους, Σωκράτης Κουρής με 3.119 ψήφους και Γεώργιος Μαρκοράς με 3.000 ψήφους, σε σύνολο 4.245 ψηφοφόρων. Βλ. Όλ. Παχή, ό.π., σ.38-39.

Στη φάση αυτοί οι αγροτιστές βουλευτές πέτυχαν την ψήφιση του μεταβατικού ΡΝ νόμου, τον Ιανουάριο του 1866. Σύμφωνα με αυτόν , εκτός των άλλων, καταργούνται οι ισχύουσες διατάξεις περί εκτιμήσεως του ελαιοκάρπου, προσωπικής κράτησης και πλειστηριασμού των ακινήτων για χρέη, καθώς και η επαναφορά των κτημάτων στους αγροδότες λόγω «κακογεωργησίας» ή μη πληρωμής των οφειλόμενων μεριδίων. Μέχρι να εκδοθεί ο Ελληνικός Αστικός Κώδικας εφαρμόζονταν οι διατάξεις της ελληνικής Πολιτικής Δικονομίας για την προσωποκράτηση και αποφυλακίζονταν από τις φυλακές των Επτανήσων οι κρατούμενοι εκείνοι των οποίων η φυλάκιση δεν ήταν σύμφωνη με τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας³²¹.

Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι, από τον Αύγουστο του 1864 ο Π. Κωνσταντάς ζητούσε αναστολή των ενταλμάτων προσωποκράτησης και αποφυλάκιση των μέχρι τότε φυλακισθέντων. Μάλιστα, ανέφερε ότι στις φυλακές της Κέρκυρας κρατούνταν πάνω από 300 αγρότες, εξαιτίας καθυστέρησης στην καταβολή των εγγείων προσόδων ή ακόμα και στην καταβολή των δικαστικών εξόδων³²². *«Τι κατορθώσαμε... Δεν φυλακίζεται πλέον ο χωρικός, διότι χρεωστεί...Αι εκτιμήσεις του ελαιοκάρπου δεν γίνονται πλέον όπως θέλουσι οι λεγόμενοι άρχοντες μας, αλλά όπως ορίζουσιν η δικαιοσύνη και ο ορθός λόγος...Αι επανελεύσεις των κτημάτων κατηργήθησαν, ή ανεστάλησαν αορίστως, και δεν αρπάζει πλέον δια την καθυστέρησιν ενός σεληνίου το κτήμα του χωρικού ο άρπαξ, ο πλεονέτης»*³²³.

Οι διατάξεις για αναστολή του δικαιώματος επιστροφής του κτήματος και για κατάργηση του νόμου εκτίμησης του ελαιοκάρπου που προστέθηκαν στο νόμο στη διάρκεια της τρίτης ανάγνωσης του στη Βουλή, αιφνιδίασαν τους βουλευτές της πόλης. Πολύ γρήγορα έχουμε αντιδράσεις από την τάξη των γαιοκτημόνων, η οποία βλέπει ότι απειλούνται τα συμφέροντα της.

Συγκεκριμένα,, αντιδρούν στο άρθρο 2 του νόμου, γιατί σύμφωνα με την κατάργηση του τρόπου εκτίμησης του ελαιοκάρπου, οι γεωργοί δεν έδιναν τα μερίδια λαδιού στους γαιοκτήμονες. *«Τινές των πολιτών μη δυνάμενοι άλλως να εισπράξωσι τα εισοδήματα των, συνέτρεξαν εις την προστασίαν του νόμου επιχειριζόμενοι εκτελεστικής πράξεις, αλλ επί ματαίω εδαπάνησαν και τον τελευταίον οβολόν, διότι οι χωρικοί επιτιθέντες βιαίως κατά των δικαστικών κλητήρων και χωροφυλάκων διαβαραίων απειλών και λιθοβολημάτων φοβίσαντες και πληγώσαντες αυτούς εμπόδισαν την εκτέλεσιν»*³²⁴.

³²¹ Νόμος ΡΝ, «Περί εισαγωγής εν Επτανήσω της εν τω λοιπώ Βασιλείω ισχύουσας Νομοθεσίας».

³²² Κ. Αρώνη-Τσίγλη,ό.π., σ.605.

³²³ Θ. Ρωμαίος, *Προς τους εκλογείς Αγύρου και Μέσης*, Κέρκυρα 1868.

³²⁴ «Η δυσχερής ημών θέσις», Τα Δικαστικά της Κέρκυρας, φ. 25/1867.

Παρατηρούμε, ότι η αποδέσμευση των ιδιοκτητών γαιών από τις τοκογλυφικές συμβάσεις, εντείνει την πολιτική αντιπαράθεση αστών και αγροτιστών βουλευτών, ενώ παράλληλα δίνεται αφορμή στους χωρικούς για αμφισβήτηση των μέχρι τότε υποχρεώσεων τους. Οι αναταραχές στην ύπαιθρο συνεχίζονται³²⁵, ενώ παλιά και νέα αριστοκρατία η οποία βλέπει στο πρόσωπο των καταχρεωμένων χωρικών³²⁶, την απειλή, των για χρόνια παγιωμένων συμφερόντων τους, αναλύει σε φυλλάδια³²⁷ ή εκδηλώσεις, τα δεινά του νόμου αυτού³²⁸. Προκειμένου να υπερασπιστούν τα συμφέροντα τους θα χρησιμοποιήσουν κάθε μέσο, θεμιτό και αθέμιτο.

Όσο διαρκούσε αυτή η αναστάτωση, ο Π. Κωνσταντάς, το Σεπτέμβριο του 1866, απευθύνεται στο βασιλιά, για να διαμαρτυρηθεί για την καθυστέρηση της εφαρμογής του ΠΝ' νόμου³²⁹. Φτάνουμε στον Οκτώβριο του 1866 και οι αγρολήπτες αρνούνται να δώσουν στους γαιοκτήμονες τις εισφορές και εμποδίζουν τους εκτιμητές που έστελναν οι αγροδότες για να εκτιμήσουν την ελαιοκαρπία. Οι αγροδότες με τη σειρά τους διατύπωσαν παράπονα στον νομάρχη, ο οποίος με τη σειρά του επιπλήττει τους δημάρχους, επειδή δεν τον ενημέρωσαν για τα επεισόδια. Στη συνέχεια τονίζει ότι ο ΠΝ' νόμος δεν κατήργησε τη διαδικασία εκτίμησης, αλλά αντικατέστησε τις μέχρι τότε ισχύουσες διατάξεις του Ιόνιου νόμου με τις σχετικές διατάξεις της ελληνικής Πολιτικής Δικονομίας³³⁰.

Διάφορα σχέδια νόμων υποβάλλονται αυτό το διάστημα όχι μόνο από τις επίσημες επιτροπές, αλλά και από άλλους ενδιαφερόμενους. Από την

---

³²⁵ 8 Ιανουαρίου 1865, Σύγκροούνται αστυνομικοί και χωρικοί σε περιοχή έξω από την πόλη, κατά τη διάρκεια πορείας-διαμαρτυρίας των τελευταίων. Τον Οκτώβριο του 1866 (μήνας εκτίμησης της σοδειάς), οι χωρικοί συλλέγουν τη σοδειά χωρίς την άδεια των αγροδοτών. Ακολουθούν συμπλοκές στις 20 του ίδιου μήνα σε περιοχές της Μέσης και του Όρους. Βλ. Επίσημος Εφημερίς, φ. 34/1865.βλ. επίσης Α. Σίδερης, «Αγροτικόν Ζήτημα Κερκύρας», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α (1969), σ. 500-501.

³²⁶ Οι φτωχοί χωρικοί «ευρέθησαν ηναγκασμένοι να ριφθώσι εις τους όνυχας των ακορέστων τοκογλύφων οι οποίοι απέβησαν πρώτον μεν κύριοι των προϊόντων των κτημάτων (μέσω της προαγοράς), είτα δε και των γαιών». Η φωνή των χωρικών, φ. 5/1865.

³²⁷ Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι από αυτά τα «παμφλέτια». *Η ειρηνοποίησης των Κερκυραίων-Σωτηρία της Κέρκυρας- Η εν Κερκύρα αρπαγή της ιδιοκτησίας- Οι Κάφροι* (δηλαδή οι χωρικοί).

³²⁸ Έκθεση η οποία «συνετάχθη υπό τινών ιδιοκτητών Κερκυραίων και...ανεγνώσθη εις την ενταύθα Αναγνωστική Εταιρεία». Παρατηρήσεις επί των άρτι δημοσιευθέντων νομοσχεδίων επί του αγροτικού προβλήματος Κερκύρας, Κέρκυρα 1867, σ. 3.

³²⁹ Όλ. Παχή,ό.π., σ.48.

³³⁰ Ο Νομάρχης Κερκύρας, *Προς τους Δημάρχους των επαρχιών Κερκύρας, Μέσης και Όρους*, Μονόφυλλο, 20 Οκτωβρίου 1866.

πλευρά του ο Κωνσταντάς, στο τέλος του 1866, κάνει το αναγκαίο άνοιγμα προς τα φτωχότερα στρώματα της υπαίθρου³³¹. Οι τελευταίοι είναι καταχρεωμένοι στο τοκογλυφικό κεφάλαιο, σε μια νέα δηλαδή αριστοκρατία που την αποτελούν «άνθρωποι σκληροί και άδικοι, καυστηριασμένην έχοντες την συνείδησιν, και ουδέν άλλο αίσθημα εν τη καρδιά των, ειμή το πλουτείν». Οι χωρικοί είναι «αμαθείς» και «αποκτηνωμένοι» διότι η παλαιά αριστοκρατία επέζησε ηθικώς τους γεωργούς ους εκράτει εις κτηνώδη κατάστασιν με αποτέλεσμα η εν Κερκύρα γεωργική τάξις ως εκ της πολυχρονίου υποδουλώσεως ουδέν να διαφέρει της διανοητικής αναπτύξεως των της Ρωσσίας δουλοπαροίκων και των της Αμερικής δούλων...»³³². Για τον χωρικό παλιά και νέα αριστοκρατία αποτελούν εξίσου εχθρούς. Αντίστροφα για τους ιδιοκτήτες χωριού και πόλης, ο χωρικός θα είναι η απειλή.

Προτείνει στη Βουλή ένα νομοσχέδιο περί υποχρεωτικής χρηματικής εκκαθαρίσεως των ακαθαρίστων παροχών Κερκύρας. Το νομοσχέδιο αυτό αποτελούνταν από ένα άρθρο με το οποίο πρότεινε να περιέλθουν τα κτήματα στους αγρολήπτες και εμφυτευτές και οι φεουδάρχες να αποζημιωθούν, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ιονίου Νόμου³³³.

Παράλληλα, στις 29 Δεκεμβρίου 1866, οι έξι βουλευτές της υπαίθρου (Κωνσταντάς Π., Παγκράτης Ν., Καρύδης Ν., Ζερβός Θ., Λούβρος Ν., Ρωμαίος Θ.) δημοσίευσαν στην Αθήνα ένα παμφλέτι (με τη μορφή επιστολής προς τους Κερκυραίους), στο οποίο πρότειναν ως μόνη λύση για την απόσβεση των χρεών την επιβολή μεγάλων φόρων στα βασικά προϊόντα του νησιού και στα εισαγόμενα είδη³³⁴. Με αφορμή όμως αυτήν την επιστολή, οι χωρικοί στην περιοχή Όρους αρνούνται να πληρώσουν τα χρέη τους στους δικαστικούς κλητήρες, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να τους πετροβολούν³³⁵.

Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, με αφορμή το αγροτικό ζήτημα, είχαν οξυνθεί. Ο πόλεμος των φυλλαδίων που ακολουθεί μαρτυρά το κλίμα που επικρατεί στο νησί. Οι άμεσα θιγόμενοι καταγγέλλουν μέσα από τα εκδιδόμενα φυλλάδια, τους φόβους τους για την κατάσταση του νησιού. Χαρακτηριστικό για τις αντιδράσεις των Κερκυραίων πιστωτών, είναι το παμφλέτι που κυκλοφόρησε στις 16 Ιανουαρίου 1867, με τον τίτλο *Δημοσίευσις της συμμορίας των Κάφρων*. Σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε την 1η Φεβρουαρίου 1867, με τις υπογραφές των έξι βουλευτών της υπαίθρου, και το οποίο έφερε τον τίτλο *Οι εν Κερκύρα λησταί*, κατηγορείται ο βουλευτής της πόλης Σωκράτης Κουρής ότι συντασσόταν

³³¹ Τα Δικαστικά Κερκύρας, φ. 22/1866.

³³² Τα δεινοπαθήματα των χωρικών της Κέρκυρας, Κέρκυρα 1865, σ. 3-10.

³³³ Ανώνυμος, Το κατά της ιδιοκτησίας νομοσχέδιον, Εν Κερκύρα, τη 15 Ιανουαρίου 1867.

³³⁴ Κ. Αρώνη-Τσίγλη, ό.π., σ. 602.

³³⁵ Όλ. Παχή, ό.π., σ.50.

με τους ληστές, δηλαδή τους τοκογλύφους, επειδή υποστήριζε σε παμφλέτι του με τίτλο *Η μελετώμενη κατάργηση των χρεών* ότι η υπερχρέωση των χωρικών οφειλόταν σε ασωτεία και χαρτοπαιξία και ότι ήταν άδικο ο υπόλοιπος εργατικός λαός να πληρώσει τα χρέη της ασωτείας³³⁶. Υπεύθυνοι επίσης θεωρούνται «οι βυζαίνοντες της Κέρκυρας το αίμα παντός είδους τοκισταί και ανατοκισταί Εβραίοι... και οι ολίγοι εκείνοι Κερκυραίοι τοκογλύφοι... Το ευγενές τάγμα των γνήσιων αυτών Κερκυραίων παρέτεινε την ζωήν του κερκυραϊκού ονόματος και την φήμην αυτού υπεστήριζεν, εν ιδρώτι και αίματι, και μετά την δύσιν του ελληνικού αστέρος»³³⁷.

Οι ανακατατάξεις στον τρόπο απόσπασης του πλεονάσματος συνεπάγονται αρκετές φορές τη δαιμονοποίηση του «ξένου», του διαφορετικού. Ο «σκληρός» και «άδικος» νεόπλουτος, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ταυτίζεται με το πρόσωπο του Εβραίου³³⁸. «Το κοινωνικόν της Κέρκυρας χρέος συμποσούται εις τεσσαράκοντα οκτώ εκατομμύρια δραχμάς. Εκ τούτων τα τρία πέμπτα ανήκουσι τοις τοκογλύφοις, εν πέμπτον τοις κτηματίαις, και περίπου εν πέμπτον τη τοπική κυβερνήσει... Εν μέρος των τριών πέμπτων ανήκει εις τους νεόπλουτους..., το δε επικρατέστερον ανήκει εις τους Ισραηλίτας οίτινες εισί το πρώτον αίτιον της καταστροφής»³³⁹. Βλέπουμε δηλαδή ότι τα στερεότυπα και οι προλήψεις για τους Εβραίους αναβιώνουν και γίνονται επιχειρησιακά μέσα για τη χειραγωγή μιας τοπικής κοινωνίας, προκειμένου να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα ορισμένης κοινωνικής μερίδας.

Στις 25 Μαρτίου 1867 οι Π. Κωνσταντάς και ο Ν. Καρύδης απαντούν με επιστολή τους στο Σωκράτη Κουρή ότι δεν είχαν καμμία σχέση με το συγκεκριμένο φυλλάδιο, ούτε αυτοί ούτε και οι βουλευτές Ν. Παγκράτης και Ν. Λούβρος. Αποκήρυξαν, μάλιστα, μετά βδελυγμίας, το περιεχόμενο του εν λόγω φυλλαδίου, χαρακτηρίζοντας το ως *το ολεθριώτερον προίον της μεγαλυτέρας κακοηθείας* και το απέδωσαν στο βουλευτή Θ. Ρωμαίο. Κατηγόρησαν δε το Ρωμαίο «ως ποταπόν όργανον σχεδίου προ πολλού μελετημένον, όπως απολεσθή η πατρίς»³⁴⁰.

Παρατηρούμε εδώ, τον πολιτικό ελιγμό της πλειονότητας των βουλευτών της υπαίθρου, «αυτόκλητων» συμπαραστατών των δικαιωμάτων των χωρικών, οι οποίοι, προκειμένου να βγουν από το πολιτικό και κοινωνικό αδιέξοδο, θα συμμαχήσουν με την παλιά

³³⁶ Τότε κυκλοφόρησαν αρκετά ανώνυμα παμφλέτια υβριστικά εναντίον του Σ. Κουρή, ορισμένα από τα οποία ήταν και απειλητικά, επειδή αρνιόταν να συμπαραταχθεί με τους άλλους Κερκυραίους βουλευτές στο θέμα της απόσβεσης των χρεών. Βλ. Αρώνη-Τσίχλη, *ό.π.*, σ.603.

³³⁷ *Οι εν Κερκύρα λησταί*, φυλ. Α, Αθήνα 1867, σ. 26.

³³⁸ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ.417.

³³⁹ Η Κοινότης Κερκύρας, φ. 22/1864.

³⁴⁰ Σ. Κουρής, *Το προς την πατρίδαν καθήκον*, Κέρκυρα 1868, σ. 21-22, 50-52.

αριστοκρατία, που κι αυτή με τη σειρά της είναι διατεθειμένη να συμμαχήσει με τον «διάβολο», ώστε να βγει από το πολιτικό και κοινωνικό περιθώριο ³⁴¹. Στην ουσία εξωραϊζεται το παρελθόν και νομιμοποιούνται οι παλιές «ευγενείς» οικογένειες. Η πόλη έχει διασπαστεί ³⁴², παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα και στους χωρικούς βουλευτές να διαφοροποιηθούν μεταξύ τους και να απαγκιστρωθούν από τη φτωχή αγροτιά, δέκα μήνες πριν από την κρίσιμη συζήτηση στη Βουλή για το αγροτικό ζήτημα ³⁴³.

Τον Απρίλιο του 1867 κατατίθενται στη Βουλή τα 80 από τα 119 άρθρα του νομοσχεδίου, που αφορούσαν στην βαθμιαία εκκαθάριση των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων στην Κέρκυρα. Στις οχτώ συνεχόμενες συνεδριάσεις της Βουλής, για τη συζήτηση του νομοσχεδίου και τις απαραίτητες τροποποιήσεις, από τις 13 μέχρι και τις 23 Οκτωβρίου, ο Κωνσταντάς παρουσιάζεται ως ο κύριος υποστηρικτής και «προστάτης» των χωρικών. Απέναντί του, ως υπερασπιστή των γαιοκτημόνων, θα έχει τον Κουρή ³⁴⁴, γιό χωρικού, παλιού βουλευτή του Ιονίου Κοινοβουλίου.

Η συζήτηση θα επικεντρωθεί στα φέουδα και στις διηνεκείς αγροληψίες. Και στα δύο οι βουλευτές του νησιού παρουσιάζονται διχασμένοι, ενώ τα πρόσωπα που απαρτίζουν την κάθε ομάδα μεταβάλλονται ανάλογα με το προς ψήφιση θέμα ³⁴⁵. Ως προς τα φέουδα οι αγροτιστές ζητούν οι οφειλές σε είδος να μετατραπούν σε χρηματικές και να υπάρχει δυνατότητα εξαγοράς τους σε δέκα ετήσιες δόσεις. Από την πλευρά του ο Κουρής ζήτησε την απόσυρση του άρθρου αυτού, με το επιχείρημα ότι η διάταξη αυτή ήταν αντίθετη με το Σύνταγμα, που όριζε ότι κανένας δεν μπορεί να παραχωρήσει την περιουσία του χωρίς αποζημίωση. Θεωρούσε ότι η καταβολή σε δόσεις δεν είναι αποζημίωση.

Αν η πρόταση αυτή γινόταν αποδεκτή, η φεουδαρχία θα διαγωνιζόταν στην Κέρκυρα γιατί, ποτέ ο χωρικός δε θα είχε την οικονομική δυνατότητα να αποζημιώσει σε μία δόση το γαιοκτήμονα με 50, 60 και 100 τάλληρα, ώστε να διαλυθεί η φεουδαρχική σχέση ³⁴⁶.

Αλλά και η παρέμβαση των αγροτιστών στο άρθρο 11 του νομοσχεδίου ευνοούσε μόνο θεωρητικά τους χωρικούς. Στην πράξη θα ήταν αδύνατη

³⁴¹ Γ. Προγουλάκης, *ό.π.*, σ.418.

³⁴² *Οι εν Κερκύρα λησταί*, φυλ. Β, Αθήνα 1867, σ. 4-5.

³⁴³ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 46-50. βλ. επίσης Προγουλάκης Γ., *ό.π.*, σ. 419.

³⁴⁴ «Οι γαιοκτήμονες ειν αλήθεια πως είχαν έναν καλό δικηγόρο και αντιπρόσωπο τους μέσα στη Βουλή. Αυτός ήταν ο Κουρής που αγόρευε ώρες ολόκληρες...Μα και ο Κωνσταντάς, ο αγροτικός, ήταν σωστή αλογόμυγα και όλο του έμπαινε στις μύτες του Κουρή και δεν τον άφηνε σε χλωρό κλαρί». Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, τ. 12, 1862-1900, Εκδόσεις 20^{ος} Αιώνας, σ. 403.

³⁴⁵ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 53-55.

³⁴⁶ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 54.

η διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων επειδή οι αγρολήπτες αδυνατούσαν να εξαγοράσουν τα κτήματα. Η πρόταση τελικά, της επιτροπής ανεβάζει το ύψος της οφειλόμενης αποζημίωσης κατά το 1/3. Αυτή έπρεπε να καταβάλλεται από τον άμεσα ενδιαφερόμενο³⁴⁷. Οι βουλευτές των χωρικών δεν θα αντιδράσουν, πληρώνοντας το τίμημα της προσέγγισης της τάξης των «ευγενών»³⁴⁸. Η μάχη περιορίζεται λοιπόν στο ύψος των οφειλόμενων μεριδίων και επομένως στον τρόπο υπολογισμού της αποζημίωσης που δικαιούνταν οι φεουδάρχες.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να θυμίσουμε, ότι όλα τα νομοσχέδια που υποβλήθηκαν από την Ένωση των Επτανήσων και ύστερα, πρότειναν την κατάργηση των φέουδων με ταυτόχρονη αποζημίωση των φεουδαρχών ανάλογα με την ετήσια πρόσοδο τους. Σύμφωνα όμως με το άρθρο 1, που ψηφίζεται, τα φέουδα δεν καταργούνται με ταυτόχρονη αποζημίωση των φεουδαρχών, αλλά απαλλάσσονται από τους φεουδαρχικούς δασμούς. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις διακηρυγμένες θέσεις του Π. Κωνσταντά και των άλλων βουλευτών της υπαίθρου³⁴⁹.

Με το άρθρο 9, ο κάτοχος του πρώην φεουδαρχικού κτήματος μπορεί να εξαγοράσει την αξία της μερίδας του κτήματος που ανήκει στον φεουδάρχη, αφού συμφωνήσει με τον πρώην φεουδάρχη και συντάξουν συμβολαιογραφική πράξη ή αν καταβάλλει το ποσό που αντιστοιχεί στην ετήσια χρηματική πρόσοδο, η οποία θα είναι το 6% του κεφαλαίου. Δηλαδή, το ποσό που θα καταβάλλει θα είναι 16,67 φορές περισσότερο από τη χρηματική πρόσοδο.

Η σύναψη των διηνεκών αγροληψιών απαγορεύεται μελλοντικά, κάτι στο οποίο συμφωνούν όλοι οι βουλευτές του αγροτικού κόμματος, ενώ σύμφωνα με την πρόταση της επιτροπής οι υπάρχουσες διαλύονται με αίτηση του αγροδότη ή του αγρολήπτη και όλο το αγροληπτικό κτήμα περιέρχεται στην αποκλειστική κυριότητα αυτού που έχει το μεγαλύτερο μερίδιο. Στην περίπτωση ίσων μεριδίων προτιμάται ο αγροδότης³⁵⁰.

Στην πραγματικότητα το μέτρο χειροτέρευε τη θέση του γεωργού, γιατί έχανε κάθε δικαίωμα συγκυριότητας στο καλλιεργούμενο κτήμα και, επομένως δεν μπορούσε να μεταβιβάσει μερίδιο ή αγροληπτικό δικαίωμα σε τρίτα πρόσωπα³⁵¹. Το μέτρο πλήττει κυρίως τους κατοίκους της Μέσης. «Ένεκα του πολυάριθμου των κατοίκων, της ελλείψεως παντός

³⁴⁷ Άρθρα 9 και 11 του ΣΜΔ Νόμου.

³⁴⁸ Βλ. Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 422 και Όλ. Παχή., ό.π., σ. 54-55.

³⁴⁹ Όλ. Παχή, ό.π., σ. 54-55.

³⁵⁰ Συλλογή των κατά την Γ Σύνοδον της Βουλής..., ό.π., σ. 137. βλ. επίσης Γ. Προγουλάκης, Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα..., ό.π., σ. 423.

³⁵¹ Η τροπολογία επίσης στο άρθρο 58 που πρότεινε ο Κωνσταντάς, ευνοούσε τους χωρικούς. Όριζε ότι στην αποζημίωση θα συνυπολογιζόταν και η αξία των οικοδομών, που έγιναν από τον αγρολήπτη στο αγροληπτικό κτήμα. Όλ. Παχή, ό.π., σ. 56.

είδους άλλης βιομηχανίας και της εγγύτητος της πόλεως αι γαίαι δίνονται εν γένει εις τους κατοίκους της Μέσης με το δικαίωμα του να λαμβάνη ο παραχωρητής της γης ποσοστόν ίσον με το τρίτον, ήμισυ ή και πλειότερον της παραγωγής»³⁵².

Η αντιπρόταση Κωνσταντά, ο οποίος τονίζει ότι δεν «συμφέρει το Δημόσιον να πλάσωμεν μίαν Ιρλανδίαν εν τω κόλπω του Ελληνισμού»³⁵³, δίνει το δικαίωμα εξαγοράς μόνο στον αγρολήπτη, ανεξάρτητα από το ποσοστό συγκυριότητας που κατέχει. Ο βουλευτής Κουρής, αλλά και ο Ζερβός με τον Ρωμαίο τάσσονται υπέρ της πρότασης της επιτροπής. Οι υπόλοιποι σιωπούν³⁵⁴.

Μετά από πολλούς κοινοβουλευτικούς ελιγμούς το άρθρο τροποποιείται³⁵⁵. Σύμφωνα με το τελικό κείμενο που εγκρίθηκε, κατά τη διάλυση της αγροληψίας το κτήμα επανέρχεται σε όποιον έχει τη μεγαλύτερη ιδιοκτησιακή μερίδα, «δύναται όμως ο έχων την ελάχισονα μερίδα να λάβη αυτούσιον την μερίδα του εάν το προτιμά»³⁵⁶. Με την απόφαση αυτή ενισχύονται οι τάσεις κατακερματισμού της γης, μειώνοντας ακόμη περισσότερο την αποτελεσματικότητα της κερκυραϊκής γεωργίας³⁵⁷. Η μόνη ευνοϊκή ρύθμιση για τους αγρολήπτες των φεουδών, υπήρξε το άρθρο 2 του νόμου, που καταργούσε τα δώρα, ρύθμιση, όμως, που όπως είδαμε προκάλεσε την αντίδραση των φεουδαρχών.

Αφού ολοκληρώθηκε η κατ άρθρο ψήφιση του νομοσχεδίου, ψηφίζεται και το τελικό κείμενο που αποτέλεσε τον ΣΜΔ' νόμο περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων εν Κέρκυρα με 77 άρθρα, που επικυρώθηκε την 1^η Νοεμβρίου 1867³⁵⁸. Στην πραγματικότητα ο νόμος αυτός ελάχιστα διαφέρει από την ΞΖ' πράξη της Β' Γερουσίας του 1827. Συγκεκριμένα στο ποσοστό κεφαλαιοποίησης της φεουδαλικής προσόδου (6% αντί 4%, ρίχνοντας το ύψος της αποζημίωσης στα 2/3) και στη δυνατότητα αποπληρωμής με δόσεις. Από τη ρύθμιση αυτή επωφελούνται οι «νοικοκυραίοι» της εξοχής και της πόλεως, αφού οι όροι εξαγοράς είναι πιο ευνοϊκοί από το παρελθόν.

Έτσι γίνονται απόλυτοι ιδιοκτήτες των κτημάτων τους. Για τους περισσότερους όμως χωρικούς «αι διατάξεις αύται απέμεινον άνευ οιοδδήποτε αποτελέσματος, διότι η οικτρά των οικονομική κατάσταση και οι ελάχιστοι οικονομικοί τούτων πόροι εν αντιθέσει με την πολυδάπανον

³⁵² Ομιλία Κωνσταντά, *Συλλογή...*, ό.π., σ. 139.

³⁵³ Ομιλία Κωνσταντά, *Συλλογή...*, ό.π., σ. 181.

³⁵⁴ *Συλλογή...*, ό.π., σ.143.

³⁵⁵ Γ. Προγουλάκης, ό.π., σ. 425.

³⁵⁶ *Συλλογή...*, ό.π., σ. 191.

³⁵⁷ Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 425.

³⁵⁸ Όλ. Παχή, *Από το φεουδαλικό σύστημα γαιοκτησία στο Αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*, διδ. Διατριβή, Κέρκυρα 1996, σ. 89-93.

και διεξοδικήν διαδικασίαν της μετατροπής της προσόδου εις χρηματικήν, ελαχίστας μετατροπάς επέτρεψαν και έτι ολιγωτέρα εξαγοράς των τοιούτων μετατραπεισών προσόδων και τα τιμαριωτικά ακίνητα εξηκολούθουν να βαρύνωνται με τας μη μετατραπέισας προσόδους»³⁵⁹.

Συμπληρωματικά αναφέρουμε ότι στις 3 Νοεμβρίου 1867 ψηφίστηκε ο ΣΜΕ' νόμος περί εκτιμήσεως του ελαιοκάρπου Κερκύρας με 29 άρθρα. Το σχετικό νομοσχέδιο είχε συζητηθεί για τρίτη φορά στη συνεδρίαση της Βουλής στις 28 Οκτωβρίου 1867 και ο Π. Κωνσταντάς δεν είχε εκφράσει διαφωνίες. Ο ΣΜΕ' νόμος όριζε ότι οι εκτιμήσεις αρχίζουν μετά τις 20 Οκτωβρίου και, σε περίπτωση ολικής φθοράς του ελαιοκάρπου, το Εφετείο Κέρκυρας αποφάσιζε ότι δεν υπήρχε περίπτωση προσδιορισμού μεριδίων ή γινόταν μείωση τους³⁶⁰.

Η περίοδος 1868- 1925. Τροποποιήσεις και αντιπαραθέσεις

Η πολιτική συγκυρία που διαμορφώνεται τα χρόνια αυτά δεν είναι ευνοϊκή για το Αγροτικό κόμμα. Το κόμμα των γαιοκτημόνων, με αρχηγό τον Α. Παραμυθιώτη, που ενισχύεται με την υποστήριξη του Δ. Βούλγαρη, στρέφεται εναντίον του Π. Κωνσταντά και τους υποψηφίους βουλευτές του αγροτικού κόμματος. Παράλληλα εμφανίζεται στην πολιτική ζωή ο Ιάκωβος Πολυλάς³⁶¹, οπαδός του Χαρίλαου Τρικούπη. Εκπροσωπεί τη μεσαία τάξη, η οποία δεν ενδιαφερόταν αν θα διατηρούσαν οι γαιοκτήμονες την κυριαρχία τους ή αν θα αποτίναζαν τη φεουδαρχία οι χωρικοί. Ζητούσε πολιτική εκπροσώπηση και την βρήκε στο πρόσωπο του Πολυλά³⁶². Κατά συνέπεια μειώνεται η δύναμη των βουλευτών της υπαίθρου με αποτέλεσμα τα νομοσχέδια που ψηφίζονται αυτήν την περίοδο να ευνοούν φανερά τα συμφέροντα των βουλευτών της πόλης και ιδιαίτερα εκείνα των γαιοκτημόνων.

Στις 8 Οκτωβρίου 1868 ψηφίζεται ο ΣΞΗ' νόμος περί απαλλαγής των εν Κερκύρα ακινήτων από των επιβαρυνόντων αυτά βαρών. Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο τροποποιήθηκαν ή ακυρώθηκαν ορισμένα άρθρα του ΣΜΔ' νόμου. Συγκεκριμένα τροποποιήθηκαν τα άρθρα 3 και 4, που καθόριζαν τον τρόπο αναγωγής του μεριδίου του πρώην φεουδαρχικού κτήματος σε χρήματα, και ορίστηκε ότι οι αναγωγές αυτού του χαρακτήρα θα πραγματοποιούνταν ύστερα από αίτηση οποιουδήποτε από

³⁵⁹ Ν. Γερακάρης, *Επισκόπησις της εν Κερκύρας ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1911, σ. 14.

³⁶⁰ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', 28-10-1867, ΣΜΕ' νόμος.

³⁶¹ Ο Ιάκωβος Πολυλάς (1826-1898) άρχισε να ασχολείται με την πολιτική από την Ένωση και μετά. Το 1866 εκλέχθηκε δημοτικός σύμβουλος, ενώ παράλληλα δημοσίευσε τις πολιτικές του θέσεις στην εφημερίδα «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ».

³⁶² Όλ. Παχή., *ό.π.*, σ. 58-59.

τους ενδιαφερόμενους. Επίσης το άρθρο 12, που ανέφερε ότι το προς εξαγορά κεφάλαιο μπορούσε να πληρωθεί σε δέκα ετήσιες δόσεις, τροποποιήθηκε και ορίστηκε ότι οι δόσεις αυτές θα ήταν έντοκες με τόκο 6%. Το άρθρο 44, που ανέφερε τον τρόπο με τον οποίο αποδεικνυόταν η εικονικότητα των καταχρηστικών συμβάσεων, τροποποιήθηκε και ορίστηκε ότι η εικονικότητα αυτή θα αποδεικνυόταν και από άλλα στοιχεία, που θα έδειχναν ότι υπήρχε απάτη ή δόλος. Το άρθρο 58, που αναφερόταν στη διαδικασία της αγροληψίας τροποποιήθηκε και ορίστηκε ότι, αν ο αγρολήπτης δεν είχε δικαίωμα συγκυριότητας, κατά τη διάλυση της αγροληψίας, έπαιρνε ως αποζημίωση απλώς το ποσό, που αντιστοιχούσε στην αύξηση της αξίας του κτήματος εξαιτίας των βελτιώσεων³⁶³.

Παράλληλα με τις τροποποιήσεις προστέθηκαν και κάποια άρθρα. Συγκεκριμένα το άρθρο 80 όριζε ότι, αν ο αγρολήπτης, μισθωτής, εμφυτευτής ή εδαφονομέας, δεν πλήρωνε το μερίδιο, το μίσθωμα ή τον κανόνα που όφειλε κάθε χρόνο ή κάθε διετία, ύστερα από δύο μήνες από τη λήξη της προθεσμίας, αποβαλλόταν από την κατοχή του κτήματος, μέχρι να πληρώσει την οφειλή του, χωρίς να χάνει τα δικαιώματα του στους καρπούς του κτήματος³⁶⁴.

Οι διατάξεις του ΣΜΔ' νόμου δεν βοηθούσαν πραγματικά τους χωρικούς να διαλύσουν τις ποικίλες καλλιεργητικές σχέσεις, τόσο στα φεουδαρχικά όσο και στα δημόσια ή ιδιωτικά κτήματα. Οι χωρικοί δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να εξαγοράσουν τη μερίδα του κτήματος που ανήκε στο φεουδάρχη, στην Εγχώρια διαχείριση ή στο γαιοκτήμονα καταβάλλοντας παράλληλα και τα σχετικά δασύματα, ως την τελική εξόφληση. Οι δυσκολίες αυτές έγιναν ακόμη μεγαλύτερες με τον ΣΞΗ' νόμο, αφού ορίστηκε ότι το κεφάλαιο της εξαγοράς, όχι μόνο θα πληρώνονταν σε δέκα ετήσιες δόσεις, αλλά οι δόσεις αυτές θα ήταν έντοκες³⁶⁵.

Την ίδια περίοδο, στις 5 Οκτωβρίου 1868, ψηφίζεται ο ΣΞΖ' νόμος *περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου Κερκύρας*. Ο νόμος αυτός μετέθεσε την έναρξη εκτίμησης κατά 18 μέρες (αντί στις 20 Οκτωβρίου, στις 8 Νοεμβρίου), ρύθμιση πραγματικά ευνοϊκή για τους αγρολήπτες. Ωστόσο ήταν σε βάρος του αγρολήπτη, το γεγονός ότι δεν λάμβανε υπόψη του την περίπτωση ολικής ή μερικής φθοράς του καρπού, δεδομένου ότι η

³⁶³ Όλ., Παχή, *Ο Πολυχρόνιος Κωνσταντάς...*, ό.π., σ. 72.

³⁶⁴ *Νομοσχέδιον περί απαλλαγής των εν Κερκύρα ακινήτων από των επιβαρυνόντων αυτά βαρών τροπολογικών διατάξεων τινών του από 1 Νοεμβρίου 1867 ΣΜΔ' νόμου περί του αυτού αντικειμένου. Νόμος ΣΜΔ' ως ετροποποιήθη δια του ΣΞΗ'*. Εφημερίδα «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ», ΑΡ. Φ. 27/1-10-1872.

³⁶⁵ Όλ. Παχή ό.π., σ. 66.

φθορά μπορούσε να συμβεί και πολύ αργότερα από την ημερομηνία εκτίμησης³⁶⁶.

Σ όλο αυτό το διάστημα, η πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ του αγροτικού κόμματος και των βουλευτών της πόλης συνεχίζεται αμείωτη. Συγκεκριμένα οι γαιοκτήμονες, παρά τις ευνοϊκές γι αυτούς, ρυθμίσεις των παραπάνω νόμων, συνέχιζαν να διαμαρτύρονται για την κατάργηση της προσωποκράτησης. Στις 20 Σεπτεμβρίου 1868, ο γαιοκτήμονας Ιωάννης Τουρλινός, σε παμφλέτι που κυκλοφόρησε, σημειώνει «το μέτρον της προσωποκρατήσεως τείνει προς ηθικοποίησιν των γεωργών, αφού τους απομακρύνει από τον πειρασμόν να γίνουν κλέπται και να οικειοποιηθούν ξένην περιουσίαν»³⁶⁷. Παρόμοιες διαμαρτυρίες για τα προβλήματα που δημιουργούσαν οι ΣΜΔ' και ΣΜΕ' νόμοι βρίσκουμε και στο κείμενο του Ανδρέα Παπαδάτου, βουλευτή της πόλης, με τον τίτλο *Η εικών των χωρικών βουλευτών Κερκύρας*, όπου και κατηγορούνται οι βουλευτές της υπαίθρου.

Λίγα χρόνια μετά τη θυελλώδη συζήτηση στη Βουλή του 1869 για την κατάργηση του άρθρου 31 του ΣΜΔ'/1867 νόμου, σχετικά με την προσωποκράτηση για χρέη, το άρθρο αυτό θα συνεχίσει να απασχολεί τους Κερκυραίους βουλευτές. Είναι εντυπωσιακό ότι κατατίθεται τροπολογία στη Βουλή από τους βουλευτές του Αγροτικού κόμματος με θέμα την κατάργηση του παραπάνω άρθρου. Το 1869, ο Κωνσταντάς ήταν υπέρμαχος της διατήρησης του, ενώ το 1874, ζητά επίμονα την κατάργηση του³⁶⁸.

Ακολούθησε μια περίοδος τελμάτωσης και αποσιώπησης του αγροτικού ζητήματος, γεγονός που προκαλεί την απογοήτευση των χωρικών. Το μόνο ανακουφιστικό μέτρο ήταν η ψήφιση του ΑΦΙ' νόμου το 1877, σύμφωνα με τον οποίο χαρίζονταν τα χρέη τους στην Εγχώρια Διαχείριση που προέρχονταν από αγροληπτικά μερίδια και κανόνες. Το 1894 επίσης ψηφίζονται οι νόμοι ΒΣΓ', ΒΨΒ' και ΓΣΠ', με τους οποίους καταργούνταν τα φέουδα αποδίδοντας τα κτήματα στους συνεισφορείς, με ταυτόχρονη αποζημίωση από την Εγχώρια Διαχείριση³⁶⁹.

Μετά την απόδοση των φεουδαρχικών κτημάτων, οι αγώνες των αγροτών για την απόδοση σ' αυτούς και των υπολοίπων κτημάτων, συνεχίστηκαν. Οι προσπάθειες τους καρποφόρησαν με την ψήφιση το 1912 του ΑΝΔ νόμου και την τροποποίηση του στα 1914 με τον 423 νόμο, ύστερα από ενέργειες του βουλευτή Κ. Ζαβιτσιάνου. Μ' αυτόν τον νόμο αποδόθηκαν στους συνεισφορείς όλα τα αγροληπτικά και εμφυτευτικά κτήματα, καθώς και τα κτήματα της πρώην Εγχώριας

³⁶⁶ Νόμος ΣΞΖ'

³⁶⁷ Ιωάννης Τουρλινός, *Λόγοι προς υποστήριξιν τους προταθέντος μέτρον της προσωποκρατήσεως*, Κέρκυρα 1868.

³⁶⁸ Αν. Μάρμορας, *ό.π.*, σ. 358.

³⁶⁹ Όλ. Παχή, *ό.π.*, σ. 108.

Διαχείρισης, εκτός από τα αγροληπτικά κτήματα που συνομολογήθηκαν μετά την εφαρμογή του Ιόνιοι Αστικού κώδικα με διηνεκή διάρκεια και δεν υπήρχε δικαίωμα συγκυριότητας³⁷⁰.

Το αγροτικό ζήτημα, που ταλάνισε την Κέρκυρα μέχρι το 1925, λύνεται με το νομοθετικό διάταγμα *περί απελευθέρωσης από των διηνεκών βαρών των αγροτικών κτημάτων* (21-9-1925). Μέχρι τότε οι χωρικοί της Κέρκυρας θα συνεχίσουν να υφίστανται τα προβλήματα που δημιούργησε η φεουδαρχική δομή και οργάνωση των έγγειων σχέσεων στην περιοχή. Στην ουσία το μόνο σημαντικό κατόρθωμα του αγροτικού κόμματος ήταν η κατάργηση της προσωποκράτησης. Αντίθετα, η μετατροπή των οφειλόμενων μεριδίων σε χρηματικά, δεν άλλαξε ιδιαίτερα την κατάσταση τους, αφού προσέκρουε στην αδυναμία των χωρικών να καταβάλλουν τα αντίστοιχα χρηματικά ποσά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η προσπάθεια παρουσίασης, έστω και μετ'εμποδίων, των περιπετειών της κερκυραϊκής αγροτικής ιδιοκτησίας καθώς και των οικονομικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων της Κερκυραϊκής κοινωνίας τη στιγμή της ενσωμάτωσης της στον εθνικό κορμό, είχε σαν στόχο την αναγνώριση και οριοθέτηση μιας σειράς προβλημάτων, η λύση των οποίων απαιτεί άλλου είδους μεθοδολογική προσέγγιση και σίγουρα πλουσιότερο και διαφορετικό υλικό. Μια συνεπής ανάγνωση για παράδειγμα, των συμβολαίων αγροληπτικού και εμφυτευτικού χαρακτήρα, θα μας έλυνε πολλές απορίες που αφορούν τις σχέσεις και τον τρόπο παραγωγής. Η μελέτη επίσης των εμπορικών καταλόγων του νησιού, στα υπό εξέταση χρόνια, θα μας έδινε περισσότερες πληροφορίες για τα ποσοστά συμμετοχής των Εβραίων στο εμπορικό-τοκογλυφικό κεφάλαιο. Η συγκριτική μελέτη στη συνέχεια του κερκυραϊκού παραδείγματος με τα άλλα νησιά της Επτανήσου, όπως και με άλλες περιοχές της Ελλάδας, θεωρείται απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αγροτικής ιδιοκτησίας στο νησί. Τέλος η διαφορετική πορεία προς την εθνική ολοκλήρωση καθώς και η έκφραση του εθνικισμού κυρίως μέσα από τους υφιστάμενους πολιτικούς θεσμούς, αποτελεί ένα ιδιαίτερο πεδίο μελέτης στο οποίο δεν δόθηκε έμφαση στα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Μέχρι στιγμής, κατορθώσαμε να εντοπίσουμε και να παρουσιάσουμε τα προβλήματα του αγροτικού χώρου της Κέρκυρας. Έτσι τα συμπεράσματα μας, ας ληφθούν ως υπόθεση εργασίας, τα οποία πιθανά να ανατραπούν μέσα από μια πιο εξαντλητική έρευνα.

Ξεκινώντας από τη μελέτη της γεωγραφίας του νησιού, διαπιστώσαμε ότι εκτός από τους κοινωνικούς περιορισμούς, που καθυστερούν την ανάπτυξη του χώρου, παρατηρούνται και φυσικοί περιορισμοί. Η διαφορετική μορφολογία και σύσταση του εδάφους ανάμεσα στο Βόρειο και Νότιο τμήμα του νησιού, καθώς και η ύπαρξη ελωδών εκτάσεων και στα δύο τμήματα, καθορίζει την άνιση ανάπτυξη των περιοχών αυτών. Τα στάσιμα νερά, και κατά συνέπεια η ελονοσία, διαμορφώνουν ένα αφιλόξενο για τους ανθρώπους τοπίο. Εμποδίζουν κάθε είδους εκμετάλλευση της γης και εξηγούν την άνιση κατανομή των κατοίκων στις διάφορες περιοχές του νησιού. Η αυξημένη θνησιμότητα που προκαλούν τα λιμνάζοντα ύδατα, ανατρέπει τις όποιες προσπάθειες επέκτασης των καλλιεργειών στα πεδινά και οδηγεί τους κατοίκους στην μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική.

Παρόλα αυτά, τη στιγμή της Ένωσης, ο πληθυσμός της Κέρκυρας είναι σε σχέση με την έκταση της, πέντε φορές μεγαλύτερος από αυτόν του ελληνικού κράτους. Γενικότερα παρατηρούμε μια σταθερή αύξηση καθ'όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αι. Η πληθυσμιακή αυτή αύξηση είχε σαν

αποτέλεσμα τον κατακερματισμό και τη μείωση της διαθέσιμης για κάθε αγρολήπτη γης. Προκειμένου ν αντιμετωπιστεί η κατάσταση, γίνεται προσπάθεια να μειωθούν οι ακαλλιέργγητες εκτάσεις με τις αποξηράνσεις των ελώδων περιοχών και με την πύκνωση των αριθμών των δέντρων. Ο πληθυσμός της πόλης από την άλλη, αυξάνεται, όπως είδαμε, με άλλους ρυθμούς. Η πόλη, αναπτύσσεται σχεδόν αυτόνομα, χωρίς ιδιαίτερη ενίσχυση από την εξοχή.

Το τοπίο που διαμορφώνεται στο νησί καθορίζεται και, από την ιδιομορφία των κοινωνικών σχέσεων. Το συνθέτουν η ελιά, το αμπέλι, τα στάρια, ενώ η μισή περίπου γη παραμένει ακαλλιέργγητη, νεκρή. Κυρίαρχες καλλιέργειες ήταν η ελιά και το αμπέλι. Η ελαιοκαλλιέργεια επεκτείνεται κατά τον 16^ο και 18^ο αι., αλλάζοντας την σύνθεση των καλλιεργειών του νησιού. Η επεξεργασία του προϊόντος πραγματοποιούνταν στα «πρωτόγονα» ελαιοτριβεία του νησιού, ενώ το χαμηλής ποιότητας παραγόμενο λάδι, προορίζονταν για τις σαπυνοποιίες της Βενετίας αρχικά, ενώ κατά τη διάρκεια των χρόνων που εξετάζουμε, η Αγγλία γίνεται ο βασικός του αποδέκτης.

Το κρασί που επί Ενετοκρατίας αποτελούσε το κυριότερο παραγόμενο προϊόν, φτάνει στον 19^ο αι. να προορίζεται για εσωτερική κατανάλωση. Ήταν κακής ποιότητας και καταναλωνόταν από τις κατώτερες κοινωνικά, τάξεις του νησιού. Τα δημητριακά, τέλος, δεν επαρκούσαν παρά για τέσσερις μήνες. Οι μικρές στρεμματικές αποδόσεις, σε συνδυασμό με τη μικρή καλλιεργούμενη έκταση και την έλλειψη εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα, έκαναν απαραίτητες τις εισαγωγές από τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και την απέναντι Στερεά, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες του νησιού.

Η παραγωγή του νησιού λοιπόν, εξαρτάται και από εξωγενείς παράγοντες, όπως οι ανάγκες της Μητρόπολης σε λάδι. Ακόλουθα, καθορίζεται από τον πολυτεμαχισμό της γης και την έλλειψη εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα. Τέλος, η ανάπτυξη της κερκυραϊκής γεωργίας, εμποδίζεται και από τον τρόπο καλλιέργειας, που καθορίζεται από το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων μέσω των αγροληψιών και των υπεκμισθώσεων.

Ένα μεγάλο τμήμα της γης του νησιού, βρίσκονταν υπό φεουδαλικό νομικό καθεστώς. Οι αγρολήπτες όφειλαν στον κύριο του φέουδου ένα σταθερό ποσό ή/και το 1/10, σε είδος και χρήμα. Όσο εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους, ο φεουδάρχης δεν είχε το δικαίωμα να τους εκδιώξει ή ν αυξήσει τα οφειλόμενα μερίδια, καθιστώντας τον αγρολήπτη συνιδιοκτήτη της γης. Επίσης, ενώ μπορούσε να εκμισθώσει το φέουδο σε ένα ή περισσότερα πρόσωπα, δεν μπορούσε να το πουλήσει. Οι σχέσεις αυτού του τύπου, με εξαίρεση την επιβολή του 1/10 επεκτάθηκαν και στις αγροληπτικές σχέσεις που συνάπτονταν στις ελεύθερες-ιδιωτικές γαίες. Η προσπάθεια απελευθέρωσης της γης από τις αλλεπάλληλες

επιβαρύνσεις που προκύπτουν μέσα σ αυτό το νομικό καθεστώς ολοκληρώνεται πολύ αργότερα από την Ένωση. Το 1925, με νομοθετικό διάταγμα, καταργούνται «προ πάσης αποζημιώσεως πάντα τα αγροτικά κτήματα βαρύνοντα βάρη διηνεκή ή πρόσκαιρα»³⁷¹ και οι εδαφολήπτες μετατρέπονται σε ιδιοκτήτες γεωργούς.

Έτσι η εικόνα που διαμορφώνεται τα χρόνια που εξετάζουμε, παραμένει σε γενικές γραμμές σταθερή. Στέρηση τεχνικών μέσων, χαμηλές αποδόσεις, ελλειμματικές καλλιέργειες. Οι αλλεπάλληλες επίσης δεσμεύσεις της κερκυραϊκής αγροτικής ιδιοκτησίας, σε συνδυασμό με την καταχρέωση και εξάρτηση των αγροτών από το τοκογλυφικό κεφάλαιο, ανακόπτουν τον εξορθολογισμό της παραγωγής και αναγκάζουν την κερκυραϊκή ύπαιθρο στην υποταγή της σ ένα σύστημα που αναπαράγεται ανενόχλητο όλο τον 19^ο αι. Έχουμε να κάνουμε με μια οικονομία στραμμένη στην εξωτερική αγορά, βασισμένη όμως σε αρχαϊκές παραγωγικές δομές³⁷².

Η πληθυσμιακή αύξηση κατά τον 19^ο αι. δημιουργεί ανθρώπινο πλεόνασμα, γεγονός που, σε συνδυασμό με τους υπάρχοντες περιορισμούς, προκαλεί αύξηση των κοινωνικών εντάσεων. Οι φτωχοί χωρικοί, που ζούσαν σε δύσκολες συνθήκες κάτω από την πίεση των κοινωνικών αλλά και των φυσικών εξαναγκασμών, καλλιεργούσαν δική τους γη ή πακτωμένα κτήματα ή και τα δύο, ενώ ταυτόχρονα είχαν να αντιμετωπίσουν τα δασύματα των *πάκτων*, τις αμοιβές των *λουτροβιών*, την καταστροφή της σοδειάς. Παράλληλα η μονοκαλλιέργεια της ελιάς τους εμπόδιζε να παράγουν τα κύρια είδη πρώτης ανάγκης και να δημιουργήσουν μια κοινωνία αυτάρκειας. Την αδυναμία καταβολής των δοσιμάτων από τους χωρικούς, ακολουθεί ένα ανεξέλεγκτο κύμα χρεωστικών διώξεων, οι οποίες κορυφώνονται μεταξύ 1850-1852. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η δικαστική απαλλοτρίωση ενός τμήματος ή/και του συνόλου της περιουσίας των φτωχών νοικοκυριών, αλλά οι μεταβιβάσεις αγαθών, στις οποίες ο αγοραστής εξοφλούσε την αγορά με το «*χρεωστικό*» του πωλητή, που είχε στην κατοχή του.

Με τον τρόπο αυτό, οι έμποροι –τοκογλύφοι συγκέντρωναν γη, που την έδιναν στη συνέχεια σε αγροληψία πιθανόν και στους προηγούμενους ιδιοκτήτες της, οι οποίοι μετατρέπονταν έτσι σε επίμορτους καλλιεργητές. Μέσω του δανεισμού και της προαγοράς της παραγωγής, ελέγχουν το εμπορικό κύκλωμα. Το 70% των πιστωτών κατοικούσε στην πόλη, στην οποία συναντάμε μόνο το 25% των χρεωστών

³⁷¹ Α. Σίδερης, «Αγροτικό Ζήτημα Κερκύρας», λήμμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α.

³⁷² Γ. Προγουλάκης, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα...*, ό.π., σ. 428.

αποδεικνύοντας έτσι ότι η πόλη ελέγχει το πλεόνασμα με την κυκλοφορία του εμπορεύματος –χρήμα.

Σε αντίθεση με τους «ξεβράκωτους» της κερκυραϊκής υπαίθρου, οι «νοικοκυραίοι» του χωριού, συγκεντρώνουν γη κατά τον 17^ο και 18^ο αι, γεγονός που δηλώνει την ύπαρξη κοινωνικής διαφοροποίησης ανάμεσα στους κατοίκους των χωριών του νησιού. Παρόλα αυτά και οι δύο κοινωνικές ομάδες της υπαίθρου μένουν αποκλεισμένες από τα «φώτα» της πόλης, ποτισμένες από αρχαϊκά έθιμα, που γι αυτές τουλάχιστον είναι οικεία. Η συμπίεση που ασκούσε ο οικονομικός παράγοντας, η έλλειψη δημόσιας εκπαίδευσης, η έλλειψη οδικού δικτύου αλλά και η μη συμμετοχή των χωρικών στην πολιτική ζωή εξηγούν το φαινόμενο.

Γενικά, όλοι οι παρατηρητές της εποχής, από πολύ νωρίς επισημαίνουν την ανάγκη ενίσχυσης της εξοχής. *«Ο αγροτικός αυτής πληθυσμός μένει οίκοι, ουδέ μανθάνων περί των εκτός του στενού αυτού κύκλου συμβαινόντων και ησύχως εντρυφών εν ταις απηρχειωμέναις αυτού δοξασίας και προλήψεσιν».*

Η πόλη μοιάζει να αναπτύσσεται ανεξάρτητα από τον αγροτικό χώρο. Λόγω της Δυτικής κατάκτησης, διαπιστώνεται μια αναπτυγμένη πολιτιστική ζωή στον αστικό χώρο, προσιτή αρχικά στους ευγενείς και σταδιακά και στην τάξη των αστών. Η επαφή επίσης των Κερκυραίων με τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια, επιτρέπει την είσοδο στο νησί των ευρωπαϊκών επιστημονικών γνώσεων, καθώς και φιλοσοφικών και καλλιτεχνικών ρευμάτων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα απουσίας διόδων μεταφοράς νέων πολιτιστικών προτύπων προς την εξοχή, είναι και η γλώσσα. Η αλλοίωση που υπέστη το γλωσσικό ιδίωμα στην πόλη, δεν επεκτείνεται και στην ενδοχώρα. Η συμβίωση, στην πρώτη περίπτωση διαφορετικών εθνοτήτων, η επιβολή του ξένου τρόπου ζωής και της πολιτιστικής του ιδιομορφίας, καθιερώνει μια διγλωσσία και δύο διαφορετικά πρότυπα ζωής, στο νησί.

Ήταν λοιπόν λογικό, η πόλη να είναι ένας άλλος κόσμος. Ένας κόσμος πολύγλωσσος και πολύθρησκος. Εκεί βρίσκονταν οι τεχνίτες, οι μικρέμποροι, οι αχθοφόροι και οι λεμβούχοι του λιμανιού, οι υπηρέτες, οι «δούλοι» και οι «δούλες», οι ζητιάνοι και οι πόρνες. Επίσης, οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι διανοούμενοι που είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους σε κάποια πόλη της Ιταλίας και οι μεγαλέμποροι που στηριζόμενοι στη δύναμη του χρήματος, προσπαθούσαν να γίνουν κοινωνικά αποδεκτοί. Στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, βρίσκονταν οι παραδοσιακοί γαιοκτήμονες, η κοινωνική θέση των οποίων κλονίζεται όμως τα χρόνια που εξετάζουμε.

Ο βασικός συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην πόλη και την εξοχή, είναι δύο κατηγορίες ανθρώπων οι οποίοι λειτουργούν ως ενδιάμεσοι ανάμεσα στους δύο χώρους και βοηθούν στην απόσπαση του αγροτικού

πλεονάσματος από την πρώτη. Οι πρώτοι είναι οι διοικητικοί υπάλληλοι, εκτιμητές του καρπού, συμβολαιογράφοι, δικηγόροι. Πρόκειται για ένα εκπαιδευμένο στρώμα νομομαθών που επανδρώνει τον διοικητικό μηχανισμό. Με τη δράση του στηρίζει και αναπαράγει το συγκεκριμένο σύστημα παραγωγής. Εδραιώνει την εξουσία του αγροδότη σε βάρος του αγρολήπτη, επικυρώνοντας την με δικαστικές πράξεις αμφισβητούμενης νομιμότητας. Οι εκτιμήσεις του ελαιοκάρπου, δεν γίνονταν επίσης, πάντα κάτω από συνθήκες τιμιότητας και ακρίβειας, αφού συνήθως οι εκτιμητές ήταν άνθρωποι των εμπορών ή των γαιοκτημόνων.

Η δεύτερη ομάδα έχει σχέση με το εμπορικό κεφάλαιο. Αυτή είτε δανείζει τους χωρικούς με επαχθείς φόρους, είτε προαγοράζει τη σοδειά, είτε και τα δύο. Συγκεντρώνει στα χέρια της σημαντικό κεφάλαιο το οποίο όμως παραμένει στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Δεν επενδύει στη γεωργική ή την βιομηχανική παραγωγή. Αντίθετα αγοράζει ακίνητα, στέλνει τα παιδιά της στο εξωτερικό για απόκτηση πτυχίου συνεχίζοντας έτσι την αναπαραγωγή του ίδιου συστήματος. Η τοκογλυφία τρέφεται από τον παλιό τρόπο παραγωγής χωρίς να τον μεταβάλλει. Εξαρτάται όπως και το εμπορικό κεφάλαιο, από μια προκαπιταλιστική αγορά και μια εμπορευματική παραγωγή μικρής κλίμακας, που επιβαρύνεται με φορολογικές απαιτήσεις³⁷³.

Η ομάδα αυτή «δαιμονοποιείται» και ταυτίζεται, όπως φαίνεται από τις δημοσιεύσεις της εποχής, με τους Εβραίους της Κέρκυρας. Μια προσεκτική εξέταση της ιστορίας των Ισραηλιτών της Κέρκυρας θα αποκάλυπτε ότι αυτοί συχνά διέφευγαν τον κίνδυνο σοβαρών διωγμών χάρη στη διαφορετική στάση, αποτέλεσμα των διαφορετικών συμφερόντων, των κοινωνικών τάξεων του νησιού. Όσο το αγγλικό καθεστώς κρατούσε τους Εβραίους σε αυστηρό περιορισμό και στέρηση δικαιωμάτων, αποτρεπόταν το ενδεχόμενο κοινωνικών αναταραχών, αφού ούτως ή άλλως η εβραϊκή κοινότητα ήταν σε μειονεκτική πολιτικά και κοινωνικά θέση έναντι των ντόπιων.

Η ισοπολιτεία που απέκτησαν οι Εβραίοι με την Ένωση, είχε ως αποτέλεσμα να μεταστραφούν κάποιοι κύκλοι που μέχρι τότε δεν είχαν εκδηλώσει ιδιαίτερη εχθρότητα εναντίον τους. Όντας ελεύθεροι πλέον να ασκούν επαγγέλματα, που στο παρελθόν ήταν απαγορευμένα γι αυτούς, βγαίνουν από την απομόνωση και σταδιακά δείχνουν τον δυναμισμό τους. Τούτο ενεργοποίησε τις λανθάνουσες αντιπαλότητες και εχθρότητες των χριστιανών, οι οποίοι αισθάνθηκαν ξαφνικά ότι απειλούνται από τους Εβραίους τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο. Ήταν βέβαια φυσικό η ανάμειξη των Εβραίων σε ασχολίες απαγορευμένες μέχρι τότε, να κάνει τους

---

³⁷³ Τζ. Μέρνγκτον, «Πόλη και υπαιθρος στη μετάβαση προς τον καπιταλισμό», στο *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, Αθήνα 1982, σ. 267.

χριστιανούς να τους αντιμετωπίζουν ως παρείσακτους και ανταγωνιστές. Οι άνθρωποι των κατώτερων στρωμάτων, ο φτωχός λαός, επιθυμούσε κι αυτός με τη σειρά του την εξαφάνιση των Εβραίων για λόγους θρησκευτικούς. Στο βάθος όμως αποβλέπει και διεκδικεί να οικειοποιηθεί τις δουλειές τους στα κατώτερα, τα ταπεινά επαγγέλματα, τα οποία σχεδόν συντεχνιακά ασκούσαν οι Εβραίοι ³⁷⁴.

Ανεξάρτητα πάντως από τα πρόσωπα, η πόλη δεν προσανατολίζεται σε παραγωγικές επενδύσεις καπιταλιστικού τύπου που θα απαιτούσαν διαφορετικό καταμερισμό της εργασίας, περισσότερο εργατικό δυναμικό στο κέντρο. Η σημαντική ανάπτυξη μιας βιοτεχνικής –βιομηχανικής κίνησης στην πόλη από τις αρχές του 19^{ου} αι. στην περίπτωση της πρώτης και των μέσων στην περίπτωση της δεύτερης, συνίσταται σε μεμονωμένες προσπάθειες μηχανικών και ατμοκίνητων εγκαταστάσεων. Η έλλειψη εγγειοβελτιωτικών έργων και η γενικότερη απουσία δειγμάτων εκσυγχρονισμού, περιορίζει το επενδυτικό ενδιαφέρον στον χώρο της γεωργίας.

Με αφορμή την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας στα νησιά και την σταδιακή, έστω, νομοθετική αφομοίωση, έρχεται στην επιφάνεια το ονομαζόμενο «αγροτικό ζήτημα» Κέρκυρας, μέσω του οποίου αποκαλύπτονται οι συνθήκες ζωής των εξαθλιωμένων χωρικών. Οι περίπλοκες δεσμεύσεις που επιβάρυναν την Κερκυραϊκή ιδιοκτησία, είχαν γίνει αντικείμενο προβληματισμού βέβαια, πολύ πριν την Ένωση, όταν το νησί ήταν υπό Αγγλική κατοχή. Για την καταχρέωση όμως των χωρικών δεν γινόταν λόγος. Με την Ένωση διαμορφώνονται οι κατάλληλες συνθήκες ώστε τα πράγματα να ειπωθούν με το όνομα τους. Αρχηγός των χωρικών είναι ο Πολυχρόνιος Κωνσταντάς, η πολιτική δράση του οποίου θα λειτουργήσει σαν απειλή για τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων.

Ο αφομοιωτικός νόμος PN', γίνεται η αφετηρία της πολιτικής αντιπαράθεσης αστών και χωρικών, μια αντιπαράθεση που κορυφώνεται το 1867 με την ψήφιση των ΣΜΔ' και ΣΜΕ' νόμων. Μια σειρά επιτροπών, επανδρωμένων από τους νομομαθείς της εποχής, θα προσπαθήσει να ερμηνεύσει πρώτα, και στη συνέχεια να επιλύσει το πρόβλημα. Παράλληλα διαμορφώνονται στο νησί, δύο αντίπαλες πολιτικά ομάδες. Οι βουλευτές της πόλης, υπερασπιζόμενοι το ιερό της ιδιοκτησίας δικαίωμα, θα θεωρήσουν αντισυνταγματικά τα προτεινόμενα νομοσχέδια. Οι βουλευτές της εξοχής θα επιμείνουν στον ελλιπή χαρακτήρα τους.

Τελικά, η πρόταση Κωνσταντά, παρά τις διακηρύξεις, ωφελεί κυρίως τη μεγάλη και μεσαία αγροτιά, αλλά και τους κτηματίες. Η μετατροπή των εισφορών σε χρηματικές, σύμφωνα με τα ψηφιζόμενα νομοσχέδια,

³⁷⁴ Ε. Λιάτα, *ό.π.*, σ. 143-144.

δεν εξυπηρετεί τους ακτήμονες. Οι μόνοι κερδισμένοι είναι οι εύποροι αγρότες που είχαν την οικονομική δυνατότητα να εξαγοράσουν τα μερίδια.

Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι η στάση των βουλευτών της υπαίθρου κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για τα υπό ψήφιση νομοσχέδια, δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει. Όλοι συμφωνούσαν στην κατάργηση των φέουδων, κάτι το οποίο δεν μπορούσε να τεθεί πιο πριν. Η Ένωση, με τον κοινωνικό μετασχηματισμό που είχε στο μεταξύ συντελεστεί, δημιούργησε την πεποίθηση ότι το πρόβλημα μπορούσε να λυθεί. Σε καμία όμως περίπτωση αυτό δεν σήμαινε την καλύτερευση των «ζεβράκωτων» του χωριού. Ήδη το γεγονός άρθρωσης πολιτικού λόγου, από μία μερίδα της κοινωνίας που θεωρούνταν ημιβάρβαρη, αμόρφωτη και επικίνδυνη, αποτέλεσε ισχυρό κλονισμό στους πολιτικούς χώρους του νησιού. Γι αυτό και ποτέ, στη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή, δεν τέθηκε το ζήτημα της διαγραφής των χρεών.

Έτσι, αυτή που επωφελείται, είναι η πλούσια αγροτιά, η οποία δεν κάνει καμία παραχώρηση προς τους φτωχότερους συγχωριανούς της. Μετέτρεψε μάλιστα την πρόταση διαγραφής των χρεών, σε μέσον με το οποίο, δημιουργώντας νέες συμμαχίες με τους παραδοσιακούς γαιοκτήμονες, θα μπορούσε να βγάλει από τη μέση τους ακτήμονες χωρικούς. Οι ταξικές αντιπαραθέσεις που παρακολουθήσαμε κάνουν σαφές ότι η ιδέα της εθνικής αποκατάστασης δεν συμβάδιζε απαραίτητα με την ικανοποίηση των διεκδικήσεων των χωρικών. Τα προβλήματα των τελευταίων μένουν άλυτα για πολλές δεκαετίες μετά, διαψεύδοντας έτσι τις ελπίδες και τους πόθους ότι η εθνική ολοκλήρωση θα ισοδυναμούσε και με την κοινωνική και οικονομική τους απελευθέρωση.

Εδώ, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι από την Ένωση και μετά το *αγροτικό ζήτημα* της Κέρκυρας εντάσσεται στη γενικότερη αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους. Η σταδιακή μεταρρύθμιση που ως αρχή της οριοθετείται το 1871, και ολοκληρώνεται με την ψήφιση των μετά το 1922, νόμων, δεν δίνει λύσεις στα προβλήματα των αγροτών. Παρόλο που αλλάζουν οι σχέσεις οικογενειακής ιδιοκτησίας και οι σχέσεις παραγωγής, δεν μεταβάλλεται ποιοτικά ο τρόπος παραγωγής. Ο κατατεμαχισμός της γης ενώ έκανε πιο εντατική την καλλιέργεια, δεν απελευθέρωνε τον χωρικό από τα παραδοσιακά υπέρογκα χρέη του. Αντίθετα τα χρέη των *χωρικών* αυξήθηκαν, με τη διαφορά όμως ότι ο παλιός καταπιεστικός τοκογλυφικός δανεισμός, αντικαταστάθηκε από μία λιγότερο επαχθή και ορθολογικότερη παρέμβαση του χρηματικού κεφαλαίου στις βασικές σχέσεις της αγροτικής παραγωγής. Η ανάγκη συλλογικής ασφάλειας και προστασίας των μικρών παραγωγών οδηγεί στη δημιουργία συνεταιρισμών, φαινόμενο το οποίο συμπίπτει με τον ενεργό κρατικό παρεμβατισμό στην αγροτική παραγωγή και τη διείσδυση του επενδυτικού κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα ο χαρακτήρας του οποίου

καθορίζεται από την κυριαρχία της μικρής αγροτικής οικογενειακής ιδιοκτησίας³⁷⁵.

---

³⁷⁵ Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Σ. 74-76. Επίσης Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αλισανδράτος Γ., *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ερευνών, Αργοστόλι 2006.
- Anderson P., *Το απολυταρχικό κράτος*, μετ. Ελένη Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.
- Ανδρεάδης Α., *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, 2 τ., Αθήνα 1914.
- Αντωνοκοπούλου- Τεάζη Ηλ., «Η μελέτη της οικογένειας από κοινωνικοιστορικής και ανθρωπολογικής σκοπιάς», *Ελληνική κοινωνία*, τ. 1 (1987), σ. 43-64.
- Ανωγιάτης-Pele Δ. – Πρόντζας Ευ., *Η Κέρκυρα 1830-1832. Μεταξύ φεουδαρχίας και αποικιοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Αρλιώτης Ν., «Τα Χρονικά», επιμ. Λ.Β. Μάνεσης, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. VIII (1960), σ. 114.
- Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Το αγροτικό ζήτημα Κερκύρας μετά την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα μέσα από τα παμφλέτια της εποχής», Επιστημονικό συνέδριο. Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1864-2004), Πρακτικά, τ. Α, Ιστορία, Αθήνα 2005.
- Ασδραχάς Σπ., *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα 1988.
- Ασδραχά Αικ., - Ασδραχάς Σπ., «Παρατηρήσεις για τη φεουδαλική πρόσοδο. Οι βαρονίες (πρόνοιες) της Κέρκυρας», στο Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- _____, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους *vassali angarii*», Τα Ιστορικά, τ. 2, τ.χ. 3(19), σ. 77-94, Μάιος 1985.
- _____, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της Βενετικής κυριαρχίας», Τα Ιστορικά, τ. 2, τ.χ. 4(19), σ. 371-386, Δεκέμβριος 1985.
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βερύκιος Σ., *Ιστορία των Ηνωμένων κρατών των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 1964.
- Βλασσόπουλος Σ., «Στατιστικά και ιστορικά περί Κερκύρας ειδήσεις», επιμ. Α.Χ. Τσίτσας, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXI, 1977.
- Braudel F., *La Mediterranee et le monde mediterraneen a l' epoque de Philippe II*, 2 τ., Παρίσι 1979 (ελλην. Έκδοση: *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στην εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, μετ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, 3 τ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991-1998).
- Γενατάς Ε., *Πρακτική γεωργία*, Κέρκυρα 1860.
- Γερακάρης Ν., *Επισκόπησις της εν Κερκύρα ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1911.

Γραμμένος Δ., «Αστοί και χωρικοί στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», corfuhistory. gr

Constantini M., «Η εμπορική πολιτική της Βενετίας έναντι των κτήσεων της στην Ανατολική Μεσόγειο», *Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση, ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16-19^{ος} αι.*, Κέρκυρα 1998.

Δαφνής Γ., *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

Δένδιας Μ., “*Συμβολή εις την μελέτη του Ιονικού Συντάγματος του 1803.*”, Πρακτικά του Γ Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Α.

Δοΐκας Ι., “*Απογραφή πληθυσμού της Επτανήσου*”, Δ.Α.Ε.Κ., τχ. 14 (1977).

Ζακυθινός Δ., “*Αι Ιστορικοί τύχαι της Επτανήσου και η διαμόρφωσις του Επτανησιακού πολιτισμού*”, Παρνασσός, τ. 2, (1965), σ. 333-350.

Ζάμιτ Λ., *Η οικονομία της Επτανήσου επί Αγγλικής Προστασίας, 1815-1864*, Κέρκυρα 1992.

Ζερβός –Ιακωβάτος Η., *Η επί της αγγλικής Προστασίας Επτανήσος Πολιτεία και τα κόμματα* (=πρακτικά Γ Πανιονίου Συνεδρίου, Παράρτημα, Αθήνα 1969).

Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, τ. 2, Αθήνα 2006.

Hobsbawm E., *Η εποχή των επαναστάσεων*, μετ. Μ. Οικονομοπούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.

Ιδρωμένος Α., *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου 1815-1864*, Εν Κερκύρα 1889.

Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, τόμοι ΙΓ’-ΙΔ’.

Καλλιβρετάκης Λ., *Η δυναμική του Αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.*, Αθήνα 1995.

Καπαδόχος Δ., *Το θέατρο της Κέρκυρας στα μέσα του 19^{ου} αι.*, Εκδόσεις «ΤΗΝΟΣ», Αθήνα 1991.

Καραπιδάκης Ν., “*Η Κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ αι.*”, Ιστορικά, τχ. 3(19), σ. 95-124.

_____, “*Το τοπίο και ο φόβος της πόλης: επεμβάσεις και σχεδιασμός στην Κέρκυρα τις αρχές του ιστ’ αι.*”, Ιστορικά, τχ. 12-13(19), σ.93-112.

_____, «*Ιόνια Νησιά 1815-1864. Προστασία, το πρόσχημα της Αγγλοκρατίας*», Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770- 2000., τ. 4, σ. 265-284,

Κασιμάτης Γρ., “*Οι Επτανήσιοι και ο πολιτικός βίος μετά την Ένωση*”, Παρνασσός, τ. Ζ (1965), τχ. 3, σ. 351-380.

Κατηφόρη Δ., *Οι Επτανήσιοι βουλευτές στην πρώτη δεκαετία από την Ένωση. Πρώτη προσέγγιση*, Πρακτικά Συμποσίου, Αθήνα 1984, σ. 95-141.

Κατσαρός Σ., *Σύντομη Ιστορία της Κέρκυρας*, Εκδόσεις Innovation, Ο.Ε., Τέταρτη έκδοση, Κέρκυρα 1992.

Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, 1. 12, 1862- 1900, Εκδόσεις 20^{ος} Αιώνας.

Κουζάνης Φ., *Ιστορική Γεωγραφία*, Αθήνα 1934.

Κούκου Ε., *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα 1983.

Κουρούκλη Μ., “Γενιά προίκα και κληρονομιά. Η περίπτωση της Επίσκεψης στην Κέρκυρα”, στο Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο, Αθήνα 1969, σ. 175.

_____, *Έργα και ημέρες στην Κέρκυρα. Ιστορική ανθρωπολογία μιας τοπικής κοινωνίας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008.

Κρητικός Π., “Συμβολή του τεκτονισμού των Ιονίων Νήσων εις την απελευθέρωσιν του έθνους”, Πρακτικά Γ’ Πανιονίου Συνεδρίου, Αθήνα 1969, σ. 175.

Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, Αθήνα 1987.

Λασκαράτος Ι., *Πρόληψη της αρρώστιας και κοινωνική προστασία στα Επτάνησα επί Αγγλοκρατίας (1815- 1864)*, Αθήνα 1985.

Λεοντσίνης Γ., *Ζητήματα Επτανησιακής Ιστορίας*, Αθήνα 1991.

Λιάκος Α., *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Λιάτα Ε., *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η «συκοφαντία για το αίμα» του 1891*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2006.

Λιβιεράτος Σ., «Η ελονοσία και η φυματίωσις εν Επτανήσω», Πρακτικά Α’ Πανιονίου Συνεδρίου, Αθήνα 1915.

Lidell Hart, *Οι επιστολές του οπλίτη Wheeler 1809-1829*, Βαγυ 1971.

Λινάρδος Γ., «Η ιστορική εξέλιξη της πόλεως Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. ΙΧ, 1961.

_____, «Η Κερκυραϊκή κοινωνία και η εξέγερση των Κερκυραίων χωρικών του 1640» *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVII, 1983.

Λουκάτος Σ., “Επτανησιακά σώματα και η δράσις των κατά τον αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας”, *Μνημοσύνη*, τ. 4(1972-3), σ. 61-85.

_____, “Εκθέσεις Ελλήνων προξένων στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Ιονίου Βουλής (1850-1851)”, *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 1 (1976-7), σ. 1-44.

Λουκάτος Δ., “Η Επτανησιακή λαϊκή παράδοση και το σύγχρονο χρέος”, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XV (1970), σ. 51-65.

Λούντζης Ε., *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1969.

Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867 (ανατ: Δ. Καραβίας, Αθήνα 1980).

Μάρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, μετ. Μαυρομαμάτης Π., 3 τ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.

Μεταλληνός Γ., *Πολιτική και Θεολογία. Ιδεολογία και πράξη του Ριζοσπάστη πολιτικού Γ. Τ. Ιακωβάτου*, Αθήνα 1990.

Μαυρογιάννης Γ., *Ιστορία των Ιονίων Νήσων*, 2 τ., Αθήνα 1889.

Μηλιαράκης Αντ., *Μελέτη περί της θέσεως του Ιονίου Πελάγους*, Αθήνα 1888.

Μοσχονάς Ν. Γ., “*Η πολιτική ιδεολογία στα Ιόνια Νησιά κατά τη Δημοκρατική περίοδο (1797-1799)*”, Κεφαλληνιακά Χρονικά, τ. 3, (1986-1994), σ. 355-369.

Μπιρμπίλη- Αγοροπούλου Α., “*Η αστική κατοικία στην Αγγλοκρατούμενη Κέρκυρα και οι Επτανησιακοί όροι δομήσεως*”, Κερκυραϊκά χρονικά, τ. XXVI (1982), σ. 424-437.

Μπουνιάς Ι., *Κερκυραϊκά*, 2 τ., Κέρκυρα 1854-1959.

Mousson Α., *Κέρκυρα και Κεφαλλονιά. Μια περιήγηση το 1858*, μετ. Κλ.-Θ. Φλωράτου, Ιστορητής, Αθήνα 1995.

Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ.Β, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991.

Πανταζόπουλος Ν., “*Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας*”, Πρακτικά Γ’ Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Β (1969), σ. 155-195.

Παπαβλασσόπουλος Ν., “*Η νήσος Κέρκυρα από γεωργικής και άλλης απόψεως άλλοτε και σήμερα*”, Πειραιάς 1921.

Πάρτς Ι., *Η νήσος Κέρκυρα, γεωγραφική μονογραφία*, Κέρκυρα 1892, ανατ. Βιβλιοπωλείο Πλούς, Κέρκυρα 1990.

Παχή Ολ., *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς και η πολιτική ζωή της Κέρκυρας το 19^ο αι.*, Εκδόσεις Απόστροφος, Κέρκυρα 2009.

Παχή Ολ., *Από το φεουδαλικό Σύστημα Γαιοκτησίας στο Αγροτικό ζήτημα της Κέρκυρας (1864-1925)*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 1996.

Προγουλάκης Γ., “*Στην Κέρκυρα τον 19^ο αι. Πλεονασματικά χωριά και ελλειμματικές εκμεταλλεύσεις*”, *Ιστορικά*, τχ. 7 (1987), σ. 57-80.

_____, *Ανάμεσα στην τιμή και το χρήμα. Η Κέρκυρα στα χρόνια της Αγγλικής κυριαρχίας (1814-1864)*, Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2003.

Ρωμανός Ι., «*Η εβραϊκή κοινότητα εν Κερκύρα*», Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. VII 1959, σ. 386-405.

Σαλβάνου Γ., “*Το γλωσσικόν ιδίωμα των αγροτών Κερκύρας και η εξ αυτού διάσωσης της εθνικής γλώσσης εν όλη τη νήσω*” Πρακτικά Β’ Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Α (1969), σ. 340-453.

Σίδερης Α. Δ., “*Αγροτικόν ζήτημα Κερκύρας*”, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Α, σ. 500-501.

_____, *Έλληνες φοιτητές στο πανεπιστήμιο της Πίζας*, 2τ., ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989-1994.

Σίδερη-Τομαρά Μ., “Ονοματοδοτικές συμπεριφορές στην Λευκάδα τον 19^ο αι.”, *Ιστορικά*, τχ. 3(19), σ. 397-316.

_____, “Οικονομική δυναμική και δημογραφική μετάβαση”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80 (1991), σ. 70-85.

Στρατή-Καλογεροπούλου Σ., “Η Ένωση της Επτανήσου και η ουδετερότητα της Κέρκυρας”, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVI, σ. 7-15.

Τσίτσας Αθ., “Μία περιγραφή των Κορφών καμωμένη στα 1630 από τον Στέφανο Μαστρακά”, *Δ.Α.Ε.Κ.*, Αρ. 16, σ. 99-150.

_____, «Λίβελλοι των Κερκυραίων αστών κατά την τελευταία φάση της διαμάχης τους με τους ευγενείς», *Δελτίον της Αναγνωστικής εταιρίας Κερκύρας*, αρ. 16, 1979.

_____, *Το Diarrio της πολιορκίας της Κέρκυρας από τους Ρωσότουρκους (1798-1799) γραμμένη από τον Πέτρο Βούλγαρη*, Κέρκυρα 1981.

Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιονίου Ακαδημίας*, Κέρκυρα 1854.

Χιώτης Π., *Ιστορία της Επτανήσου και κυρίως της Ζακύνθου από Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Άγγλων*, Κέρκυρα 1863.

_____, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από της συστάσεως αυτού μέχρι της Ενώσεως (1815-1864)*, 2τ., Ζάκυνθος 1874-1877.

Τυπάλδος- Πρετεντέρης Χ., *Περί της εν Κερκύρα χολέρας κατά το 1855*, Κέρκυρα 1856.

Χυτήρης Γ., “Δομή και λειτουργία της Εφτανησιώτικης κοινωνίας”, *Δ.Α.Ε.Κ.*, Αρ. 12 (1975), σ. 135-158.

_____, “Το Κερκυραϊκό πρόβλημα γης την επόμενη της Ένωσης και οι αναφορές του Άγγλου Πρόξενου”, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXVI (1982), σ. 141-146.

_____, “Πολιτική έκφραση της κοινωνικής διαφοροποίησης στα Αγγλοκρατούμενα Επτάνησα”, *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XX (1974-1978), σ. 91-109.

_____, *Η όπερα στο θέατρο του Σαν-Τζιάκομο της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1994.

_____, *Η πολιτική των εκδόσεων, μια φάση της ιστορίας του Ιονικού κράτους*, Κέρκυρα 1982.

Zucconi G., «Η βρετανική Κέρκυρα: Αρχιτεκτονική και αστικές στρατηγικές στην πρωτεύουσα του Ιονίου Κράτους», στο Ε. Concina-A. Νικηφόρου-Testone (επιμ.) *Κέρκυρα: Ιστορία, αστική ζωή και αρχιτεκτονική, 14^{ος}-19^{ος} αι.*, Κέρκυρα 1994.

ΠΗΓΕΣ

Αλβάνας Φρ., *Περί των εν Κερκύρα τίτλων ευγενείας και περί των τιμαρίων*, Κέρκυρα 1894.

Αθανασιάδης Κ., *Παρατηρήσεις επί των άρτι δημοσιευθέντων νομοσχεδίων*, Κέρκυρα 1867.

Αιτιολογική Έκθεσις βουλευτών Κερκύρας επί του νομοσχεδίου περί βαθμιαίας εκκαθαρίσεως των κτηματικών και υποθηκικών σχέσεων, Κέρκυρα 1867.

Ανώνυμος, *Τα επειγόντως διορθωτέα*, Κέρκυρα 1868.

Ανώνυμος, *Ολίγα τινά περί των εν Κερκύρα κακώς κειμένων*, Κέρκυρα 1868.

Ανώνυμος, *Το κατά της ιδιοκτησίας νομοσχέδιον*, Κέρκυρα 1867.

Ανώνυμος, *Η ειρηνοποιήσις των Κερκυραίων*, Κέρκυρα 1866.

Ανώνυμος, *Απάντησις προς την ανώνυμον διατριβήν περί της μελετώμενης καταργήσεως των χρεών*, Κέρκυρα 1867.

Βελιανίτης Δ., *Εν επιτήδειον δάκρυ επί του νεκρού του Ιππότου Σπυρίδωνος Θ. Ζερβού, βουλευτού Μέσης*, Κέρκυρα 1882.

Βεργιώτης Π., *Προς τους βουλευτάς*, Κεφαλλονιά 1868.

Βουλευταί Κερκύρας (Ν. Παγκράτης, Ν. Καρύδης, Θ. Ζερβός, Ν. Λούβρος, Θ. Ρωμαίος), *Οι εν Κερκύρα λησταί*, Αθήνα 1867.

Βουλευταί Κερκύρας (Ν. Παγκράτης, Π. Κωνσταντάς, Ν. Καρύδης), *Προς τους Κερκυραίους*, Αθήνα 1866.

Β.Π.Χ., *Η Κέρκυρα εν τη των Ολυμπίων εκθέσει του έτους 1870*, Κέρκυρα 1865.

Γ' Σύνοδος της Βουλής, *Συλλογή των γενομένων συζητήσεων επί του Κερκυραϊκού ζητήματος*, Κέρκυρα 1868.

Γονέμης Σ., *Παρατηρήσεις και προτεινόμεναι τροπολογήσεις επί... των νόμων των αφορώντων το αγροτικόν ζήτημα Κερκύρας*, Κέρκυρα 1867.

Δαμασκηνός Αλ., *Το εν Κερκύρα Αγροτικόν σύστημα*, Κέρκυρα 1864.

Δημοσίευσις της συμμορίας των Κάφρων. Διάλογος. Πέτρος και Αναστάσιος, Κέρκυρα 1867.

Διάλογος, Βουνήσιος- Αγυριώτης, Κέρκυρα 1865.

Έκθεσις της επί της γεωργίας επιτροπής συσταθείσης από 18 Μαΐου 1853, Κέρκυρα 1853.

Έκθεσις της πλειονοψηφίας της επί του αγροτικού ζητήματος εκλεχθείσης επιτροπής, Αθήνα 1864.

Έκθεσις της εν Κερκύρας επιτροπής, επί του Αγροτικού ζητήματος, Κέρκυρα 1865.

Έκθεσις, Περί ερμηνείας, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΣΜΔ' νόμου της α' Νοεμβρίου 1867, Κέρκυρα 1867.

Έκθεσις, Επί της γεωργίας, Κέρκυρα 1853.

Έκθεσις, Η εν Κερκύρα αρπαγή της ιδιοκτησίας, Κέρκυρα 1866.

Ζωχιός Γ., *Αι βουλευτικά των αγροτών εκλογαί*, Αθήνα 1865.

Ζωχιός Γ., *Η ειρηνοποιήσις των Κερκυραίων- Σωτηρία της Κερκύρας*. Κέρκυρα 1866 (18 Ιουνίου και 1^η Σεπτεμβρίου).

Ι.Τ., *Λόγοι προς υποστήριξιν του προταθέντος μέτρου της προσωποκρατήσεως εν περιπτώσει μη αποτίσεως των χρεωστούμενων αγροτικών προσόδων εν τη νήσω Κερκύρας*, Κέρκυρα 1868.

Κομιανός Λ., *Τα δεινά των μωρών Κερκυραίων*, Κέρκυρα 1885.

Κομιώτης Μ., *Πρόχειρον δοκίμιον περί του εν Κερκύρα συστήματος της ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1893.

Κόντης Α., *Σχέδιον Συντάγματος*, Κέρκυρα 1864.

Κουρκουμέλης Δ., *Προς τον έκτακτον απεσταλμένον της βασιλικής κυβερνήσεως*, Κέρκυρα 29 Ιουνίου 1864.

Κουρκουμέλης Δ., *Τα Κερκυραϊκά νομοσχέδια*, Κέρκυρα 1864.

Κουρής Σ., *Το προς την πατρίδα καθήκον. Ιστορική έκθεσις των περί ιδιοκτησίας Κερκύρας ζητημάτων*, Εν Κερκύρα 1868.

Κρίσις επι της λύσεως του Αγροτικού ζητήματος και περί εξοφλήσεως των χρεών, Κέρκυρα 1866.

Κωνσταντάς Π., *Συνάδελφοι χωρικοί*, Κέρκυρα 1864.

_____, *Τροπολογίαι επί του νομοσχεδίου περί του ζητήματος της ιδιοκτησίας Κερκύρας, χ.χ.χ. τ.*

_____, *Προς τους εκλογείς των επαρχιών Κερκύρας*, Κέρκυρα 1868.

_____, *Φίλοι εκλογείς*, Κέρκυρα 1885.

_____, *Προς τους εκλογείς της νήσου και του νομού Κερκύρας*, Κέρκυρα 1885.

Λέσσης Δ., *Προτάσεις τινές περί πληρωμής χρεών και ιδιοκτησίας*, Κέρκυρα 1867.

Μαρτελάου Δ., *Περί των εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής κατά του εν Επτανήσω ισχύοντα Ιόνιον Κώδικα*, Ζάκυνθος 1890.

Οδηγίαι δια τας εκτιμήσεις του ελαιοκάρπου της νήσου Κερκύρας κατά τον ΣΞΖ' νόμον, Κέρκυρα 1868.

Ο Νομάρχης Κερκύρας, *Προς τους δημάρχους των επαρχιών Κερκύρας, Μέσης και Όρους*, Κέρκυρα 1866.

Παδοβάς Σ., *Προς την Α. Μ. Γεώργιον Α' Βασιλέα των Ελλήνων*, Αθήνα 1865.

Παλατιανός Α., *Σκέψεις τινές επί των περί αγροτικής ιδιοκτησίας νομοσχεδίων*, Κέρκυρα 1867.

Παπαδάτος Α., *Η εικών των χωρικών βουλευτών Κερκύρας*, Αθήνα 1868.

Παραμυθιώτης Αθ., *Αίτια της παρούσης του τόπου καταστάσεως και μέσα θεραπείας*, Κέρκυρα 1865.

_____, *Αγόρευσις κατά την συζήτησιν της 23 Σεπτεμβρίου 1868 περί της εφαρμογής των αμέσων φόρων και εν Επτανήσω*.

Πολυλάς Μ., *Προς την ελληνικήν κυβέρνησιν*, Κέρκυρα 1864.

_____, *Περί των εν Κερκύρα τιμαριωτικών κτημάτων*, Κέρκυρα 1864.

_____, *Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευσιών*, Κέρκυρα 1868.

Ρωμαίος Θ., *Προς τους εκλογείς Αγύρου, Όρους και Μέσης*, Κέρκυρα 1868.

_____, *Προς τους χωρικούς της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1868.

Τα δεινοπαθήματα των χωρικών της Κέρκυρας, Κέρκυρα 1865

Τινές των ενδιαφερομένων Κερκυραίων, *Παρατηρήσεις επί των μερών των τεσσάρων νομοσχεδίων περί των εν Κερκύρα αγροτικών σχέσεων*, Κέρκυρα 1867.

Τουρλινός Ι., *Σύντομοι σκέψεις επί των αληθών αιτιών της αθλίας κατάστασις του χωρικού της Κέρκυρας και επί των καταλληλότερων μέτρων δι'ων ηδύνατο να βελτιωθεί*, Κέρκυρα 1864.

_____, *Νομοσχέδιον προς λύσιν του Αγροτικού ζητήματος καθ'όσον αφορά τας αγροληψίας, τας εμφυτεύσεις και τας εδαφονομάς*, Κέρκυρα 1867.

_____, *Σχέδιον κανονισμού αφορώντος την εκτίμησιν του ελαιοκάρπου*, Κέρκυρα 1866.

Τυπάλδος-Ιακωβάτος, «*Περί των εν ταις Ιονίοις νήσοις επικρατούντων γεωργικών συμβολαίων*», Ελπίς 3 Νοεμβρίου 1864.

Φορέστης Τ., *Οδηγίες περί εκτιμήσεως του ελαιοκάρπου*, Κέρκυρα 1866.

Χιώτης Π., *Ιστορική έκθεσις και έγγραφα περί τιμαρίων Κερκύρας*, Κέρκυρα 1865.

ΝΟΜΟΙ

ΡΝ' Νόμος, Φ.Ε.Κ. 12/2-2-1866, *Περί εισαγωγής εν Επτανήσω της εν των λοιπών βασιλείω ισχύουσής νομοθεσίας*, Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Κερκύρας, Εγχώριος Διαχείρησις, Φ. 1648.

ΣΜΔ' Νόμος, *Περί απαλλαγής των εν Κερκύρα ακινήτων από των επιβαρυνόντων αυτών βαρών*.

ΣΜΕ' Νόμος, *Περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου Κερκύρας*, Κέρκυρα 3 Νοεμβρίου 1867.

ΣΞΖ' Νόμος, *Περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου Κερκύρας*, Κέρκυρα 17 Οκτωβρίου 1868.

ΣΞΗ' Νόμος, *Περί απαλλαγής των εν Κερκύρα ακινήτων από των επιβαρυνόντων αυτών βαρών*, Αθήνα 8 Οκτωβρίου 1868.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Τα Δικαστικά Κερκύρας, Κέρκυρα 1866.

Επίσημος Εφημερίς, Κέρκυρα 1864-1866.
Οι εργάται, Κέρκυρα 1882.
Τα Καθημερινά, Κέρκυρα 1855-1858.
Η Κοινότης, Κέρκυρα 1864-1865.
Νέα Εποχή, Κέρκυρα 1858.
Παρατηρητής, Κέρκυρα 1858-1862.
Η Πατρίς, Κέρκυρα 1849-1851.
Η Φωνή, Κέρκυρα 1871-1876.
Η Φωνή των χωρικών, Κέρκυρα 1865-1867.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

27 Ιουνίου 1797 Γαλλικός στόλος φτάνει στην Κέρκυρα. «Προσωρινό Δημαρχείο» από 31 μέλη. Πρόεδρος ο Σ-Γ Θεοτόκης.

17 Οκτωβρίου 1797 Συνθήκη του Campoformio. Προσάρτηση Επτανήσου στη Γαλλική Δημοκρατία.

12 Νοεμβρίου 1797 Διάταγμα του Ναπολέοντα με το οποίο καταργούνται τα φέουδα.

4 Μαρτίου 1797 Συνθηκολόγηση Γάλλων και παράδοση Κέρκυρας στους Ρωσότουρκους.

22 Μαρτίου 1799 Προσωρινό Πολίτευμα.

21 Μαρτίου 1800 Ρωσία, Τουρκία και Μ. Βρετανία αναγνωρίζουν την Επτανήσο Πολιτεία ως ανεξάρτητο κράτος υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου.

13 Αυγούστου 1801 Αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων. Ταραχές στα χωριά.

24 Οκτωβρίου 1801 Δημιουργία «Εντίμου Αντιπροσωπείας της πόλεως, των κωμοπόλεων και των χωρίων της Κέρκυρας».

6 Μαρτίου 1802 Αγγλική δύναμη αποκαθιστά την τάξη στην πόλη.

7 Μαρτίου 1802 Διάλυση «Εντίμου Αντιπροσωπείας». Ταραχές στην ύπαιθρο.

20 Αυγούστου 1802 Καταστολή της εξέγερσης στον Ποταμό και τη Λευκίμμη από τις Ρωσικές δυνάμεις.

5 Δεκεμβρίου 1803 Νέο Σύνταγμα. *Συνταγματική Ευγένεια*.

27 Δεκεμβρίου 1806 Τροποποίηση του Συντάγματος με την οποία ενισχύονται οι εξουσίες του ρώσου πληρεξουσίου.

7 Ιουλίου 1807 Συνθήκη Τιλσίτ. Παραχώρηση Κέρκυρας στη Γαλλία.

5 Νοεμβρίου 1815 Συνθήκη Παρισίων. Τα Επτάνησα τίθενται υπό Αγγλική Προστασία.

16 Φεβρουαρίου 1816 Thomas Maitland, ο πρώτος Αρμοστής στην Κέρκυρα. Συντηρητικές πολιτικές απόψεις. Επιβολή λογοκρισίας. Εφημερίδα της κυβέρνησης η *Gasetta Delli Stati Uniti Delle Isole Ionie*, η οποία από το 1813 ως το 1831 τυπωνόταν μόνο ιταλικά, από το 1831 ως το 1851 ελληνικά και ιταλικά και από το 1851 ως το 1864 ελληνικά και αγγλικά.

11 Μαρτίου 1817 Ψήφιση νέου συντηρητικού Συντάγματος με την υποστήριξη του Εμμανουήλ Θεοτόκη, τον οποίο υποστήριζαν οι αστοί.

25 Μαρτίου 1821 Πόλεμος της Ανεξαρτησίας. Κήρυξη της Ιονίου ουδετερότητας από τον αρμοστή και τη Γερουσία.

17 Ιανουαρίου 1824 Πεθαίνει ο Maitland. Τον διαδέχεται ο Frederick Adams. Φιλελευθεροποίηση Αγγλικής πολιτικής.

1 Νοεμβρίου 1824 Ίδρυση Ιονίου Ακαδημίας.

18 Νοεμβρίου 1832 Νέος αρμοστής ο Λόρδος George Nugent. Λαοφιλή μέτρα.

25 Ιανουαρίου 1835 Παραίτηση Nugent ύστερα από τη νίκη των συντηρητικών στις βρετανικές εκλογές.

29 Απριλίου 1835 Νέος Αρμοστής ο Howard Douglas. Περιορισμός συνταγματικών ελευθεριών.

1836 Η Τεκτονική στοά Κέρκυρας *Φοίνιξ* ιδρύει την Αναγνωστική Εταιρεία Κέρκυρας, τη Γεωπονική Εταιρεία και τη Φιλαρμονική Εταιρεία.

27 Μαΐου 1840 Νέος Αρμοστής ο Stewart Meckezie.

1 Απριλίου 1843 Νέος Αρμοστής ο John Seaton. Φιλελεύθερες Συνταγματικές μεταρρυθμίσεις.

10 Μαΐου 1848 Καταργείται η λογοκρισία. Κυκλοφορία των πρώτων επτανησιακών εφημερίδων.

Σεπτέμβριος 1848 Ξεσπά το κίνημα των φιλελεύθερων -ριζοσπαστών στην Κεφαλονιά.

27 Μαΐου 1849 Νέος Αρμοστής ο Henry Ward. Η στάση στην Σκάλα (Κεφαλονιά). Έπνιξε κυριολεκτικά στο αίμα την επανάσταση στην Κεφαλλονιά και δεν δίστασε να κρεμάσει τους επαναστάτες και να γκρεμίσει τα σπίτια τους.

1855 Νέος αρμοστής ο John Young.

5 Μαρτίου 1859 Νέος (και τελευταίος) Αρμοστής ο Henry Storcks. Μετριοπαθής πολιτική.

1/13 Ιουλίου 1863 Συνθήκη μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων, της Δανίας και της Ελλάδας για την αποδοχή του νέου βασιλιά που περιελάμβανε και την παραχώρηση των Επτανήσων.

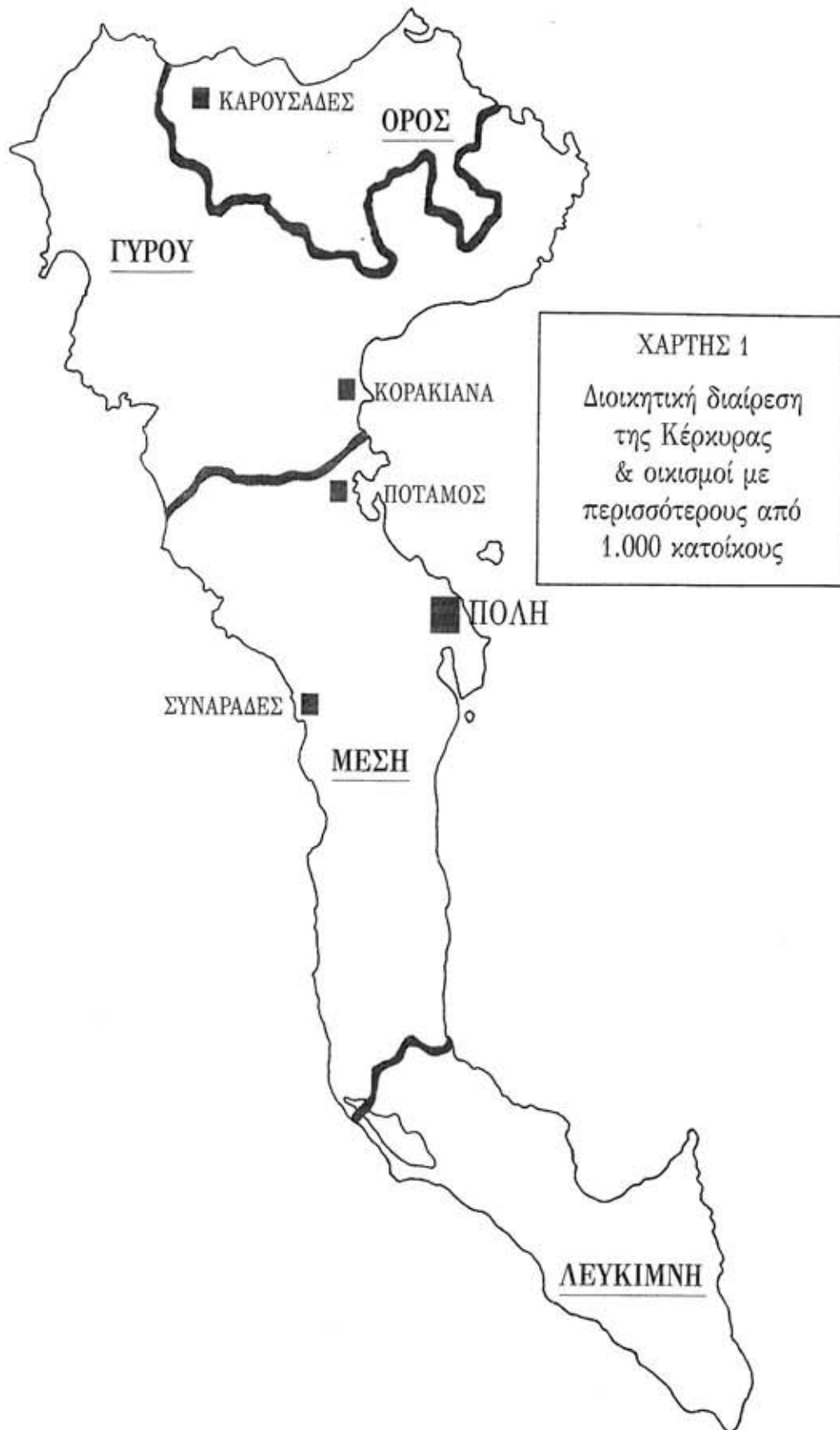
14 Απριλίου 1864 Με ψήφισμα της Βουλής αποφασίστηκε να γίνουν οι εκλογές στα Επτάνησα, με καθολική ψηφοφορία, για την εκλογή 84 συνολικά βουλευτών.

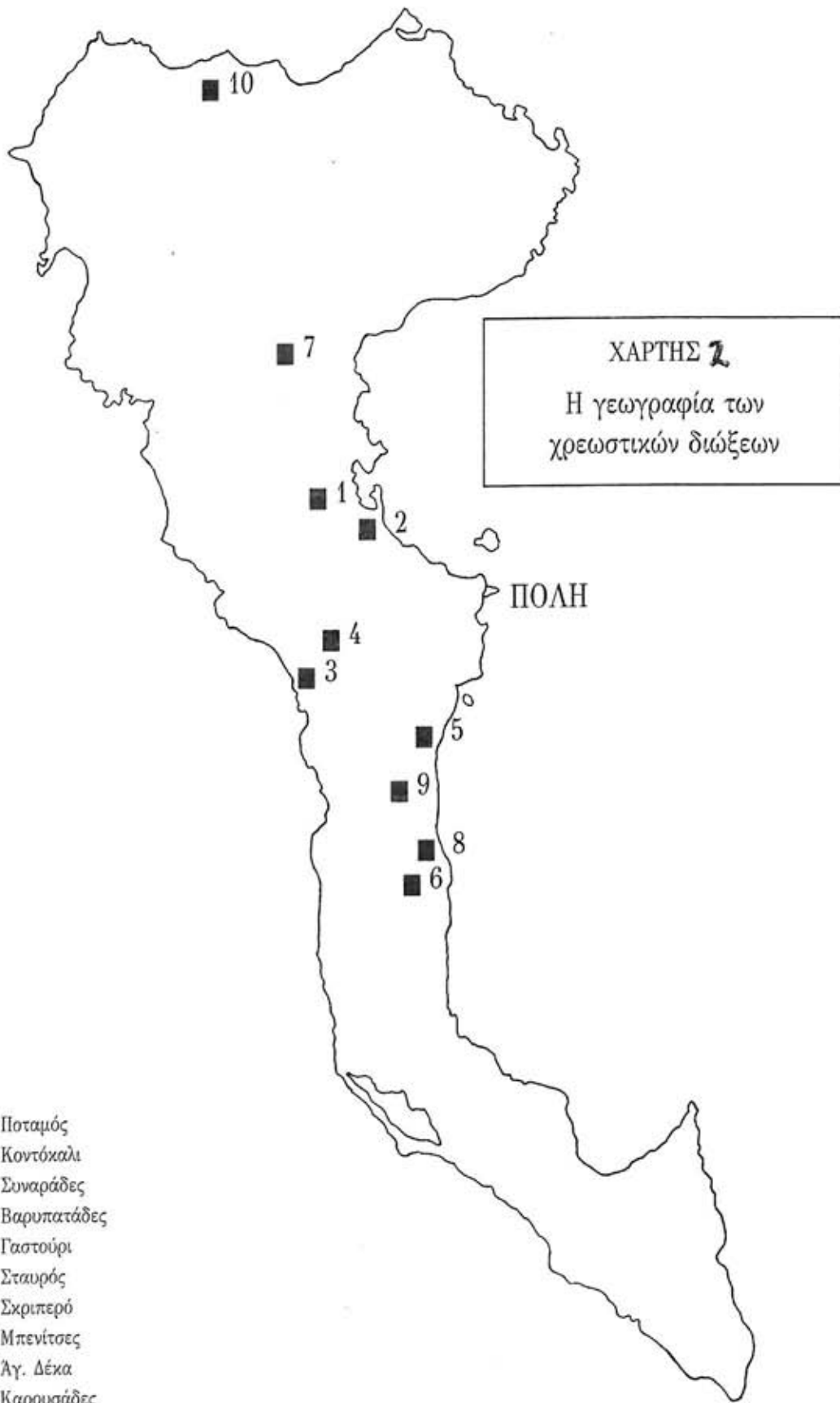
21 Μαΐου 1864 Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

NOMOI-NOMOΣΧΕΔΙΑ (1825- 1925)

1. Νόμος ΛΣΤ 1825
2. Νόμος ΞΖ 1827
3. Νόμος ΚΣΤ 1830
4. Νόμος Θ 1840
5. Νόμος ΛΘ 1847
6. Νομοσχέδιο Βουλευτών Κέρκυρας 29-7-1864
7. Νομοσχέδιο της πλειοψηφίας της κυβερνητικής επιτροπής 13-3-1865
8. Έξι νομοσχέδια της κυβερνητικής επιτροπής 13-3-1865
9. Νόμος ΡΝ 2-2-1866
10. Νομοσχέδιο περί εκτιμήσεως ελαιοκάρπου 3-6-1866
11. Νόμος ΣΜΔ 1-11-1867
12. Νόμος ΣΜΕ 3-11-1867
13. Νομοσχέδιο αγροτικών βουλευτών περί ερμηνείας, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του ΣΜΔ νόμου 26-6-1868
14. Νομοσχέδιο αγροτικών βουλευτών περί φορολογίας εθνικών κτημάτων Κερκύρας 26-6-1868
15. Νόμος ΣΞΖ 5-10-1868
16. Νόμος ΣΞΗ 8-10-1867
17. Νόμος ΑΦΙ 28-5-1867
18. Νομοσχέδιο Κωνσταντά περί τροποποιήσεως και ερμηνείας διατάξεων τινων των νόμων ΣΜΔ και ΣΞΗ 1888
19. Νομοσχέδιο Κωνσταντά περί μετατροπής εις χρήματα και εισπράξεων των εις καρπούς συνισταμένων εκκλησιαστικών προσόδων 1888
20. Νόμος ΒΣΙΓ 10-1-1894
21. Νόμος ΒΨΒ 27-3-1900
22. Νόμος ΓΣΠ 11-4-1908
23. Νομοσχέδιο Βράιλα περί επιλύσεως του αγροτικού ζητήματος 20-6-1911
24. Νόμος ΔΝΔ 1912
25. Νόμος 423 1914
26. Νόμος 1748 1-3-1919
27. Νόμος 2645 11-8-1921
28. Νομοθετικό διάταγμα περί απελευθερώσεως από των διηνεκόν βαρών των αγροτικών κτημάτων 21 -9-1925

1.

Εφημερίδα « Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ », έτος Β΄, αρ. φ. 56/8-2-1864.

«Ο βασιλεύς [...] οφείλει ανυπερθέτως να προσκαλέση τους πολίτας των Ιονίων νήσων όπως αναδείξωσι τους εαυτών πληρεξουσίου, οίτινες, κατά την μνησθείσαν απόφασιν της Ιονίου Βουλής, μέλλουσι να παρακαθίσωσιν εν τη Εθνική Συνελεύσει προς καταρτισμόν του Νέου Συντάγματος [...]. Άρα ο βασιλεύς δικαιούται διά Βασιλικού διατάγματος να κανονίση τα της εκλογής των Ιονίων πληρεξουσίων. Και ο μεν ιόνιος εκλογικός νόμος κατέστη αυτοδικαίως άχρηστος και άκυρος, καθ' όσον απόκλείει εκ του εκλογικού δικαιώματος τους πλείστους των πολιτών, ανάγκη δε πάσα οι πληρεξούσιοι του ιονίου λαού να ώσι το απαύγασμα της γενικής αυτού βουλήσεως, ως και οι πληρεξούσιοι της Ελλάδος, αλλά ο βασιλεύς οφείλει να σεβασθή και να εφαρμόση εκ του υπάρχοντος ιονίου εκλογικού νόμου πάσας τας διατάξεις όσαι ουδόλως δύνανται να θεωρηθώσι κατηργημένοι και άχρηστοι, αύται δε εισίν αι διατάξεις αι κανονίζουσαι τον τρόπον της ψηφοφορίας και την διαλογήν των ψήφων. Γενική ψηφοφορία ως εν Ελλάδι, κανονισμός δε αυτής ως εν Επτανήσω, ιδού το συμπέρασμα εις ο συμφωνεί η κοινή γνώμη παρ' ημίν».

2.

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Βουνήσιος και Αγυριώτης.

ΒΟΥΝΗΣΙΟΣ: Εδιάβασες αδελφέ μου, την Έκθεσιν της Επιτροπής του Αγροτικού ζητήματος;

ΑΓΥΡΙΩΤΗΣ: Ναι, παρά δυστυχίαν την εδιάβασα, αρχίζει από τα φέουδα, και τελειώνει με τα χρέγια, εσκοτίστηκα διατί είναι καμωμένη με μεγάλη τέχνη, έβλεπα κάτι πράγματα οπού μου φαινότανε καλά, μα δεν μου γιομίζανε το κεφάλι και επήγα σ' έναν φίλο μου και αφού μου τα εξήγησε όλα και μ' έκαμε να καταλάβω ότι σχεδόν όλα δεν είναι παρά διά να μας ρίξουνε τα πύθηρα στα μάτια, μου έδειξε τα ονόματα εκεινώνε οπού την κάμανε και μου λέει ετούτα τα λόγια τα οποία μου ανακατώσανε το κεφάλι: «Ακουσε» μου λέγει. «Βλέπεις εδώ είναι επτά οπού εκάνανε το ραπόρτο διά το Υπουργείον, όλοι σύμφωνοι, όλοι σαν αδέρφια συμφωνήσανε, στάσου να εξετάσωμεν ένα προς έναν διά να καταλάβης που κάτι μυστικό τρέχει, βέβαια ες βάρος του δυστυχισμένου του χωρικού, διότι οι μπαρούνοι οπού έχουν τζη μπαρουνιές έχουνε το χέρι και το μαχαίρι και αλλοίμονον εις τους άλλους.

ΒΟΥΝ. Και είναι όλοι σύμφωνοι οι επτά τζ' Επιτροπής; και τι μας είπανε ότι έπρεπε να ήναι και ο Κοτζαντάς μέσα εις την Επιτροπή!

ΑΓΥΡ. Δεν μ' αφήνης να μιλήσω...Ητανε μέσα και ο Κοτζαντάς μάλιστα μάλιστα μέσα εις τζη επτά και ο Κοτζαντάς...

ΒΟΥΝ. Πώς μου είπες όλοι σύμφωνοι, ως και ο Κοτζαντάς σύμφωνος; δεν είναι δυνατόν!

ΑΓΥΡ. Ναι, ναι δενν σου το είπα, ο Κοτζαντάς σύμφωνος με τον Δαμασκηνό, με τον Καβοδίστρια και με τον Δώρια Προσαλέντη οπού έχει το φέουδο Γρίττα, μη λογαριάσης τζ' άλλους τρεις γέροντες χωριάτες κάποιος Ράλλης, Μεταλινός και Μοναστηριώτης από τ' Αλεύκι, διότι αυτοί ακόμα δεν εδιαβάσανε αυτό το ραπόρτο, αυτοί ήτανε μέσα όπως ήτανε κάποιοι Νομοθέτες του πρώην Παρλαμέντου μας οπού κοιμώντανε μέσα στη Βουλή και τους εξυπνούσανε διά να ψηφίσουνε, και όταν εξυπνούσανε ερωτούσανε το γραμματέα του Αρμοστού οπού τότε ήτον πάντα εκεί αν θα ψηφίση και ή όχι χωρίς να ξέρη διατί.

ΒΟΥΝ. Πώς είναι ποτέ δυνατόν ο Κοτζαντάς έπειτα από εκείνα οπού έγγραψε και μας είπε να συμφωνήση σαν αδελφός με εκεινούς τους άλλους, και μέσα ένας φεουδατάριος, και όλοι σύμφωνοι;

ΑΓΥΡ. Μάλιστα ο Κοτζαντάς σύμφωνος σε όλα, τ' απόγραψε και τα έκαμε όλα δακόρδου με τζ' άλλους και τώρα θέλει να τον ψηφίσωμε πάλιν διά να συμφωνήση και με τους άλλους τρεις οπού στέλνη η χώρα και θέλει να του εκλέξωμεν και εκεινούς οπού θέλη αυτός διά τους σκοπούς του διά νας μας θαραπάψη.

ΒΟΥΝ. Κοτζαντά, Κοτζαντά! Τι έκαμες του μαύρου ξεχωρίτη διά τα τέλη του, σ' εκάμαμε πληρεξούσιο με όσους μας επρόβαλες και πήγες εις τας Αθήνας, και εκεί δεν εστοχάσθηκες άλλα παρά να μας γελάσεις διά τους σκοπούς σου. Μπένης στην Επιτροπή κα κάνεις το ένα σου με τον πρώην πρόεδρον του Σενάτου με έναν φεουδατάριον και με τον άλλονε οπού πρέπει να ήναι το κατάκλουθο του φεουδατάριου- τώρα πάλι θα μας γελάσης να σε βάλωμε με άλλους δύο οπού θέλης εσύ διά να γελάς μ' εμάς να μας πέρνης αληθινά διά Βόιδια και μας σέρνεις όπως θέλεις. Κοτζαντά, Κοτζαντά! Ο Θεός να σου το πληρώση, διατί και αυτόνε τον εγέλασες και έρριξες τα ράσα αφού τόσα χρόνια τα εφόρεσες- Πες μου λοιπόν τι εκάμανε διά τα φέουδα;

ΑΓΥΡ. Τι εκάμανε;...Να κάμουνε...Αφησέ με στο Θεό σου, είμαι διά να σκάσω. Ενουμεράρανε ότι είναι 18 φέουδα, και εκρύψανε ένα ή δύο δεν

ηξέρω διατί. Επειτα εστερεώσανε να πληρωθούνε όλα σ' εκείνον τον τρόπον οπού θέλουνε οι φεουδατάριοι, ή κατά την δήλωσίν τους ή με εξετίμωσιν και να πέρνουνε τζίρκα είκοσι χιλιάδες τάλλαρα τον χρόνον, και διά να μην ελευθερωθή ο τόπος αν δεν πληρώση μισό μιλιούνι!

ΒΟΥΝ. Τι ξαφνικό είναι αυτό χειρότερα από πρώτα; Και ο Κοτζαντάς εσυμφώνησε και σ' αυτό;

ΑΓΥΡ. Μάλιστα, ναίσκε δεν σου το είπα, ή νομίζεις οπού λέγω ψεύματα. Ακουσε ακόμη, διατί αυτός τα ετοίμασε μ' εκείνούς τους Άλλους να μας γελάσουνε σαν ζώα, να μας πέρνουνε αλήθια διά ανόητους- Εκαταλάβανε ότι θα φωνάξωμε και δεν είχε πρόσωπο να ζητήση ψήφους, και εβάλανε στο ραπόρτο ότι όλα αυτά τα τάλλαρα θέλει τα πληρώσει ο Βάρθης του Εισπρακτορείου, διά να μας λέγει έπειτα «τζωπάτε σες δεν πλερώνετε τίποτες τα πλερώνει η Κυβέρνησις» και εμείς οπού νομίζωμε ότι ευγήκε από την παράδεισον· και όχι από την κόλασιν ηθέλαμε τζωπάση.

ΒΟΥΝ. Μ' από πού να πληρώση ο Βάρθης;

ΑΓΥΡ. Άκουσε, άκουσε αδελφέ μου την τρομερά προδοσία οπού μου την εξήγησε ο φίλος μου, άκουσε και ανατρίχιασε και έπειτα εσύ και τα παιδιά σου και όλοι οι άλλοι ψησιστέτονε με εκείνους οπού αυτός θέλει αν θέλετε να μας πάρετε όλους εις τον λαιμόν σας.-Ακουσε, μάσε το κεφάλι σου και πρόσεχε. Ένα από τα δύο, ή απερνάη εις τας Αθήνας να πληρώση η Κυβέρνησις όλην αυτήν την σούμα οπού διά να ευχαριστήσουνε τζου τιμαριούχους τόσο την μεγαλήνανε ή όχι και λένε να την πληρώσωμε εμείς είναι έτζι.

ΒΟΥΝ. Βέβαια μια φορά οπού παραδεκτήκανε να πληρωθή όλο αυτό το ξαφνικό κάποιος θα το δώση, ή εμείς ή η Κυβέρνησις, όπως λέγουν ή ασενικό ή θυληκό.

ΑΓΥΡ. Καλά, άκουσε, άκουσε με καλά, να καταλάβης την μεγάλην δυστυχίαν.Αν δεχθή η Βουλή να τα πληρώση η Κυβέρνησις, αμεσως η ίδια Βουλή πρέπει να μας βάλη την δεκατιά διά να πληρώση, οπού ο Θεός να γλυτώση. Αν δεν το δεχθή να πληρώση η Κυβέρνησις τότε μας πέφτει απάνω μας αυτό το μεγάλο βάρος και ευρισκομάστενε χειρότερα από πρώτα, διότι κάνωμε ή δεν κάνωμε λάδι πρέπει είκοσι χιλιάδες τάλλαρα παστρικές κάθε χρόνον να ευγούνε από το πετζί μας, και πάμε αιωνίως εμείς και τα εγκόνια μας διότι ποτέ δεν θέλει προφθάσωμε να δώσωμε το μισό μιλιούνι.

ΒΟΥΝ. Και τι είναι αυτή η δεκατιά;

ΑΓΥΡ. Η δεκατιά τι είναι; Άκουσε! Ότι σπείρεις ότι φυτεύσεις, όσα ζώα

έχεις απ' όλα πρέπει να δίδης έναν δέκατον εις την Κυβέρνησιν. Έρχεται ο δεκατάρης την νήκτα σπίτι σου να σου μετρίση ταις κόταις, τα κοτόπουλα, τ' αρνιά, ξετημόνει το κρεμύδι, το σταρι, το κριθάρι, τα οσπρίατα, και όλα, από κρασί, λάδι, φρούτα και ότι κάμης δεν μας βάνει αυτά τα βάρυτα εδώ τώρα διότι πληρώνει το λάδι, αλλά εάν θελήσωμε να πληρώση ο Εισπράκτωρ διά να μας ελευθερώση από την δεκατιά των φέουδων, έχει δίκαιον να βάλη αυτή τη δεκατιά η οποία πέφτει στους πτωχούς χωριάτες και ελευθερώνονται όλοι οι πλούσιοι οπού πληρώνουν τώρα εις τα φέουδα.

ΒΟΥΝ. Ω Θεέ μου! Εδιάβασες καλά μη λέγει το ραπόρτο ότι ο Κοτζατάς δεν εσυμφώνησε με τους άλλους;

ΑΓΥΡ. Τι νομίζεις ότι λέγω παραμύθια. Το ραπόρτο λέγει ότι όλοι σύμφωνοι αναγνώρισαν τα δικαιώματα των τιμαριούχων ότι σύμφωνοι και με συνείδησιν. Τα κάμανε και αυτός είναι ο τέταρτος σημά εις τον τιμαριούχον.

ΒΟΥΝ. Μα τι έπρεπε να κάμουν;

ΑΓΥΡ. Όλα εκείνα οπού δεν εκάμανε διά τα τέλη τους και διά να ευχαριστήσουν τους συμπεθέρους και τιμαριούχους –Άκουσε τι έπρεπε να κάμουν. Τα τιμάρια Έριτζο, Τρόνα και άλλα τα οποία επουληθήκανε από το 1825 οπού ο Νόμος τα έκοψε έπρεπε να τους δώσουν τα χρήματά τους, να ειπούνε του Κ.Λάσκαρη οπού αγόρασε εκείνου του Έριτζου διά τάλληρα 6.000 και έως τώρα έμπασε το τριδιπλον, να λάβη με τόσας δόσεις τα τάλληρα του, και φθάνη.– Ο Κ. Δήμας και Κανδόνης οι οποίοι αγοράσανε το τιμάριον Τρόνα διά τρεις χιλιάδες τάλληρα και από το 1847 συνάζουνε τάλληρα 1000 κάθε χρόνον ώστε εμπάσανε έως τώρα δεκαοκτώ χιλιάδες, να λάβουνε τώρα και ταις 3.000 και ας πάνε εις το καλό, και έτζι διά τους άλλους αγοραστάς. Τα άλλα τιμάρια να διωρίσουν την αξίαν τους με την αφαιρέσιν του κουάρτο, την αφαιρέσιν από το 20 τα εκατό, και ως φέρουν ο Νόμοι 1825. Δεν έπρεπε τα τιμάρια Μαρτζέλλο, Σακωμάνη, Βριγαδίνα, Κάμαρη και Μπρόλιο ως ελεύθερα και ως να ήτον αγροληψία διότι με καταχρήσεις και ανομίας τα ελευθέροσαν. Και όταν έτζι εκάνανε δεν ήτον ούτε το ήμισυ απ' ότι τα αυξήσανε και έτζι με ευκολία ελευθερονότουνε διά πάντα ο τόπος, με το να δώση ολίγον καθ' ένας να το μαζώνη η Κυβέρνησις και να το λαμβάνουν από την Κυβέρνησιν οι τιμαριούχοι, και έτζι δεν είχαμε κίνδυνον να λάβωμε την δεκατιά, ή να πέσωμαι σε χειρότερα.

ΒΟΥΝ. Τι άλλο εκάμανε; Εκόψανε εκείνα τα σολιάτικα τ' αναθεματισμένα οπού κάνουν τώρα, οπού πουλεί ο χωρικός το πράγμα του, και αμέσως βάνει σολιάτικο και έπρεπε να στίψωμε την θαλασσα διά να τα πληρώσωμεν, αν η θάλασσα ήτο λάδι; –Εκάμανε τίποτες διά τον ελαιό-

καρπον όταν ήναι κακή σοδιά διά να πληρώνωμαι κατά το λάδι οπού ευ-
γάνομεν; Επροβλέψανε διά την ουζούρα οπού μας έφαγε; Εκάμανε τίπο-
τες διά τζη ψευτοπακτοσιές, και ψευτοεμπορικά χαρτιά με τα οποία μας
βάνουν εις την φυλακή οι τοκογλύχοι; Επροβλέψανε διά να μην σέπεται ο
πτωχός εις την φυλακή; και τόσα άλλα οπού μας έταξε ο Κοτζαντάς;

ΑΓΥΡ. Τίποτας απ' όλα αυτά,— απ' ότι ερεύνησα εδουλεύσανε περισσό-
τερον διά να μας πλανέσουν και να μας ρίψουν τα πίτηρα στα μάτια παρά
διά άλλο. Και ξέρεις πώς θα τελειώση ότι αν δεν εκλέξωμε κανένα να μας
αγαπά με ειλικρίνεια και να ήναι άξιος να τα ξεσκεπάση όλα εις τας Αθή-
νας, ή τίποτες δεν γίνεται ή τελειώνομε με το ρητόν του Ευαγγελίου όταν
εσταυρόσανε τον Χριστόν «Έστω η εσχάτη πλάνη χειρον της πρώτης.

ΒΟΥΝ. Δι' αυτό ο Κοτζαντάς φοβείται να εκλεχθή άνθρωπος οπού η-
μπορεί να του φωνάξη εις την Βουλή και μας λέει να ψηφίσωμε αυτόνε κα
άλλους δύο οπού είναι με αυτόν ενωμένοι, και όλοι συνεννοημένοι βέβαια
με εκείνους οπού εγράψανε το ραπόρτο διά το Αγροτικόν ζήτημα.

ΑΓΥΡ. Τι νομίζεις αδελφέ μου αν και τώρα αφήσωμε να μας σείρη ο Κο-
τζαντάς όπως θέλει, εχαθήκαμε διά πάντα και έχουν δίκαιον και όσοι μας
αγαπούνε ειλικρινώς να μη τους μέλλη πλέον διά εμάς. Έχωμε χρεία αν-
θρώπου να γνωρίζη και ν' ανοίξη το στόμα του εις τον άμβωνα της Βουλής,
διότι η χώρα τους έκλεξε, πρώτα θα στοχασθούνε διά εκείνους και ύστερα
διά μας. Ο Κοτζαντάς μας εχάλασε, διότι την πρώτην φοράν μας έκαμε να
βάλωμε εκείνους οπού ήθελε και δεν ήτον ένας να μας υπερασπίση.

ΒΟΥΝ. Εμείς αγκαλά και Βουνιώτες τα συλλογιστήκαμε αυτά, εσυνα-
χθήκαμε διάφοροι από το χωριό μας και εστοχαστήκαμε να βάλωμε εκεί-
νον ο οποίος πάντοτε εφώναζε εναντίον εις τα φέουδα και μας έκαμε πολ-
λές φορές αναφορές εναντίον σ' αυτά, και επολέμησε και ας υπεράσπισε
και τον γνωρίσαμε ειλικρινή, και γνωρίζει όλα και δεν μας γελά, διότι έχει
φόβον Θεού, και πάντα μας είπε την αλήθεια— Επήγαμε, τον παρακαλέ-
σαμε και εγώ και άλλοι, και εμείς εκάμαμε όλα και τα έξοδα της κάλπης,
και θέλει τον ψηφίσωμε διότι είμεθα βέβαιοι ότι καλήτερα χάνει την ζωήν
του παρά να μας προδώση και δεν μας κολάκεψε ποτέ αλλά πάντα μας
είπε την αλήθεια. Κάποιοι από εμάς ηθέλαμε να ψηφίσωμε και τον Κοτζα-
ντά διότι ένας από το χωριό μου οπού είναι συνεννοημένος με αυτόνε και
πληρωμένος από άλλους μας εγέμισε το κεφάλι και μας έλεγε τόσα δι'
αυτό το ραπόρτο του αγροτικού ζητήματος, τώρα όμως όπου άκουσα την
αλήθεια και άκουσα με ποιούς είναι ενωμένος θέλω τα φωνάξει εις όσους
γνωρίσω διά να μην απατώνται από τους αγύρτας και συκοφάντας οι

οποίοι δεν κάνουν παρά να ανακατώνουν τον κόσμο όταν ήναι η εκλογές και μας μπερδεύουν και μας γελούν.

ΑΓΥΡ. Μα τον Θεόν είναι εντροπή μας να έρχεται κάθε ζορκόκολος και να μας σέρνει όπως θέλει με φλυαρίες και ψεύματα. Ως και εμείς αποφασίσαμε να βάλωμε έναν να ημπορή να ομιλήση διά εμάς εις την Βουλήν, να ημπορή να μας διαφεντεύση και ειπή τα δικαιώματά μας και δύο άλλους τίμιους ξεχωρήτες διά να ήναι μαζί του, είχα ευχαρίστησι να ήτον εκείνος ο ίδιος οπού εκλέξετε και Σεις.

ΒΟΥΝ. Αμιά ένας μόνος είναι μεταξύ σ' αυτουνούς οπού συντρέχουνε ο οποίος ημπορεί με ειλικρίνεια να μας υπερασπίση και έχη τον λόγον διά να ομιλήση από το βήμα των Αθηνών και είναι δικηγόρος διά να πολεμήση διά εμάς, όχι με ψέματα αλλά με την αλήθεια. Από αυτόν μόνον πρέπει να ελπίζομε, διότι μεταξύ των άλλων οπού συντρέχουν υπάρχουν τίμοι και ειλικρινείς, αλλά δεν ημπορούνε να ανέβουν το βήμα των Αθηνών απέναντι 150 βουλευτών και δέκα χιλιάδων ακροατών.

ΑΓΥΡ. Εκατάλαβα!...Φθάνει!...Πήγενε εις το Όρος...Πηγένω εις το Γύρους...Καλές αντάμωσες!

Κερκύρα τη 9 Μαΐου 1865.

3.

Εφημερίδα «ΕΛΛΑΣ», αρ. φ. 30/22-5-1865.

Η μεν πόλις απέδειξεν ότι εξακολουθεί ενεργούσα εν ομονοία και συνέσει, και νοεί ότι μόνον διά τοιούτων αισθημάτων και διά των νομίμων μέσων και ενεργειών δύναται και την δημοκοπίαν να καταβάλη και το κοινόν φρόνημα ν' ανυψώση, και τας ιδιαίτερας αυτής ανάγκας να θεραπεύση και να παρουσιασθή αξιοπρεπώς εν τω εθνικώ συμβουλίω, αποτελεσματικώς και εντίμως συνεργούσα εις την εθνικήν πρόοδον και των ωφελημάτων του εθνικού βίου δικαίως μεταλαμβάνουσα. Η δε εξοχή απέδειξε και αύτη ότι ηξεύρει να διακρίνη τους ειλικρινώς υπέρ αυτής ενδιαφερομένους και οπωσδήποτε υπέρ αυτής ενεργούντας, τα γνήσια αυτής τέκνα, από των αισχρών δημοκόπων και ραδιούργων, οίτινες εμηχανεύθησαν παντοίω τρόπω και διά πάσης βεβηλώσεως θείων και ανθρωπίνων να παρεισαχθώσιν εις την εθνικήν αντιπροσωπίαν.

**Π. Β. Κωνσταντάς, Προς τους εκλογείς των επαρχιών Κερκύρας,
Μονόφυλλο, Εν Κερκύρα τη 17η Μαρτίου 1868.**

Συμπατριώται,

[...] Πιστά όργανα της μισελληνικής πολιτικής υπήρξαν οι εν Κερκύρα προστασιανοί, οι οποίοι με απείρους πλαστάς υπογραφάς παρέστησαν εις τον εξ Ευρώπης ερχόμενον Βασιλέα διά των συνήθων υπούλων και θρασυδειλών παραστάσεων των ότι η υπό της Βουλής υοστηριζομένη Κυβέρνησις κατέστρεψε την Κέρκυρα διά του ΣΜΔ' Νόμου [...].

Συμπολίται της επαρχίας Πόλεως,

[...] Ημείς εχθρούς έχομεν ουχί τους πολίτας, αλλά τους τοκογλύφους και προστασιανούς πόλεως και εξοχής, οι οποίοι κατεσπάραξαν όλους τους κατοίκους της Νήσου [...].

Συμπατριώται της Επαρχίας Μέσης και Λευκίμνης,

[...] Οι κύριοι Παγκράτης, Καρύδης και Ζερβός υπήρξαν οι αληθινοί πατέρες σας, μη εγκαταλείψητε αυτούς κατά τας προσεχείς εκλογάς ακούοντες τα μουρμουρίσματα των νέων υποψηφίων [...]. Εάν ο ΣΜΔ' νόμος Σας ωφέλησεν, ούτος χρεωστέεται εις τους πέντε παλαιούς αντιπροσώπους, οι οποίοι εθυσιάσθησαν διά να επιτύχωσι την επιψήφισιν και την βελτίωσίν του, εάν δε είναι κατά τι ελαττωματικός, αναθεματίσατε τον Ζωχιόν και τον Ρωμαίον, και τους φίλους των, οι οποίοι μας επολέμησαν με όλα τα μέσα της δολιότητος και πανουργίας [...].

Συνεπαρχιώται Όρους και Γύρου,

[...] λυπούμαι ότι δεν δύναμαι να είπω και προς την ιδιαιτέραν επαρχίαν, ην έλαβον την τιμήν να αντιπροσωπεύσω -εκλέξατε τους παλαιούς-, ως είπον και εις τους συναδέλφους της Επαρχίας Μέσης, διότι εις εκ των τριών βουλευτών της επαρχίας μας, ο Θεόδωρος Ρωμαίος εχωρίσθη αμέσως, αφού εγένετο βουλευτής και απετέλει μέρος των υποστηρικτών των τοκογλύφων και προστασιανών ους προς βλάβην των συμφερόντων Σας υπερασπίσθη [...].

Συγχωρικοί,

[...] στοχασθήτε ότι, εάν κερδίση την εκλογήν ΖΩΧΙΟΣ και Συντροφία εις την Μέσην και ΡΩΜΑΙΟΣ και Συντροφία εις την Επαρχίαν Όρους [...] ο ΣΜΔ' Νόμος όχι μόνον δε θέλει διαφωτισθή, αλλ' ούτε θέλει συμπληρωθή, και το ζήτημα των χρεών θέλει μένι αιωνίως άλυτον [...]. Προς Θεού λοιπόν [...] εκλέξατε ως βουλευτάς της Επαρχίας Όρους τους Κυρίους Κωνσταντάν, Μεσημέρην και Λούβρον.

5.

**Ανδρέας Παπαδάτος, *Η εικόν των χωρικών βουλευτών Κερκύρας*,
27 Ιουλίου 1868, σσ. 2-5.**

[...] κατηγορώσι την πολιτικήν μου πορείαν, υποτονθορύζοντες και το ιδιάζον αυτοίς όνομα του καταχθονίου, και επειδή πιθανόν τινες να διατελώσιν έτι εν τη πλάνη περί του χαρακτήρος αυτών, αναγκαζόμεθα να σχεδιαγραφήσωμεν σήμεραν διά πραγμάτων την εικόνα των χωρικών βουλευτών Κερκύρας, λαμβάνοντες ως αφετηρίαν τον παρελθόντα βίον αυτών τε και ημών, ούτινος την μνείαν τοσούτον πανούργως αποφεύγουσιν [...] πώς τολμώσιν οι αλιτήριοι ούτοι, πώς δεν αισχύνονται επιτιθέμενοι και εκφέροντες την ύβριν ταύτην κατ' εμού όστις νηπιόθεν εν τοις ενταύθα εκπαιδευτηρίοις εκπαιδευόμενος και υπό της ευγενούς και υψηλής ιδέας της ενώσεως οιστρηλατούμενος, ερρίφθην υπό της προστασίας εις τας ειρικός της Κερκύρας κατά το 1851, και πλέον των εξ μηνών ετηκόμην εν τοις σκοτεινοίς και καθύγροις εκείνοις υπογείοις, διότι μόνος εγώ ετόλμησα να σχίσω τότε την αναφοράν, ην εις χωρικός-χωρικός και ιερεύς-χωρικός και ιερεύς και διδάσκαλος του Κωτζαντά περιέφερεν όπως υπογραφώσι και οι πολίται Κερκύρας και αποδοκιμάσωσι την πρώτην ευχήν, ήν η Ιόνιος Βουλή εξέφρασεν υπέρ της ενώσεως, ενώ ο μη καταχθόνιος Κωτζαντάς είρπεν υπό την προστασίαν και έξη εκ των Αγγλικών ψυχίων ως υπότροφος αυτών [...]. Εις τι δε συνίσταται η κυριώτερα κατηγορία της πολιτικής μου πορείας εν η ενασμενίζονται να περιστρέφονται οι έντιμοι ούτοι Κωτζαντάς, Τσουτζονάτος, Ρωμαίος και Συντρ. Εις το ότι ησπάσθην απ' αρχής την πολιτικήν της παρούσης κυβερνήσεως, ης προεδρεύει ο ένδοξος και σεβαστός ήρως της Οκτωβριανής επαναστάσεως κύριος Βούλγαρης [...].

6.

Εφημερίδα «Η ΦΩΝΗ», αρ. φ. 173/13-9-1868.

[...] Είναι γνωστόν τοις πάσι ότι η δημοκοπία εν Κερκύρα διήγειρε τα πνεύματα των ρακένδυτων χωρικών, υποσχεθείσα εις αυτούς ότι αν εξ αυτής της δημοκοπίας οι χωρικοί εκπροσωπευθώσιν εις την Βουλήν θέλουσιν απογυμνωθή οι εύποροι ίνα πλουτίσωσιν οι άποροι και η κυβέρνησις. [...] Η Κυβέρνησις υπεστήριξεν, ενίσχυσε και μάλιστα εσυμπαρομαρτύρησε με την δημοκοπίαν, όθεν εξεδόθησαν οι ΣΜΔ' και ΣΜΕ' Νόμοι [...]. Αν, ο μη γένοιτο, η Κέρκυρα αφεθή εις ην διατελεί κατάστασιν συνεπεία του αθέσμου ΣΜΔ' και του τεραστίου ΣΜΕ' Νόμων, το αποτέλεσμα έσεται ότι ο ρακένδυτος χωρικός θέλει ιδιοποιηθή όλους τους καρπούς των αγρών των κτηματοδοτών.